

М.Ю. ЛАСІНСЬКА

**ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ
У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Частина I

Навчальний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

Миколаїв

2017

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського
Навчально-науковий інститут історії, політології та права

**ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ
У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. Частина I**
Навчально-методичний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

галузь знань 01 Освіта

напрямку підготовки 014 Середня освіта

«Історія та правознавство»

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки, України

Лист № 1.6/24 – від 19.12.2012 р.

Автор-укладач М.Ю. Ласінська

Миколаїв

2017

УДК 94(367) «05/1492»

ББК
Д

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, як навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист від 19.12.2012 р. № 16/24-1781)

Автор-укладач:

ЛАСІНСЬКА МАРІАННА ЮРІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Рецензенти:

ТРИГУБ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ЧЕРНИХ ІРИНА ДМИТРІВНА - кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

КУЗНЕЦОВА ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА - кандидат педагогічних наук, доцент декан факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Ласінська М.Ю. Історія слов'янських народів у період середньовіччя. Частина І: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.Ю. Ласінська. – Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2017. – 171 с.

У навчальному посібнику «Історія слов'янських народів у період середньовіччя» проаналізовано, узагальнено та систематизовано значну кількість наукової літератури і джерел, що стосуються розкриття основних проблем слов'янської історії в добу середньовіччя в історичній перспективі – з давніх часів до кінця XVII ст. В основу посібника покладена єдина концепція, згідно якої особлива увага приділяється висвітленню давньої та середньовічної історії слов'янських народів в контексті розвитку Європейської цивілізації. Матеріал викладено із дотриманням країнознавчого підходу, методи котрого дозволили побудувати структуру посібника. Книга є першою частиною запланованого на кафедрі історії та археології Навчально-наукового інституту історії, політології та права МНУ ім. В.О. Сухомлинського навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія слов'янських народів»

Книга призначена для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 94(367) «05/1492»

ББК

ISBN

..... © Ласінська М.Ю., 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. Історія слов'янських народів із давнини до Раннього середньовіччя (II – V ст. н.е.): додержавний період.....	8
1.1 Вступ до курсу «Історія слов'янських народів». Хронологія та періодизація. Історіографія та джерела з курсу.....	8
1.2 Етногенез та розселення давніх слов'ян.....	22
1.3 Давні слов'яни. Формування Західного, Східного та Південного слов'янства.....	35
РОЗДІЛ 2. Історія західних слов'ян в період середньовіччя (кін. V – сер. XVII ст.).....	54
2.1 Полабсько-Поморські слов'яни у VI-XII ст.....	54
2.2 Історія польських земель від давнини до Раннього Нового часу (V - початок XVII ст.).....	61
2.3 Чеські та словацькі землі в давнину. Князівство «Само» та Великоморавська держава.....	75
2.4 Чехія в добу середньовіччя (IX – перша половина XVII ст.)....	86
2.5 Словацькі землі в період середньовіччя (X – XVII ст.).....	100
РОЗДІЛ 3. Історія південних слов'ян в період середньовіччя (VI – сер. XVII ст.).....	110
3.1 Болгарія у VII – першій половині XVII ст.....	111
3.2 Історія сербських земель в Середні віки (IX – перша половина XVII ст.).....	126
3.3 Чорногорія в X – першій половині XVII ст.....	139
3.4 Історія Боснійських земель в Середні віки (X – перша половина XVII ст.).....	150
РОЗДІЛ 4. Методичні рекомендації та супровід.....	162
4.1. Методичні рекомендації до семінарських занять.....	162
4.2. Методичні рекомендації до написання курсових робіт.....	164
4.3. Методичні рекомендації до написання дипломних робіт....	167

ПЕРЕДМОВА

Посібник «Історія слов'янських народів у період середньовіччя» є спробою узагальнення навчально-методичного матеріалу з дисципліни «Історія слов'янських народів» іскладений відповідно доосвітньо-професійної програми підготовки бакалавра, напряду підготовки (014 Середня освіта «Історія та правознавство»). Курс «Історія слов'янських народів» тривалий час викладається у вищих навчальних закладах України. Він пройшов довгий шлях трансформацій та методологічних змін під впливом соціально-політичних, економічних та культурних процесів, що неодмінно супроводжують розвиток людського суспільства. Такі зміни тривають в сучасній Україні зараз. Нестойть на місці й історична наука, вона весь час розвивається. Через постійну дію вказаних процесів конкретні методичні настанови завжди належать своєму часовіаєле надалі застарівають. Отже, базова концепція даного посібника є актуальною на момент його видання, надалі ж потребуватиме доповнень і вдосконалень у відповідності до майбутніх наукових настанов, з урахуванням нових витків досліджень зроблених в галузі історичногослов'янознавства. Це видання є спробою узагальнення тасистематизації досліджень великої кількості науковців, щодо важливих проблем історії слов'янських народів (західних, східних, південних) в давнину тасередньовіччя.

Історія слов'янських народів – невід'ємна складова всесвітньої історії, котра розкриває процеси появи тарозселення на території Центральної, Східної та Південно-Східної Європи найбільшої в Європіетномовної спільноти слов'ян, її політичну, економічну, соціальну, культурну, релігійну історію у всій складності та багатоманітності. Визначальним і, разом з тим, найскладнішим періодом в історії регіону є добасередньовіччя. Хочаслов'янський елемент домінував, принаймні Східній Європі, у політичній, культурній тасоціально-економічній історії цієї частини континенту брали участь численні неслов'янські народи: німці, мадари, литовці, балти, татари, турки, румуни та ін. В останні десятиліття проблема поділу європейської історії насхідну та західну сфери разом з межами цих регіонів стала предметом численних наукових дискусій, які тривають ще й досі.

Для розв'язання даних проблем, в посібнику використано низку наукових методів і підходів. Основним підходом при викладенні таструктуризації матеріалу став країнознавчий. Так, країнознавчий підхід орієнтує дослідника на ґрунтовне вивчення історії країни, що безумовно є необхідністю. В традиційній історичній науці методи дослідження зазвичай розглядаються із застосуванням до історії кожної країни чи доби окремо. Протесьогодні очевидним став той факт, що вивчити окрему добу чи регіон або країну можливо лише у більш широких рамках, у довготривалій історичній перспективі та з обов'язковим застосуванням компаративістичних підходів. Тільки тоді стає зрозумілим, що виникнення всіх історичних процесів і явищ має свою логіку, більшість подій мають свої закономірні причини та наслідки, більше того, деякі з них мають риси «повторюваності» та містять культурні ситуації, що підлягають порівнянню. Тому стало можливим застосувати, також, цивілізаційний підхід до вивчення історії слов'янських народів у II – XVIII ст. Проблема застосування країнознавчого, цивілізаційного та компаративістичного підходів до вивчення історії слов'янських народів безумовно є насьогодні актуальною, оскільки за межами дисципліни довгий час залишались східнослов'янські етноси, історія яких раніше вивчалася в курсі "Історія СРСР", а також сусіди слов'ян по Центральноєвропейському Балканському регіонах (угорці, румуни, албанці та ін.), взаємодію з якими неможливо переоцінити. Вплив методологічних дискусій про співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до вивчення історії слов'ян поки слабо помітно. Додавання цивілізаційної компоненти, тим не менш, може мати значення в комплексних дослідженнях з епохи середньовіччя, з історії культури та національної самосвідомості слов'ян. Описані методи та підходи

покликані дорозкриття об'єктивних закономірностей виникнення, становлення та розвитку Слов'янської цивілізації.

Треба також зазначити, що сучасний навчальний посібник повинен не лише містити необхідну кількість знань, але й формувати здатність досамостійної роботи в даній галузі науки. Для досягнення цієї мети необхідні: по-перше, чіткість методологічної позиції при одночасному висвітленні принципових питань в різних наукових парадигмах; по-друге, посилене увага до дотримання визначеної методики та техніки дослідження і викладення історичного матеріалу.

Системоутворююче значення для будь-якої наукової дисципліни має визначення її предмету. Предметом курсу «Історія слов'янських народів» є процес та об'єктивні закономірності виникнення, становлення та розвитку Слов'янської цивілізації, в цілому, і діяльності окремих слов'янських етносів в соціально-економічній, духовній, політичній і державній сферах з давнини до сьогодні. Разом з тим історія слов'янських народів має розглядатися в тісному взаємозв'язку з глобальними історичними процесами, з історією їх найближчих сусідів, з якими у різні часи слов'яни перебували у складі єдиних або різних держав.

Структура навчального посібника, що складається з п'яти розділів послідовно відображає основні розділи навчальної програми з дисципліни «Історія слов'янських народів», що охоплює історію слов'янських народів з найдавніших часів до Нової історії.

У першому розділі представлено характеристику додержавного періоду в історії слов'янських народів. Подано опис археологічних культур, що передували появі слов'янських племен в Центральноєвропейському регіоні, а також таких, що були, власне, слов'янськими. Розкрита проблема походження праслов'ян та локалізації слов'янської прабатьківщини. Охарактеризовано основні причини та напрямки розселення слов'ян по Європейському континенту.

У другому розділі проаналізовано загальні особливості та специфіку етнічного, суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку Західнослов'янства в період Раннього, Високого та Пізньогосередньовіччя. Представлено процеси виникнення, становлення та занепаду феодальних слов'янських держав, зародження конституціоналізму.

В третьому розділі розглядається історія Південної гілки слов'янських народів від моменту переселення перших племен на територію Балканського півострову, створення південнослов'янських держав, до вторгнення на ці землі османів, створення Османської імперії та, як наслідок, зародження національно-визвольного руху південно-слов'янських народів.

Четвертий розділ присвячено середньовічній історії східнослов'янства. Саме в цей період були утворені східнослов'янські держави та визначені їх основні межі; були закладені етнокультурні традиції майбутніх націй та національних мов (української, білоруської, російської); були сформовані православно-християнські суспільні ідеали та базові цінності; була складена багата культура. В розділі розглядаються питання ролі екологічних факторів на ранніх етапах становлення давньоруської державності, генези феодалізму східних слов'ян та роль геополітичного фактору, що вплинув на специфіку історії східнослов'янських народів.

П'ятий розділ містить: методичні вказівки та рекомендації для виконання семінарських занять; методичні вказівки до виконання та завдання модульних контрольних робіт; методичні вказівки та списки рекомендованої літератури, для написання реферативних робіт; методичні рекомендації для роботи з науковою літературою; контрольні завдання; контрольні питання;

1. Історія слов'янських народів із давнини доРанньогосередньовіччя (II – V ст. н.е.): додержавний період.
2. Історія західних слов'ян в період середньовіччя (кін. V – сер. XVIIст.).
3. Історія південних слов'ян в період середньовіччя (VI – сер. XVIIст.).
4. Історія східних слов'ян в період середньовіччя (кін. V – сер. XVIIст.).
5. Методичні рекомендації та супровід.

Мета дисципліни: формування у студентів уявлень про специфіку історичного та культурного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Боснії, Словенії, Хорватії, Македонії, Росії, Білорусі як окремих країн та як органічних частин вагомих культурно-історичних спільностей («цивілізацій»). Виховування у студентів почуття поваги до різних етнокультурних спільнот.

Завдання: розглянути історичні обставини появи слов'ян на території Європи, проблеми етногенезу слов'ян, утворених союзів племен та перших держав. Поглибити знання студентів про далеке минуле слов'янства, розглянути характерні риси притаманні державним утворенням південних, східних та західних слов'ян, засвоїти головні поняття та терміни.

Вивчивши дисципліну «Історія слов'янських народів» студент повинен знати:

- закономірність формування та розвитку слов'янських етносів;
- основні компоненти та історичні різновиди конфесійно-культурних та державно-політичних утворень, у межах котрих протікало життя окремих південних та західних слов'янських народів;
- соціально-економічні, політичні та культурні особливості розвитку слов'янських етносів;
- основні історичні події та дати;
- взаємозв'язок і взаємодію історії з релігією, міфологією, культурою;
- сучасні концепції історичного розвитку слов'янства Центральної, Східної та Південно-Східної Європи;
- закономірність виникнення та розвитку слов'янських держав;
- основні компоненти слов'янської цивілізації та окремих слов'янських етносів;
- основні історичні джерела.

- студент повинен уміти:

- формувати власну позицію щодо історичних фактів та подій;
- розрізняти специфічні риси слов'янської цивілізації та окремих слов'янських етносів;
- працювати з історичними джерелами;
- аналізувати історичні джерела;
- аналізувати історичні факти та події;
- порівнювати історіографічні підходи різних історичних шкіл;
- працювати з історичною картою.

З глибокою повагою до читача!

Автор

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ІЗ ДАВНИНИ ДОРАННЬОГОСЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (II – V СТ. Н.Е.): ДОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД

1.1 Вступ до курсу «Історія слов'янських народів». Хронологія та періодизація. Історіографія та джерела з курсу

- «Історія слов'янських народів», як невід'ємна складова всесвітньої історії.
- Предмет та проблеми курсу.
- Періодизація, хронологічні та географічні межі.
- Методи та підходи до вивчення курсу «Історія слов'янських народів»
- Історіографія та джерела курсу.

«Історія слов'янських народів», як невід'ємна складова всесвітньої історії.

Визначальним і найскладнішим періодом в історії Центральної та Східної Європи виступає середньовіччя. За основу вивчення цієї суперечливої доби в межах вказаного регіону необхідно взяти життя слов'янських народів, розглядаючи їх як органічне ціле. Вони не тільки становлять домінуючий етнічний елемент в Центральній та Східній Європі, але й, попри географічні та культурні індивідуальні особливості, мають спільні риси своєї політичної історії, своєї цивілізації, свого національного характеру та мови. До того ж слов'янська єдність знаходила вияв не тільки в ранніх стадіях своєї історії, але й за доби середньовіччя та нового часу. Цю єдність не здолав навіть релігійний розкол та кількаторічне перебування під гнітом інших народів та держав.

Прагнення до слов'янської солідарності виявляється в укладанні численних династичних шлюбів, уній, договорів між слов'янськими державами (спроба створити чесько-польську державу XIV ст., об'єднання східних слов'ян у Велике князівство Литовське, польсько-білорусько-українська Річ Посполита, Російська держава і т. ін.). Подібність мов та культур свідчать про спорідненість слов'янських народів.

Реформатори, а після них і контрреформатори, використовували ідею слов'янської єдності у своїй релігійній пропаганді. Таким чином реформаційні ідеї розповсюдились від перших представників гуситських рухів через словацькі, польські та сербські землі на решту слов'янських територій. В Україні ці рухи набули особливих просвітительських форм у вигляді створення освітніх закладів – братських шкіл. За часів турецького поневолення болгари, серби, хорвати та інші південні слов'яни з надією на визволення звертали погляд на братні народи — спершу на поляків, а потім на росіян.

Таким чином, ідея слов'янської єдності існувала від початку історії слов'янських народів і зберігалася протягом середньовіччя аж до нового часу. Але оскільки історія слов'ян тісно пов'язана з багатьма неслов'янськими народами, ми не можемо не зважати на значний вплив цих народів на розвиток слов'ян. Так само неможливо розглядати історію слов'ян і суєди них з ними окремо від історії решти Світу. Вони часто були тісно пов'язані з західними та східними народами, і їхня історія є частиною загальноєвропейської історії.

Так, розвиток західних слов'ян від початку середньовіччя в багато чому впливали німці та Західна Римська імперія. З X ст. збільшується значення мадярського фактору та Угорщини у долі як західних, так і частини південних (хорвати) слов'ян. З V – VI ст. південні слов'яни перебувають в орбіті історичного розвитку потужної Візантійської імперії, а з XIV ст., вони потрапляють в залежність від турок-османів, котрі багато в чому замінили візантійців і розширили свою імперію не тільки на Балкани, а й на частину Хорватії, Угорщину та через дварумунські князівства — Молдавію й Волощину — аж до Чорного моря. Розвиток східних слов'ян значно впливав чинник кочових народів, що приходили зі сходу.

Авари, хозари, монголо-татари, турки та інші номади, потужною хвилею прокочувались похіднослов'янським землям, на багатосотень років встановивши своє панування над ними.

Поділ християнства на римсько-католицьку і православну церкви виявився фатальним для слов'янської культурної єдності та мав глибоке відлуння в житті всіх слов'янських народів. Здійснені Римською курією спроби об'єднати Церкву деякий час прихильносприймалися сербами й болгарами. Запеклий опір цим спробам унії з боку Московії за Василя II поглибив розкол між православним Сходом і католицьким Заходом, посилив культурну та політичну ізоляцію Московії і збільшив напругу в її відносинах з Польсько-Литовською державою, яка, за винятком українського та білоруського народів, підтримувала унію. Відгомін цієї ворожості доуніатів був помітний навіть уроки нового порядку на Сході.

Відомий дослідник слов'янського середньовіччя Францішек Дворнік вважає, що крім політичних і релігійних існували ще й інші чинники, що виникли здебільшого у західних державах ісприяли розвитку слов'янських та інших народів Центральної, Східної і Південної Європи. Так, наприклад, варто розглянути вплив на їхнє суспільне життя французької та німецької феодальних систем, а також відгук, викликаний у заснованих слов'янами чи населених ними державах розвинутою на Заході монархічною ідеєю. Значний внесок в історію політичної філософії в епоху Ренесансу зробила Польща та її «парламентська» система, великою мірою відмінна від англійської та французької. Цю систему слід розглядати як з боку її переваг, так і з боку недоліків, що виявилися для королівства катастрофічними. Московитська монархічна ідея постала наіншому тлі, ніж західноєвропейська: вона коренилася у візантійських політичних теоріях, зазнавши впливу монгольської практики.

Використовуючи віяння, що приходять до слов'янських країн з Франції, Англії, Італії, слов'яни створюють свою власну самобутню та неповторну культуру, що інтегрувала в себе найкращі традиції східних культур водночас.

Всі вищевказані фактори, свідчать про те, що слов'яни, прийшовши на терени Європи в результаті другої хвилі Великого переселення народів утворили в самому серці континенту свою власну цивілізацію, або людське суспільство, яка впродовж певного часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливості в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

Предмет та проблеми курсу.

Отже, історія слов'янських народів – невід'ємна складова всесвітньої історії, котра вивчає появу та розселення на території Центральної, Східної та Південно-Східної Європи найбільшої в Європі історичної спільноти слов'ян, її політичну, економічну, соціальну, культурну, релігійну історію. Враховуючи, національний та регіональний підходи до вивчення історії слов'янських груп націй та народностей, предмет подається в широкій географії та при використанні вертикального зрізу історії трьох споріднених гілок слов'янства (Південної, Східної та Західної), що знаходяться в особливому положенні між Сходом і Заходом, від додержавного періоду до початку ХХІ ст. В межах курсу розглядаються: основні параметри становлення слов'янської спільноти; місце слов'ян серед світових цивілізацій; історія осмислення історичної специфіки слов'янського світу, *Slavia Orthodoxa* та *Slavia Latina*; слов'яни та виклики геополітики і глобалізації; проблеми слов'ян та світових релігій (християнство та іслам); формування націй і національних держав у Центрально-Східній Європі та на Балканах (цивілізаційна специфіка). Враховуються найновіші досягнення історіографії.

Предметом курсу «Історія слов'янських народів» є об'єктивні закономірності виникнення, становлення та розвитку Слов'янської цивілізації. Вивчення дисципліни спирається на країнознавчий

принцип викладення матеріалу в контексті особливостей та характерних рис тих конфесійно-культурних та державно-політичних утворень, в межах яких протікало життя окремих південно-, східно- та західнослов'янських народів. При цьому як системний курс він торкається основних проблем історії поліетнічних спільнот Центральної, Східної та Південно-Східної Європи.

Пропонований курс, в котрому використовуються національний та регіональний підходи, дає інтегроване викладення найважливіших проблем історії слов'янських народів. З урахуванням тієї обставини, що він викладається паралельно з курсами «Історія України» та «Історія Середніх віків», він передбачає сполучення компаративістики та системного аналізу. Виділення в історії окремих слов'янських народів найбільш значущих подій та процесів складає міцне підґрунтя для проблемного викладання курсу «Історія слов'янських народів», що сприяє спонуканню студентів до більш чіткого та осмисленого уявлення про місце історії слов'янських народів у всесвітній історії. Курс базується на сполученні проблемного та конкретно-історичного принципів. Виходячи з цього, студенти повинні засвоїти базовий фактичний матеріал, вміти мислити історичними категоріями, володіти понятійним апаратом.

Проблеми курсу:

1. здебільшого в світовій історіографічній традиції за рамками дисципліни залишаються східнослов'яни (українці та білоруси), історія яких раніше вивчалася в курсі "Історія СРСР", а також сусіди слов'ян по Центрально-Європейському і Балканському регіонах (угорці, румуни, албанці тощо), взаємодія з якими неможливо переоцінити.

2. нагальною є необхідність комплексного підходу до вивчення історії та культури слов'янських народів. Поряд із країнознавчими дослідженнями останнім часом одержал розвиток компаративістика - порівняльні дослідження країн одного регіону в ту чи іншу історичну епоху (наприклад, в раннє середньовіччя чи в епоху національного відродження XIX ст.). Їх діапазон може бути розширений як тематично, так і локально - зарахунок компаративістики регіонального рівня - зіставлення досвіду історичного розвитку Центральної та Південно-Східної Європи (з виділенням всередині них субрегіонів), цих двох регіонів (разом окремо) зі Східною та Західною Європою.

3. вплив методологічних дискусій про співвідношення формаційного та цивілізаційного підходу на вивчення слов'ян поки слабо помітно. Додавання цивілізаційної компоненти, тим не менш, може мати значення в комплексних дослідженнях з епохи середньовіччя, з історії культури та національної самосвідомості слов'ян.

4. можливість застосування «теорії модернізації», не скасовує, але доповнює старі марксистські підходи у вивченні соціально-економічних процесів. Сильна сторона даної теорії - інтегрування економічних змін зі змінами, що відбувалися в інших сферах життя суспільства (в соціальній структурі, зв'язках і взаємодіях, в політичній активності та культурній динаміці). Шляхи і способи економічного розвитку в слов'янських країнах вивчені далеко не достатньо. Те ж стосується «світу ідей», зародження політичних рухів. Про них писалося багато, але часто з відтінком апологетики.

5. XX ст. загострив проблему знаходження слов'янських країн і народів між Сходом і Заходом. З утворенням незалежних держав, що прокламується як рішення національного питання в Європі, виникло підґрунтя для нових і трансформації старих міжетнічних конфліктів. Загострилася проблема завершення модернізації, економічного відставання і нерівномірності розвитку. Проблема становлення демократичних

режимів у незалежних державах викликає інтерес, оскільки традиції демократичних розбудов слов'янських країнах варіюються та мають різну історію.

Періодизація, хронологічні та географічні межі курсу.

Періодизація курсу:

Було висунуто багаторізних теорій щодо чіткої періодизації східноєвропейської історії. Не заглиблюючись у подробиці цих дискусій, зазначимо лише, що поняття «Центральна Європа» та «Східна Європа» змінювались в різні часи, і їх визначення варіюється залежно від уподобань чи упереджень історика, який займається цією проблемою. Беручи до уваги ціокремі визначення, ми можемо виділити, незважаючи на явну плутанину щодо історичного розвитку Південно-Східної Європи, окремі чинники, які поділяють її історію на чіткоокреслені періоди. Перший етап характеризується впливом на слов'янські народи Візантійської імперії та її цивілізації. Цей вплив поширювався не лише на болгар і сербів, а й на хорватів, чехів, словаків і, певною мірою, торкнувся поляків. Русичі зі своїм центром у Києві іршучесхилилися до візантійської релігії та культури, хоч і далі підтримували зв'язки з латинським Заходом. Давньослов'янська історія засвідчує помітну єдність, яка характеризувалася спільною літературною мовою — старослов'янською. Але навіть у XIII—XIV ст. візантійський вплив відчувався на Балканах у відновлених державах болгар і сербів, а також у Московії. Навіть Польща частково зазнала цього впливу внаслідок загарбання нею православної Галичини. Крім того, як ми побачимо, політика угорської династії Арпадів, яка на початку своєї історії також піддалася чарам Візантії, тяжіла до балканських слов'ян усвоїх зусиллях замінити візантійське політичне верховенство власним. Виходячи з вищезазначеного та загальноприйнятого поділу всесвітньої історії на періоди із задалегідь обґрунтованими хронологічними межами можемо виділити наступні періоди в історії слов'янських народів:

1. Найдавніша історія слов'ян (I тис. до н.е. - IV ст. н.е.);
2. Слов'яни у добу середньовіччя (V – перша половина XVII ст. н.е.);
3. Слов'яни в новий час (друга половина XVII ст. – 1914 р.);
4. Слов'яни в новітню добу (1914 р. – початок XXI ст.).

Хронологічні межі першого періоду обумовлені відповідною появою перших індоєвропейців на просторах Центральної та Східної Європи в результаті першої хвилі Великого переселення народів (нижня межа), та II–IV ст. н.е. – другою хвилею Великого переселення народів (верхня межа), під дією імпульсів якої на теренах Європи з'являються та розселяються самі слов'янські іраномовні племена. Другий період історії слов'янських народів розпочинається в V ст. н.е. та характеризується процесом розселення слов'ян в регіоні Центральної та Східної Європи, утворенням перших слов'янських держав, феодалізацією суспільства з наступною кризою феодальної системи, що супроводжується роздробленістю, встановленням панування держав-гегемонів над середньовічними слов'янськими країнами та народами. Третій період (друга половина XVII ст. – 1914 р.) має риси зародження національно-визвольних рухів серед всіх слов'янських народів, котрі в решті-решт призвели до появи цілої низки самостійних слов'янських держав по завершенню Першої світової війни. Четвертий останній період (1914 р. – початок XXI ст.) розпочинається Першою світовою війною, котра змінила становище більшості слов'янських країн і завершується сьогоднішнім, при цьому супроводжуючись цілою низкою складних соціально-політичних та економічних перетворень в слов'янських суспільствах (від соціалістичних блоків до незалежних демократичних держав наприкінці XX ст.).

Методи та підходи до вивчення курсу «Історія слов'янських народів»

Для викладення матеріалу було застосовано цілу низку загальноісторичних та спеціальних методів і прийомів. Методологічною основою посібника є принципи історизму, науковості (системності) і об'єктивності. Багатоплановість матеріалу обумовила використання, переважно, проблемно-хронологічного підходу, за яким основна увага приділялась послідовному висвітленню провідних тенденцій та змін умов'янських суспільств від давнини до початку нового часу. Аналіз джерел, подій і явищ здійснювався на основі історико-статистичного, економічного, порівняльно-історичного методів дослідження. Під час їх використання застосовувались такі логічні прийоми як аналіз, синтез та порівняння. Для висвітлення впливу решти Європи на слов'ян і внеску слов'ян у політичний та культурний розвиток світу було застосовувано хронологічний, а несхематичний метод. Це має свої недоліки: наприклад, література та система політичної організації різних народів розглядаються в окремих розділах. Інші методи та підходи, застосовані при викладенні матеріалу: географічний метод, метод компаративістики, країнознавчий підхід, цивілізаційний та формаційний підходи.

Історіографія та джерела з курсу

Історіографія історії слов'янських народів демонструє процес зародження і розвитку досліджень з історії слов'янських держав. З національної історіографії слов'янських країн в цьому посібнику аналізуються праці, найбільш характерні типові для розвитку історичної науки на національному рівні. Крім того, простежується розвиток історичного слов'янознавства в дореволюційній Росії, СРСР, зарубіжних країнах та Україні.

Історіографія історії слов'янських народів передбачає насамперед розгляд сукупності досліджень з історії південних, західних та східних слов'ян в цілому. З самого початку історична наука слов'янських народів, формувалася в руслі загальних тенденцій ідейного життя і була спрямована на захист національних прав. Для генезису історичної науки в слов'янських країнах характерні ті ж риси, які властиві процесу зародження західно-європейської історіографії. Глибокі зрушення в житті слов'янських народів у другій половині XVIII ст., що знаменували початок переходу від феодалізму до капіталізму. Створення раціоналістичної концепції історичного процесу було найважливішим кордоном на шляху перетворення історичних знань в історичну науку. Перехід до наукового осмислення минулого слов'янських народів відбувся в епоху національного відродження, що почалася з середини XVIII ст. У цей час явища характерні для відродження перепліталися з найважливішими рисами Просвітництва. Становлення історичної науки було пов'язано з проникненням умов'янські землі просвітницьких ідей, їх трансформацією і переосмисленням з урахуванням місцевих національно-культурних і політичних традицій. Відповідно до соціально-політичними умовами національно-просвітницької ідеології, що отримала тут самобутнє звучання, знаходила в кінці XVIII-початку XIX ст. все більш послідовне вираження і в історіографії. Впроваджувалася наукова критика джерел як метод дослідження, заперечувався провіденціалізм, поширювалися ідеї самоствердження людської особистості. Все це викликало нове розуміння завдань і місця історичної науки. Особливого звучання в цей період отримали патріотичні ідеї. Причому увага до проблеми патріотизму була властива історичній науці всіх слов'янських народів, для яких завдання боротьби за національну державність була найгострішими і актуальними.

Історична наука слов'янських народів у першій половині XIX ст. перебувала в складному взаємозв'язку з процесом формування вільних слов'янських націй, становленням національної державності в Центральній і Південно-Східній Європі. Соціально-економічний розвиток, підйом національних рухів націлювали вчених на поглиблене вивчення минулого своїх народів в цілях ідейно-політичного обґрунтування програми соціально-активної буржуазії.

Поступово намітився цілий ряд важливих питань та проблем і, навіть, цілих наукових напрямків в історіографії історії слов'янських народів. Одним з таких є різноманіття *гіпотез та концепцій прабатьківщини слов'ян* (Нестор Літописець, В.Т. Ключевський, С.М. Соловйов, О.М. Трубачов, В.М.Топоров, О.О. Москаленко, І.І. Ляпушкін, В.В. Іванов, П.Й. Шафарик, Л.Нідерле, Й. Костровський, Т. Лер-Сплавинський, Г. Ловм'янський, О.І.Тереножкін, І.П. Русанова, В.В. Сєдов, М.Вернер, М.І. Артамонов, М.Б.Шукін, В.Д. Баран, Б.О. Рібаков, П.М. Третьяков, Л.Л. Залізняк та інші), котрі демонструють не вирішеність цієї наукової проблеми на даному етапі розвитку історичної науки.

Питанням антропологічних особливостей слов'ян усвоїх роботах приділяють увагу: Е.Т. Алі, Й. Денікер, М.М. Чебоксаров, В.В. Бунак та інші.

Польська історіографія. Ідеї французьких просвітителів стали проникати в Річ Посполиту в середині XVIII ст. Перший розділ Речі Посполитої (1772 р.) викликав хвилю появи різного роду політичних творів (Фелікс Лойко). Польська історіографія од початку розділилась на демократичну і помірну. Перша було представлено працями Г. Коллонтая і С. Сташици. Однодумцем Коллонтая і Сташици був Францішек Єзерський (1740-1791 рр.). Помірний напрямок польської історіографії був представлений працями професійних істориків і в першу чергу творами засновника нової польської історіографії *Адама Нарушевича* (1733-1796 рр.). Головна праця А.Нарушевича «Історія польського народу» (7 томів) почала виходити в 1780 р. з другого тому. (Перший том вийшов друком тільки в 1824 р.). Це дослідження охоплювало період з найдавніших часів до 1386 р. і являло собою історію держави і його правителів. Воно відрізнялося широкою документальною базою, хронологічною послідовністю у викладі подій. А. Нарушевич не зміг уникнути впливу «сарматизму» - ідеології шляхетських традиціоналістів, яка утвердилася в Польщі з кінця XVII ст. Її характерними рисами були ідеалізація устрою Речі Посполитої (зокрема, права «ліберум вето»). А. Нарушевич також виводив слов'ян від сарматів. «Історія польського народу» і ряд інших робіт, написаних А.Нарушевичем, були просякнуті почуттям патріотизму. У А. Нарушевича було багато послідовників. Всі вони в тій чи іншій мірі прагнули продовжити його справу, поширюючи просвітницькі ідеї у польському суспільстві (Юліан Урсинов Немцевич, Тадеуш Чацький, Єжи Самуель Бандтке Вавжінец Суравецький та інші).

Окремої уваги заслуговує польська історіографія в період підйому національно-визвольної боротьби. Після поразки повстання 1830-1831 рр. центр польської культурного життя перемістився в польські землі Австрійської імперії, де діяли Краківський університет (при ньому з 1816 р. існувало Краківське наукове товариство) і музей і бібліотека Оссолінських у Львові. Значно пізніше створюються наукові центри на польських землях під владою Пруссії. Засновником і головним представником романтичного напрямку в польській історіографії був *Йоахім Лелевель* (1786-1861 рр.). Й. Лелевель до 1824 р. був професором загальної історії Віленського університету. Його лекції відрізнялися сміливістю думки, патріотичним і демократичним змістом. Вперше в польській історіографії він сформулював поняття загальної історії як історії всіх народів і держав. Одночасно він відзначав специфіку розвитку народів, в першу чергу слов'янських. У центрі уваги Й. Лелевеля була історія Польщі. Історичні погляди Й. Лелевеля розділялися в тій чи іншій мірі багатьма польськими істориками першої половини XIX ст. (Єнджей Морачевський, Кароль Шайноха, Вацлав Мацейовський).

Новий революційно-демократичний напрям в польській історіографії почав складатись у 40-их рр. XIX ст. Видатним діячем цього напрямку був Едвард Дембовський. Монархічний напрямок представляв Кароль Гоффман.

В сучасній українській історіографії з історії Польщі найбільшою значущістю вирізняються праці Л.А. Зашкільняка.

Чеська історіографія. Кінець XVIII першої половини XIX ст. в чеських землях, що входили до складу багатонаціональної Австрійської імперії, настав період національного відродження. Зростання національної самосвідомості проявився насамперед у посиленні уваги до рідної мови та культури як найважливіших засобів згуртування нації. Чеські історики кінця XVIII - перших десятиліть XIX ст. публікували свої роботи, як правило, на німецькій мові. Перші паростки нового підходу до вивчення історії були в чеських землях пов'язані з впливом ідей Просвітництва (Гелазія Добнера, Франтішек Пелцл, Йозефа Добровського).

Родоначальником і головним представником романтичної історіографії був ідеолог національного відродження Франтішек Палацький (1798-1876 рр.). Ф. Палацький вів велику роботу з видання документів і матеріалів. Головною метою його життя була праця «Історія чеського народу в Чехії і Моравії».

Карел Яромир Ербен (1811 – 1870 рр.). Його наукові інтереси були спрямовані головним чином на збір, переклад, коментування і видання джерел. Ним було підготовлено збори грамот Чехії і Моравії (по 1253 р.).

Напередодні революції 1848 р. в національному русі сформувалося радикально-демократична течія. Її ідеологи (Е. Арнольд, К. Сабіна, В. Фрич та ін.).

Одними з найпопулярніших праць сучасних чеських авторів, що до історії слов'янських народів є роботи Франтішека (Френсіса) Дворніка.

Словацька історіографія. В обстановці спеціальної подвійної національної гніту австрійських та угорських правлячих кіл, мадяризації, з особливою силою що проводилася з кінця XVIII ст., національний рух словаків розвивався уповільненими темпами. У 1780 р. Юрай Папанек (1738-1802 рр.) видав латинською мовою «Історію слов'янського народу», де висловив думку про автотонність словаків. Їх минуле, в якому не було традицій власної державності, він розглядав в рамках історії угорців. У той же час Папанек вважав словаків гілкою єдиної слов'янської родини. Поставивши питання про походження словацького народу, його місце і роль в історії Угорського королівства, він приділив велику увагу діяльності Кирила і Мефодія, одним з перших намагався відтворити історію Великої Моравії.

Словацькі просвітителі розвивали ідеї Папанека, поглиблюючи їх національно-патріотичну спрямованість (Юрай Скленар, Ян Коллар, П.І. Шафарик, Я. Благослав).

Видатним представником романтичного напрямку в історіографії XIX століття був діяч словацької чеського національного відродження Павло Йозеф Шафарик (1795-1861). У 1833 р Шафарик переїхав до Праги. Тут ним була написана двотомна праця «Слов'янські старожитності» (1836-1837 рр.). Для висвітлення проблем походження слов'ян, їх розселення і початкового етапу їх історії він залучив переважно свідчення античних письменників, західноєвропейських хроністів, російських літописців і фольклорний матеріал. Отже, до середини XIX ст. склалася буржуазна концепція історії чеського і словацького народів, в основу якої були покладені національні аспекти їх розвитку.

Сербська історіографія. У Сербії склалися більш сприятливі, ніж в інших південнослов'янських землях, умови для розвитку історичної науки. Виникає критичний напрям. Основою положенням критичного спрямування, що прийшов усербській історіографії на зміну романтизму, був Іларіон Руварац (1832-1905 рр.). Свою діяльність вченого він базував на принципі: історичною істиною може бути тільки те, що підтверджується всебічно перевіреними і надійними джерелами. Найзначнішим представником критичного напрямку був Стоян Новакович (1842-1915 рр.). Помітний слід у розвитку сербської історіографії залишили його публікації документів: «Законник Стефана Душана» (1870 і 1898 рр.), «Законодавчі пам'ятники сербських держав усередні віки» (1912 р.) та ін.

Драголюб Павлович (1866-1920 рр.) займався вивченням історії Сербії у XVIIIст. Одна з його монографій, «Сербія в часи останньої австро-турецької війни. 1788-1791 рр.» (1910 р.), написана з використанням австрійських архівних документів.

Найбільшим представником позитивізму в сербській науці був Іован Скерліч (1877-1914 рр.). Крім численних праць з нової сербській літератури, його перу належать два великих історичних дослідження.

Хорватська історіографія. Найвизначнішим представником хорватської буржуазної історіографії XIX ст. був Тадія Смічіклас (1843-1914 рр.). Його головна праця «Історія хорватська».

Помітним явищем в хорватській історіографії була праця Мартіна Поліна «Парламентарна історія королівства Хорватії, Славонії і Далмації».

У розвитку хорватської історичної науки початок XX ст. було відзначено плідною діяльністю Векослава Клаіча (1849-1929 рр.). У своїх роботах він висвітлює різні питання хорватської історії з давніх часів досередини XIX ст.

Найбільш велика робота з історії національного відродження була написана Джуро Шурмінім. Це монографія «Хорватське відродження».

Рудольф Хорват випустив книгу «Новітній час хорватської історії» (1906 р.). Вона охоплює період з останніх десятиліть XVIIIст. до кінця третьої чверті XIX в.

Визнаним авторитетом в хорватській історичній науці був Ферден Шишич (1869-1940 рр.). Шишич дотримувався об'єктивістського напрямку.

Хорватські історики, на відміну від сербських, виявляли підвищену цікавість до епохи «народної династії». Особливе місце в хорватській історіографії розглянутого періоду займає книга Мілана Маряновича «Сучасна Хорватія» (1913 р.).

Чорногорська історіографія. Початок чорногорської історіографії належить до «Історії про Чорну Гору» митрополита Василя Петровича, опублікованої в Петербурзі в 1754 р. Цей твір було побудовано на народних переказах і з метою підняти національну свідомість чорногорців.

Більшість робіт про Чорногорію (М. Медаковіча, С. Мілутиновича та ін.), що з'явилися в першій половині XIX ст., за методикою та методологією мало чим відрізнялися від твору Василя Петровича. Винятком є робота Вука Караджича «Чорногорія і чорногорці» (1832 р.), видана німецькою мовою. Караджич спирався на документи, багато з яких ввійшли в науковий обіг.

До кінця XIX ст. у чорногорській історичній науці панувало уявлення про те, що по відношенню до Османської імперії Чорногорія завжди залишалася незалежною. Перший удар по цій концепції завдав І. Руварац, який доводив у своїх дослідженнях з історії Чорногорії (1897 р.), що в XVI-XVIIст. вона перебувала в залежності від Туреччини.

Багато зробив для виявлення джерел з історії Чорногорії сербський вчений Владан Джорджевич (1844-1930 рр.). Значною мірою на зібраних ним документах базувалися його книги «Чорногорія між Туреччиною, Росією та Венецією у XVIIIст.», «Чорногорія та Австрія у XVIIIст.» (обидві 1912 р.), «Чорногорія і Росія. 1784-1814 рр.» (1914 р.).

Боснійсько-Герцеговинська історіографія. У боснійсько-герцеговинській історіографії відбилася національна конфесійна специфіка краю. Основоположником історичної науки Боснії вважається католик Іван Юкіч (1818-1857 рр.). І. Юкіч був прихильником ідей ілліризму та концепції єдиної південнослов'янської держави, співпрацював з видатними діячами іллірійського руху Л. Гаєм і С. Вразом, заснував перший боснійсько-герцеговинський журнал, збирав народні пісні й оповіді. Найвизначніший

твір І. Юкіча - «Географія і історія Боснії» (1851 р.). Він був першим серед боснійських істориків, який визнав необхідність критики джерел та перевірки фактів.

З другої половини XIX ст. почали публікуватися документи з історії Боснії і Герцеговини з венеціанського та інших архівів. Значним поштовхом до розробки історії Боснії і Герцеговини стало заснування в Сараєві в 1888 р. обласного музею і Турецького архіву при ньому. Особливо велика заслуга в цьому належала Чиро Трухелке (1865-1942 рр.). Він вивчав пам'ятки археології, античної та середньовічної історії, займався етнографією, здобув популярність як публікатор написів середньовічних надгробних пам'ятників (1889 р.).

Найбільш великим дослідником історії Боснії був Мілан Прелог (1879-1931 рр.). Вчений займався боснійською та хорватською історією XIX ст., а також історією слов'янських народів з кінця XVIII ст. до 1849 р.

До Першої світової війни професійні боснійські історики виявляли інтерес головним чином до стародавньої та середньовічної історії. Найбільша подія другої половини XIX ст. - Повстання 1875-1878 рр. - не привертала їхньої уваги. Значний внесок у його вивчення вніс Васо Пелагіч (1838-1899), видатний громадський діяч, активний учасник повстання. У творі Пелагіча «Історія боснійсько-герцеговинського повстання» (1879) знайшла відображення боротьба народу за звільнення від османського ярма, показана в тісному зв'язку з внутрішньою та міжнародною обстановкою. Описуючи Східний криза 70-х років XIX ст., Пелагіч висвітлює також громадські процеси, що відбувалися в Боснії і Герцеговині напередодні повстання.

Недоліки цієї книги (відсутність систематичного викладу подій, часом невірне їх тлумачення) пояснювалися тим, що Пелагіч не ставив своєю метою детальний опис ходу повстання і знаходився в полоні уявлень, що відбивали існування у той час рівень знання. Місце його праці в історіографії визначається тим, що Пелагіч вперше спробував проаналізувати історичний процес з революційно-демократичних позицій. Вихідними постулатами його «нового методу» і «нової науки» були: визначальне значення соціально-економічного, політичного і класового чинників, вирішальна роль народних мас в історії, об'єктивна закономірність повстань і революцій. Він вірно виділив два найгостріших питання суспільного життя Боснії і Герцеговини - аграрний і національний. Своєю роботою Пелагіч заклав нарізний камінь справді наукової історіографії Боснії і Герцеговини.

* * *

Югослов'янська історіографія в останній третині XIX - поч. XX ст. розвивалася в цілому в більш сприятливих умовах, ніж у попередній період. Сербські історики обслуговували інтереси своєї буржуазії, яка претендувала на керівну роль в югославянському об'єднанні. У хорватській історіографії також отримала широке поширення ідея югославізму - об'єднання югославянських народів в єдиній державі. Показником розвитку історіографії югославянських народів в кінці XIX - початку XX ст. був підвищений інтерес до розшуку та публікації джерел.

Джерела з курсу Історія слов'янських народів.

Тим не менш, *перші історичні відомості про слов'ян з'являються ще в IV ст. до н.е. і наводили їх грецькі античні автори.* В першій чверті IV ст. до н.е. мореплавець і вчений Пітей з міста Массалія (сучасний Марсель) обігнув на кораблі Західну Європу і врешті-решт досяг «країни бурштину». В його повідомленнях, які дійшли до нас у вигляді уривків із творів Діодора, Плінія Старшого та Страбона містилася інформація, що Ерідан поділяє територію країни на Кельтику і Скіфію. В останній живуть

«гвінони» (венони, венети) або «гуттони». На відстані одного дня плавання на кораблі від указанного місця лежить острів Абалус (Абалцій, Балтій, Баселей), де місцеві жителі збирають бурштин, що його навесні викидають морські хвилі. Самесвідчення Пітея про «північне» походження бурштину дали підставу Плінію Старшому (Іст. н. е.) спростувати поширену думку про його видобуток на островах Адріатичного моря.

Про ці ж землі в V ст. до н.е. в своїх працях згадує географ та історик Геродот. Проте в останні століття до Різдва Христового відомості про слов'ян були все ще несистемні, випадкові дуже не часті. З другої половини Іст. н. е. їх кількість різко зростає (Пліній Старший, Публій Корнелій Тицит, Птолемей Клавдій). Одним з найвагоміших джерел з давньої історії слов'ян (венедів) є Певтингерова таблиця— римська карта (III – IV ст.), виявлена на початку XVI ст. в Аугсбурзі. На ній досить чітко зображені землі Подунав'я та Карпати, трохи північніше яких автор помістив Балтійське море. Венеди на карті позначені двічі: на узбережжі Балтики та між Дністром і Дунаєм. У першому випадку поруч з венедями розташовані різні сарматські племена, а самих венедів автор називає «венедо-сарматами». Жили ці венеди ймовірно на Середній Тисі.

Ще одна згадка про слов'ян міститься у звіті імператору Феодосію, поданому дипломатичною місією Максиміана (V ст.), який відвідав ставку Аттіли в районі сучасного угорського міста Естергом.

Починаючи з VI ст. слов'ян починають писати візантійські автори, котрі й стали першими називати індоєвропейські племена, розселені між Віслою та Дніпром етнонімом «слов'яни». Прокопій Кесарійський (близько 500 - після 562 р.) - найбільший представник візантійської історіографії VI ст. Брав участь у Перській, Вандальській і Готській війнах за імператора Юстиніана. Його перу належать «Історія війн Юстиніана», яка створювалася з 543 по 554 рр., «Таємна історія» (написана між 550 і 559 рр.), «Про будівлі» (дата написання - між 554 і 559 рр.). В історіографії прагнув продовжувати античну традицію. Ставлення історика до «варварських» народів обережне, але не вороже. Зі слов'янами Прокопій познайомився в 537 р. в Італії, де вони цілими загонами служили у візантійській армії. Лишив про них докладний опис.

Найбільшу кількість важливих відомостей про слов'ян містить праця готського історика Йордана. Йордан народився у Фракії близько 485 р. Його основна праця «Про походження та діяння гетів» написана, швидше за все, в Равенні в 551 р. Йордан – несамостійний автор, однак, оскільки його джерела до нас не дійшли, його твір має важливе значення.

Псевдо-Кесарій став автором теологічного трактату «Відповіді на питання», автор якого видає себе за реальну людину Кесарія Назіанзіна, котра жила у IV ст. Був насправді написаний в середині VI ст. Вважав, що місця проживання визначають характер народів.

Менандр на прізвище Протиктор (друга половина VI ст.), його праця «Історія», що охоплює 558-582 рр. і є продовженням твору Агафія Міринейського «Про царювання Юстиніана», зберігся тільки в уривках. Менандр повідомляє унікальні відомості про зовнішньополітичні зв'язки імперії, просусідні з нею і віддалені народи. Спирався на свідчення очевидців та офіційні документи.

Іоанн Ефеський (506/7-585 рр.) був монофізитським (єретичним) єпископом Ефеса, вів місіонерську діяльність на Сході, жив у Константинополі. Його «Церковна історія», в тому вигляді як вона дійшла до нас, охоплює період з 571 по 585 р.

Автор «Стратегікону» Маврікій Стратег написав, фактично, посібник з військового мистецтва (кінець VI - початок VII ст.). Майбутній імператор Маврикій (582-602 рр.) представив реальну картину боротьби Візантії зі своїми ворогами - франками, персами, аварами та слов'янами.

Феофілакт Сімокатта - уродженець Єгипту, отримав блискучу різнобічну освіту Сучасник і гарячий прихильник імператора Іраклія (610- 641 рр.). Свою «Історію», що охоплює період з 582 по 602 р., Феофілакт написав у 30-х рр. VII ст. Його праця містить безліч відомостей про слов'ян.

«Пасхальна хроніка» - це анонімний твір, що охоплює події від Адама до 628 р. Автор хроніки - духовна особа. У ній міститься опис аваро-слов'яно-перської облоги Константинополя в 626 р.

«Дива Святого Димитра» - містить опис п'яти нападів або облог Фессалонік, вжитих слов'янами (іаварами). Незважаючи на відсутність будь-яких датувальних місць, незрозумілий місцями стиль, наївність авторського трактування подій і т.ін., «Дива Святого Димитра» є найціннішим джерелом з історії заселення візантійських земель слов'янами.

Феофан, на прізвище Сповідник (близько 760-818 рр.) - візантійський історик, його «Хронографія» охоплює час з 284 по 813 р. Спирався на праці, що не збереглися: «Великий хронограф» та хроніку Траяна Патрикія. Твір Феофана користувалося популярністю, а приблизно в середині IX ст. був перекладений латиною Анастасієм Бібліотекарем - видатним діячем папської курії.

Никифор (758-828 рр.) автор історичної праці під назвою «Бревіарій» написаної до 787 р. Твір охоплює події 602-769 рр. Багато в чому, як і Феофан, спирався на втрачені джерела. Праця Никифора в багато чому доповнює твори Феофана.

«Лексикон суду» про закони хана Крума - Візантійський енциклопедичний словник другої половини X ст. містить переказ законів болгарського хана Крума, приводячи поряд з достовірною інформацією деякі легендарні деталі: «Відомо, що ці болгарі, перемігши, повністю знищили аварів. Крум при цьому запитав у полонених аварів: «Як ви вважаєте чому загинув ваш вождь і весь народ?» І вони відповіли: «Тому, що процвітали наклепи один на одного, що знищило найбільш мужніх і розумних. Крім того, гвалтівники і злодії були заодно з суддями. А також від пияцтва, бо, оскільки винаставало все більше, всі стали п'яницями. А також від підкупу та хабарництва, так як всі стали торговцями і обманювали одне одного. Смерть нашасталася від цього». Почувши це, Крум скликав усіх болгарі, заснувавши закони, ухвалив: «Якщо хто-небудь звинуватить іншого, не слід його слухати, а, спочатку зв'язавши, [треба його] допитати, і, якщо виявиться, що він обмовляв і брехав, - убити його. І хай не буде дозволено давати їжу тому, хто краде, а якщо хтось наважиться на це, нехай буде негайно відібрано його майно». Наказав він також ламати крадіям ноги і викоринити всі виноградні лози; кожному жебракові давати не мало, асповна, щоб він знову не впав у нужду; інакше нехай буде конфісковано майно того, хто цього не зробить ...».

З візантійських джерел VI ст. можна дізнатися, що «племена слав'ян та антів однакові за способом життя; вони вільні та жодним чином не схильні ставати рабами, підкоряться, особливо ж у власних землях. Вони численні та витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, відсутність одягу й нестачу харчів. До прибулих до них іноземців добрі та приязні, але супроводжують їх завжди...».

Окрім візантійських все частіше слов'ян згадують західноєвропейські хроністи. Уже в середині VII ст. н. е. в хроніці Фредегара вперше вживається назва «слов'яни, які іменуються венедами». І. Бобинський в описі життя Святого Колубіана (VII ст.) повідомляє: «З'явилася у нього думка відправитися до венетів, які ще іменуються слов'янами...» Ще конкретніше висловлюється англосаксонський автор Алкуїн (сучасник та хроніст Карла Великого, друга половина VIII — початок IX ст.): «Слов'ян називаємо венедами». Венеди тарічка Вісла згадуються у пісні невідомого англійського мандрівника (VIII-IX ст.).

«Із відповідей Папи Миколи I на запитання болгар про релігію, побут та звичаї дохристиянської Болгарії» - невдовзі після прийняття Болгарією християнства, в 865 р., князь Борис направив в Рим посольство, прагнучи отримати від Папи визнання самостійності тільки що заснованої болгарської церкви.

Болгарський государ просив також роз'яснень з безлічі питань сповідання християнської віри, нової моралі правил поведінки в суспільному та приватному житті. Збереглися відповіді папи Миколи I на 115 питань, що часто повторюють самі питання. Останнію особливо важливі для вивчення стану болгарського суспільства в IX ст.

Що до походження «Законусудного людем» і досі виникають суперечки. Більшість вчених, насамперед болгарських, вважають, що він виник наприкінці IX ст. в Болгарії, куди переселилися після вигнання з Великої Моравії учні Кирила і Мефодія. Ряд фахівців наполягає на великоморавському походженні пам'ятки. Належність «Закону» до творів ранньої Кирило-Мефодіївської традиції безсумнівна. До його складу входять як статті, що відображають слов'янське звичаєве право, так і великі запозичення з візантійського законодавчого збірника «Еклога» (VIII ст.). Покликаний допомогти у викоріненні язичництва і зміцненні ранньофеодальної держави, «Закон» широко застосовувався в Першому Болгарському царстві, а згодом набув поширення в південнослов'янських землях і на Русі, увійшовши в так звані Керманічі книги - збірники канонічного права. Найдавніший список «Закону» відноситься до 1280 р.

«Бесіда проти Богомільської Єресі, що тільки-но з'явилась» Козьми пресвітера про положення чернецтва і селянства містить відомості про доособи видатного болгарського письменника X ст. Цей твір набув широкого поширення в південнослов'янських землях і на Русі та дійшов до нас у кількох десятках списків, найдавніші з яких датуються кінцем XV ст.

Ще одним важливим джерелом з середньовічної історії південних слов'ян є Хіландарська грамота Стефана Немані «Простановлення єдиної Сербської держави, формування церковної земельної власності» (1198 або 1199 р.), якій серед сербських грамот належить особливе місце, оскільки це є не тільки найбільш рання з актових пам'яток слов'янської писемності в Сербії, але грамота становить вельми важливе джерело з історії державно-правової теорії нової династії Неманичів, церковних володінь і залежноселянства.

Грамота «Про придушення Неманею Богомільскогоруху та його завоювання в 80-х рр. XII ст.» належить до циклу Життя Стефана Немані написана у 1216 р. його сином і наступником Стефаном Першовінчаном, є цінним джерелом з зовнішньополітичної та внутрішньополітичної історії Сербії кінця XII - початку XIII ст. Вона містить унікальні відомості про політику Немані, феодальну систему термінологію і питому систему.

«Про феодальне землеволодіння, церковний імунітет та становище залежноселянства» - сербська грамота XIII-XIV ст. Грамоти, подаровані сербськими правителями різним монастирям, містять докладні відомості про земельні володіння духовних феодалів, поіменні списки залежних селян, детальні «закони» із зазначенням конкретних повинностей і поборів на користь монастиря.

Про сербське загальнодержавне законодавство та правову систему автономних міст у XIV-XV ст. мова йде у законниках царя Стефана Душана (1349 р.). Після проголошення Сербсько-Грецького царства був створений великий юридичний кодекс, що складається з Законника (прийнятий на соборі в 1349 р. - з подальшими доповненнями аж до 70-х рр. XIV ст.) і перекладів візантійських пам'яток - «Синтагми» М. Властаря і так званого Закону імператора Юстиніана.

Про лад та впорядкування життя в автономних містах південної Далмації йдеться у їх власних статутах, складених під час входження міст до Сербської держави; з них збереглися тільки статут Котора, що виник наприкінці XIII - початку XIV ст. (написаний латиною), і Будви, що відноситься (італійською мовою) до сер. XIV ст.; в обох містяться пізніші доповнення часів панування там Венеції.

Найбільш інформативними середньовічними джерелами з історії західних слов'ян є пам'ятки про фільварково-панщинне господарство Польщі другої половини XV-XVI ст.

Про повернення втікачів можемо дізнатись з «Нешавських Статутів» (1454 р.): «А також наказуємо, щоб утримувачі наших земель, громадяни наших міст, землевласники а також духовенство повертали ... втікачів людей тим, від кого вони втечуть, і тримали б їх аж до повернення [господарям] ... Якщо ж вони у відповідь на вимогу не зроблять цього не посприятимуть поверненню втікачів, то вони повинні заплатити штраф у три гривні тому, хто зажадає [повернення] втікачів, і три гривні - суду, і тим не менш після виплати такого штрафу вони зобов'язані повернути втікачів.

Найдавніші капітульні книги відносяться до початку XV ст., пізніше вони стають все більш численними і докладними. У них міститься багатий і різноманітний матеріал з господарських питань, з церковноорганізаційної, судової, політичної та ідеологічної діяльності капітулів, зокрема що до їх відносин із залежним від церкви селянством. Однією з найбільш інформативних є книга краківського Капітула (1468 р.).

Простворення фільварок можемо дізнатися з «Опису доходів Краківської діоцезії» Яна Длугоша (1470 р.). Описи доходів склалися церковною владою для виконання належних повинностей на користь церкви. В процесі опису збору десятини характеризуються не тільки церковні, а й світські земельні володіння, міститься інформація про структуру феодальної власності, розмірrentи. Ян Длугош (1415-1480 рр.) - польський історик і церковний діяч, автор багатотомної «Історії Польщі».

Проселян, котрі залишали село можемо знайти інформацію в ухвалі Сейму Петрекові (1496 р.) - ... Оскільки молодь покидає села власних батьків, [ці] села знелюдніють через відсутність працівників, яких слід тримати наріллі ... ми постановляємо, що тільки один [селянський] син в селі може піти від свого батька на службу, особливо для вивчення наук і ремесла, решта ж нехай залишаються на успадкованій землі разом з батьками ... А якщо у кмета один син, то він повинен залишатися на успадкованій землі працювати разом з батьками на тому наділі, який батьками зайнятий ...

Про заборону селянам подавати скаргу на феодала до Королівського суду йдеться в Рішенні Королівського Суду (1518 р.). У Польщі існував інститут королівського суду, який зчинявся при дворі монарха спочатку самим королем (надвірний суд), а потім сановниками короля від його імені (асесорський суд). Протоколи королівських судів, що функціонували до 1578 р. дають уявлення про політику державних властей по відношенню до різних категорій населення, дозволяють простежити процес підпорядкування королівської юрисдикції інтересам шляхти. [Сталося на дворі короля Польщі в перший понеділок після свята усикновення глави Іоанна Хрестителя.] Королівський асесорський суд відпустив і звільнив шляхтича Петра Бжеського, спадкового власника з Ольшовки, покликаного до його королівської величності досуду його королівської величності заскаргою селянки Катерини, дружини Станіслава, мельника в Ольшовці, котра містить наступне: що він примушував її чоловіка до виконання повинностей і дороботи грубими словами і силою, що також він разом зі своїми підручними підстеріг її на вільному королівському тракті, провідному в Скалмеж, і забрав її власні речі з воза, ... щоб після цього не впливав висновок, ніби піддані мають право такогородускаргами притягувати своїх панів досуду його королівської величності.

Про введення обов'язкової одноденної панщини йдеться в Постанові Сейму (1520 р.) «... А також, прагнучі подбати про вигоди наших підданих ... постановляємо дотримуватися вічно: щоб селяни ... відпрацьовували б відтепер нам і своїм панам один день на тиждень з кожного лана і були б змушені до відпрацювання, за винятком тих селян, які вже перш замінили відпрацювання своїм панам грошовим або зерновим чиншем, або якою-небудь даниною або виплатою».

Опис шляхетських фільварків знаходимо в Інвентарі (1576 р.). Інвентар - документ, щоскладався найчастіше під час здійснення будь-якої угоди або передачі володіння в іншіруки і містив докладний опис майна землевласникаіселянських повинностей. Інвентарі містять багатуінформацію проструктуру землеволодіння, рівніексплуатації, стан поміщицькогоіселянського господарства, розмірсіл, співвідношення пустинних іоброблених ланів і т.ін.

Питання та завдання:

1. Охарактеризуйте зміст періодизації історії слов'ян.
2. Порівняйтеосновні періодизації історії слов'ян.
3. Проаналізуйтесучасний стан джерелознавстваісторії слов'янських народів.
4. Розкрийте зміст та дайте характеристику першим історичним відомостям прослов'ян.
5. Проаналізуйтеосновні підходи щодо проблеми походження слов'ян.
6. Розкрийте зміст сучасних теорій походження слов'ян.
7. Розкрийтесучасний стан історіографії історії слов'янських народів.

Практикум: Підготувати словник термінів: слов'яністика, слов'янознавство, цивілізація, компаративістика, формація, етнос, етногенез, історіографія, джерелознавство.

1.2. Етногенез тарозселення давніх слов'ян

- «Історія слов'янських народів», як невід'ємна складова всесвітньої історії.
- Предмет та проблеми курсу.
- Періодизація, хронологічні та географічні межі.
- Методи та підходи до вивчення курсу «Історія слов'янських народів»
- Історіографія та джерела курсу.

1. Проблеми етногенезу давніх слов'ян.

У питанні про походження сучасних слов'янських народів, які населяють простори Центральної та Південно-Східної Європи, *варто виділити кілька вузлових проблем*, навколо яких протягом уже досить тривалого часу точаться бурхливі дискусії не тільки серед істориків, а й серед фахівців інших галузей науки, причетних до вивчення витоків формування етносів. *Основними серед них є такі: де містилася можлива прабатьківщина слов'ян; коли слов'янство вперше виступило на історичній арені як самостійна етнічна спільнота; як відбувався процес формування етносу тарозселення тих племен, щостали носіями певних етнічно-культурних ознак слов'ян; на якому етапі цього процесу стався поділ слов'ян на західних, східних і південних тощо.*

Вирішення всіх цих проблем ускладнюється тим, що занайретельнішого пошуку писемних джерел, які відображають події на територіях Центральної та Східної Європи, майже до початку нової ери ми не знайдемо жодних достовірних свідчень існування праслов'ян. Але водночас можна навести безліч різноманітних доказів того, що етнічна історія слов'ян розпочалася задовго до появи перших згадок про них у давньогрецьких таримських авторів початку 1 тис. н. е. Вивчення основних етапів етногенезу давніх слов'ян вимагає використання найрізноманітніших відомостей: писемних, археологічних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних тощо. *Етногенез — це сукупність історичних явищ і процесів, які супроводжують всі етапи становлення тарозвитку того чи іншого етносу: від родоплемінного ладу до формування окремих етнічних спільнот, на основі яких урешті-решт утворюються певні народності, народи, а згодом — / нації в сучасному розумінні.*

Процес етногенезу давніх слов'ян характеризується низкою важливих ознак. Насамперед — це наявність певної території, яку займає даний етнос, з обов'язковим урахуванням того, що в майбутньому ареал розселення тих чи інших племен обов'язково змінюватиметься. По-друге — це наявність певної загальнослов'янської культури, що забезпечувала функціонування цих племен як повноцінної етнічної системи. По-третє — це існування праслов'янської мови, без якої процес згуртування слов'янських племен та виникнення єдиного етносу був неможливий. І нарешті — досягнення цією етнічною спільнотою необхідного рівня самосвідомості, яка сприяла формуванню системи загальнослов'янських цінностей. Ознакою досягнення саме такого рівня самосвідомості була поява у джерелах відповідного етноніма — "слов'яни".

Загально визнаним усучасній історичній науці вважається положення, що слов'яни, які згодом розселилися в Центральній, Південно-Східній та Східній Європі, — *є автохтонами і представляють одну з гілок індоєвропейської спільноти, що колись існувала**. Саме з цього етнотериторіального загалу вийшла германо-балто-слов'янська спільнота, з якої згодом виділилось балто-слов'янське етноплемінне об'єднання. І тільки після того, як на початку 1 тис. н. е. слов'янобалтська спільнота розпалася, розпочалось формування праслов'ян — носіїв давньослов'янської мови.

Від початку нової ери та впродовж майже всьогопершого тисячоліття тривала міграція слов'янських племен, щосупроводжувалась відокремленням, змішуванням, асиміляцією, знищенням таіншими процесами, які, врешті-решт, у наступністоліття стали підґрунтям для виникнення трьох гілок сучасногослов'янства: західної, східної та південної.

Аналіз наявних наукових даних дає підстави стверджувати, щослов'яни сформувались як спільнота в результаті процесузлиття праслов'янських племен, які використовували давньослов'янську мову, з іншими етнічними спільнотами, що в ті часи населяли (абоопинилися там в результаті міграції) Централь-но-Східну Європу. Так, південніслов'яни сформувались після слов'янізації фракійців, іллірійців таіншого населення Балкан. Саме цим, певною мірою, можна пояснити той факт, щоза всієї подібності мов і тотожності багатьох елементів культури, в усьомуіншому між різними слов'янськими народами існують суттєві відмінності, зокрема заантропологічними ознаками. Цестосується як східних, так і південних, і західних слов'ян, проте відмінності такогороду є характерними також для окремих груп тих чи інших європейських народів.

Досить суттєві відмінності виявляються й усфері матеріальної культури, оскільки етнічніспільноти, що ввійшли як складова частина до тих чи інших слов'янських племен, перебували нарізних стадіях культурногорозвитку. В царині духовної культури, скажімо в музиці, співі, танцях тощо, істотнірізбіжностіспостерігаються навіть успоріднених народів.

Імовірно, в глибоку давнинуслов'янські племенарозмовляли загальнозрозумілою давньослов'янською мовою (попередницею сучасних слов'янських мов), однак ареал її вживання був обмежений певною територією.

Незначною була й територія розселення давніх слов'ян. Зважаючи на те, що писемні повідомлення про них до початкунової ери майже зовсім відсутніабо надзвичайно фрагментарні (здебільшого вони надходили з районів Північного Причорномор'я), до територій імовірногорозселення праслов'ян слід включати певну частину території сучасної України, насамперед Північно-Західну Волинь. Характерно, щоперші згадки про венедів (імовірних пращурів слов'ян) з'явилися уримлян тільки після того, як вони внаслідок своєї експансії досягли Паннонії, Середнього Дунаю та Норику(сучасніАвстрія таУгорщина). До того ж цісвідчення були вкрай розпливчастими й неточними.

Паннонію в I—IIст. н. е. населяли різні германські тасарматські (іраномовні) племена. Територія Богемії (Чехія) дісталасвою назву від кельтського племені "бойів", поруч з якими невдовзіоселилися германці, за якими, мабуть, і перебували венеда, що про них згадують античніавтори. Назва західної частини сучасної України — Галичина, імовірно, походить від галлів (кельтів), які колись тут мешкали. Виходячи з цього, первісний ареал розселення праслов'ян, мабуть, варто шукати на північ від Паннонії та Карпатських гір, наСередній Віслі й балтійському Помор'ї, поряд зі згадуваними в писемних джерелах східногерманськими племенами готів, бургундів, герулів, вандалів таін.

Повідомляючи в Iст. н. е. про венедів, римський історик Тацит згадує балтські племенаестів та фенів. За йогосвідченнями, венеда в той час населяли сучасну Південно-СхіднуПольщу, Південно-Західну Білорусь та волинські й поліськіземліУкраїни. Відомості Птолемея (IIст. н. е.) дають змогурозширити територію розселення праслов'ян, долучивши донеї північне Прикарпаття й частину Балтійськогоозбережжя (Венедська затока). Ймовірно, що впродовж II—IIIст. н. е. давніслов'яни відтіснили й асимілювали певну частину германських таінших етносів, належність яких не встановлена.

Розширення місця проживання давніх слов'ян спостерігалось й у III—IV ст. н. е., але, на жаль, джерела цього часу майже відсутні. Так, згідно з Певтингеровими таблицями, в Прикарпатті зафіксовано місцезнаходження венеделів тасарматів, яке, ймовірно, відповідає реаліям, до навали гунів IV ст. н. е.

Вторгнення гунів привело до значного змішування людності Східної та Центральної Європи. В степовій зоні Північного Причорномор'я, після короткочасного панування угрів, уже в VI ст. н. е. знову переважали прототюрки. На півночі — у лісостеповій зоні — іраномовні племена виявилися стійкішими, проте й вони поступово зазнавали тиску слов'ян, які неухильно рухалися на схід. Імовірно, що вже в V ст. вони підійшли до Середнього Подніпров'я, де й асимілювали залишки місцевих іранців. Згодом праслов'яни просунулися за Дніпро, до басейну річки Десни.

Насьогодні є достатню підстав стверджувати, що саме гунське вторгнення значною мірою стимулювало давні слов'янські племена до розширення ареалу свого розселення. Основними ворогами гунів тривалий час залишалися германці (готи та ін.) й іранці (алани), котрих завойовники постійно переслідували, відтісняючи далі на захід. За цих умов давні слов'яни абостали природними союзниками гунів, або вміло скористалися ситуацією, що склалася. В V ст. вони продовжували рух на захід, відтіснивши германців до Ельби, а згодом і за цю річку.

З кінця V ст. розпочинається колонізація давніми слов'янами Балкан, що, безумовно, стало однією з визначних віх їхньої етнічної історії — своєрідним "зоряним часом", "проривом" до історії. Водночас є всі підстави стверджувати про аналогічний рух на схід та у північно-східному напрямі (сучасні Україна та Росія). У лісостеповій зоні після гунської навали кількість місцевого населення істотно зменшилася, у лісовій же вона ніколи не була значною.

Для етногенезу праслов'ян особливе значення мало не тільки слов'янсько-візантійське протистояння на Дунаї, а й налагодження співробітництва з Візантією у справі колонізації Балкан. Переконаливою ілюстрацією цього є результати археологічних досліджень, унаслідок яких була відкрита "празька культура" (Прага — Корчак). На початку I тис. н. е. праслов'яни зустрілися на Дунаї з візантійською цивілізацією. Ці історичні події VI—VII ст. цілком збігаються з писемними відомостями того часу. "Празька культура" вважається найдавнішою загально-візантійською достовірно праслов'янською засвоєною належністю.

Археологічно простежується її зв'язок з наступними слов'янськими "історичними" культурами жителів Центрально-Східної Європи — від Ельби та Дунаю до Середнього Придніпров'я, що знову ж таки відповідає наявним писемним джерелам про розселення в цих регіонах давньослов'янських племен. Присутність слов'янського компонента на такій великій території можна порівняти хіба що з "демографічним вибухом". Значення "празької культури" як першої достовірно праслов'янської полягає ще й у тому, що вона постулює єдність регіонів, які після розпаду балто-слов'янської, а згодом і праслов'янської спільноти стали ареалом початкового розселення самостійних етнолінгвістичних груп, на основі яких сформувалися пізніші племена східних, західних та південних слов'ян. У наступних століттях з цих трьох гілок виділилися вже окремі нації та народи, які сьогодні населяють Центральну, Південно-Східну Східну Європу та значну частину Євразії.

2. Гіпотези та концепції прабатьківщини давніх слов'ян.

Питання про походження та місцезнаходження слов'янської прабатьківщини, формування етнічно-культурної спільноти й напрями поширення процесу розселення давніх слов'ян сьогодні не втратили своєї актуальності. *Певні варіанти відповідей на них можна відшукати в різноманітних концепціях та гіпотезах, які перебувають у сучасному науковому обігу.* "Дунайська гіпотеза", як найдавніша, посідає серед них провідне місце.

Вперше її висунув усередині XIст. літописець Києво-Печерської лаври Нестор. У "Повісті временних літ" він починає слов'янську історію саме з Подунав'я: "Помнозех же временах сели суть слов'яни по Дунаєві". За Нестором, саме ця велика європейська рика стала для слов'янства тільки кордоном, а й центром — місцем, дерозпочався процес формування та поширення слов'янства. Свого подальшого розвитку та новообґрунтування "дунайська гіпотеза" набула в працях російських (С. М. Соловйов, В. Т. Ключевський) та інших слов'янознавців XIX ст. Її прихильники обстоювали тезу, згідно з якою праслов'янська спільнота зародилася безпосередньо на Дунаї — в епіцентрі формування індоєвропейських мов у бронзовому віці. Під час міграції носіїв цих мов праслов'яни рухалися від Дунаю, а потім, в епоху "Великого переселення народів", повернулися на "дунайську прабатьківщину", про яку зберігали пам'ять упродовж усієї своєї історії. "Дунайська гіпотеза" розвивалася і в XX ст. Так, відомий російський вчений О. М. Трубочов, спираючись на історичні хроніки, в яких йшлося про існування у давньому минулому певної слов'янської спільноти, й докази лінгвістів про єдину праслов'янську мову, стверджував, нібито *на завершальному етапі поділу давніх болтів і слов'ян відбувся "вихід" останніх на Дунай. Саме тут, за В. М. Топоровим, приблизно першій половині I тис. н. е. єдина загальнослов'янська мова почала поступово розпадатися*. І вже в наступні століття, за О. О. Москаленком, відбулося остаточне відокремлення та формування всіх сучасних слов'янських мов. У другій половині XX ст. І. І. Ляпушкін, В. В. Іванов і В. М. Топоров, спираючись на результати новітніх наукових розвідок, не тільки продовжували обстоювати елементи "дунайської гіпотези", а й підкреслювали: якщо уявити Дунай як певний міфологізований образ "головної ріки", в межах якої містилася прабатьківщина слов'ян, він навіть за цих умов нестиме на собі пам'ять прореальні історичні події і може бути свідченням того безперечного факту, що давні слов'яни населяли саме цей регіон Європи. Певна частина вчених і далі обстоює думку про поширення конкретних культурних впливів, які надходили з Подунав'я на інші території, розташовані на східному напрямі, аж до Придніпров'я. При цьому слід зазначити, що сучасні прихильники "дунайської гіпотези" нехтують як конкретними лінгвістичними дослідженнями (стосовно поширення гідронімів), так і майже цілковитою відсутністю інших вагомих джерел, які б підтверджували наявність слов'ян у Подунав'ї на рубежі нової ери. Навпаки, більша частина відомих фактів переконливо свідчить, що за тих часів у цьому регіоні жили фракійці, даки, гети, карпи та інші племена. У XVІІІ ст. певного поширення набула "теорія азійського походження" слов'ян. Її автори — окремі вчені (німці за походженням) спробували обґрунтувати "неарійське" походження слов'ян. Вони намагалися довести, що слов'янські племена з'явилися у Європі лише в середині I тис. н. е., під час "Великого переселення народів", разом з гунами, аварами, булгарами та іншими тюркськими народами. Однак уже в першій половині XIX ст., після виходу праць видатного словацького історика-славіста П. Й. Шафарика (1795-1861), ця концепція була спростована. Спираючись на широке коло історичних джерел, порівняльно-історичний аналіз географічних і топографічних даних, він переконливо довів, що слов'яни є автохтонами Європи, одним із корінних ("домашніх") народів. П. Шафарик навіть доказав того, що окремі слов'янські мови з'явилися наприкінці середовища I тис. н. е. Він також обґрунтував висновок про те, що слов'яни разом зі своїми сусідами (галлами, німцями, литовцями та ін.) є творцями європейської культури. У XX ст. виникла "привісельська концепція" знаходження прабатьківщини слов'ян, прихильники якої спиралась на відомості про венеців (венетів) античних авторів I ст. н. е. Так, венеци, згідно з їхніми повідомленнями, жили вздовж Баттійського узбережжя між Штеттінською і Данцизькою затоками, там, де впадає Вісла, та вздовж її річища аж до верхів Карпатських (Венедських) гір. Ці та інші свідчення, що наводяться в різних джерелах, сягають часів, коли слов'яни були втягнуті в глобальні міграційні процеси, а місце їхнього розташування в басейні Вісли може бути підтвердженням того, що саме там була їхня ймовірна прабатьківщина, або ж один із районів розселення конкретних слов'янських племен. Водночас серед певної частини фахівців — дослідників античних писемних джерел панує думка, що наявні факти не дають переконливих підстав для ототожнення венеців зі слов'янами. З них можна дізнатися лише,

що венеди жили головним чином у басейні Вісли та на узбережжі Балтики (Венедська затока) й етнічно відрізнялися від германців, хоча зазвичайми таспособом життя були набагато ближчими до них, аніж до кочовиків-сарматів. Зважаючи на обмеженість даних, які б дали змогу визначити межі території, яку займали венеди, і віддаленість від них племен, що мешкали між західним Бугом та Придніпров'ям, немає ніяких підстав відносити ці племена дослов'ян. Однак, незважаючи на ці таїнші вагання істориків, щодосліджують проблеми прабатьківщини слов'ян, первісний вигляд *"привісельської концепції"* впродовж усього XX ст. зазнавав певної трансформації у бік переміщення меж розселення слов'ян у південно-східному напрямі на території, значно віддалені від Вісли (аж до лісостепової Правобережної України, до межиріччя Дністра й Дніпра). Підставою для таких висновків стали дані гідро- й топоніміки. До того ж племена під назвою венеди залишалися в цьому регіоні основним населенням майже досередини I тис. н. е., відколи античні автори почали називати інших слов'янські етнічні об'єднання — антив і склавинів. Поступове введення до наукового обігу нових відомостей про давніх слов'ян, поглиблене вивчення процесу їхнього етногенезу дали підставу історикам-славістам стверджувати, щодо *"Великого переселення народів"* слов'янські племена займали територію від верхів'я Ельби до Середнього Подніпров'я. Власну точку зору на розташування прабатьківщини слов'ян виклав відомий чеський історик-славіст Л. Нідерле (1865—1944). Він доводив, що індоевропейська балтослов'янська етнічна спільнота в II тис. до н. е. почала розпадатися і з неї вже в I тис. до н. е. виділилася і стала виступати як самостійна праслов'янська, що мала спільну мову. Узагальнивши широкий комплекс історичних, археологічних та антропологічних даних, Л. Нідерле дійшов також висновку, що навіть за часів давніх слов'ян їм не була властива расова "чистота". Однак в період *"існування власної етнічної мовної єдності"* прабатьківщина слов'ян, імовірно, охоплювала територію Східної Польщі, Південної Білорусі, Волині, Поділля та півночі України, перебуваючи на території світлопигментованої довгоголової південноєвропейської та темнопигментованої короткоголової південноєвропейської рас. Важливу роль у формуванні морфологічних рис слов'ян Л. Нідерле відводив процесам змішування. Запропонована ним локалізація розселення збігається не тільки з писемними джерелами та археологічними даними, а й підтверджується лінгвістичними дослідженнями, що вказують на взаємозв'язки давньослов'янської мови з іранською, балтійською та фіно-угорською термінологією фауни і флори, ландшафтних реалій та гідроніміки. У середині XX ст. польські вчені Й. Костровський, Т. Лер-Сплавінський та інші висунули *"вісло-одерську концепцію"* слов'янської прабатьківщини. Суть її пов'язана з носіями лужицької культури, яка охоплювала в останній третині III тис. та першій третині I тис. до н. е. більшу частину Польщі, поступово поширюючись на Східну Німеччину, Чехію, Словаччину та Західну Україну. Інший польський учений Г. Ловм'янський доводив, що гідроніми, на які спиралися автори *"вісло-одерської концепції"*, мають дослов'янське походження і належать до іншого давньоєвропейського етносу. Він також вважав, що виділення слов'ян із балто-слов'янської спільноти відбулося до першої половини I тис. до н. е. Опоненти даної концепції зауважують, що для визначення слов'янської належності лужицької культури необхідні ґрунтовніші аргументи, а спроба локалізації поселень слов'ян між Віслою та Дніпром (південніше Прип'яті) спирається на переконливі дані. До того ж результати археологічних досліджень вказують, що значна частина європейських культур, які розглядалися як "лужицькі філії", в дійсності має не тільки місцеве підґрунтя, а й пізніше походження. Все це стало підставою для сумнівів щодо можливості "лужицької експансії" на схід (дорайонів Правобережної України), про яку стверджували прихильники концепції. Так, на думку російського вченого О. І. Тереножкова, "гіпотеза просередньоєвропейського походження слов'ян необґрунтована даними писемної історії та лінгвістики., визначення тотожності праслов'ян з лужицькою культурою залишається лише нарівні археологічної здогадки". Російські дослідники І. П. Русанова та В. В. Седов висунули *"верхньодніпровську концепцію"* розташування слов'янської прабатьківщини. Вони відносили процес слов'янізації Лісостепової України та прилеглих лісових регіонів досередини I тис. н. е. Така "слов'янізація", на

їхню думку, пролягала переважно через територію Західної України. Певним продовженням цієї концепції є твердження російських учених М. Вернера, М. І. Артамонова, М. Б. Щукіна про те, що слов'янська прабатьківщина містилася у Верхньому Подніпров'ї / саме завдяки цьому слов'яни після вигнання гунами готів заселили спочатку територію сучасної України, а згодом і величезні простори Європи: від Ельби до Оки, від Балтики до Дунаю. Український учений В. Д. Баран та інші дослідники вказують на певну обмеженість археологічних і лінгвістичних аргументів прихильників "верхньодніпровської концепції". Намагання вивести походження слов'ян із Прип'ятсько-Верхньодніпровського регіону насамперед спростовуються наявними лінгвістичними даними: саме в цих місцях переважають гідроніми балтського походження. Відсутні також достовірні археологічні свідчення. Своєрідну "синтетичну" концепцію розміщення слов'янської прабатьківщини запропонували в 60-х роках ХХ ст. відомі російські вчені Б. О. Рибаків, М. І. Артамонов і П. М. Третьяков. Суть її полягала в тому, що вже в другій половині епохи бронзи у лісостеповій зоні Центрально-Східної Європи в середовищі індоєвропейських балтослов'янських племен відбулося розділення етнокультурної спільноти, що існувала. Цей процес, на їхню думку, охоплював тшинецьку (ХV—ХІІ ст. до н. е.), лужицько-скіфську (ХІ ст. — ІІІ ст. до н. е.), зарубинецько-пшеворську (ІІ ст. до н. е. — ІІ ст. н. е.), черняхівсько-пшеворську (ІІІ—V ст. н. е.) таранньосередньовічні культури слов'ян. Згідно з цією концепцією уявлення про розподіл індоєвропейців замінюються пошуком конкретних шляхів розвитку етнополітичної історії, аналізом трансформації автохтонності та суттєвих цьому міграційних процесів. Певною модифікацією попередніх гіпотез щодо розташування прабатьківщини слов'ян та їхнього розвитку на ґрунті археологічних даних слід вважати концепцію українських учених В. Д. Барана та ін. Її автори стверджують, що формування культурно-етнічного слов'янського простору вже у середньовіччі проходило через певні попередні етапи, перехрещувалося з іншими етнічними спільнотами та культурами. Для Східної та Центральної Європи прихильники цієї концепції початок самостійного розвитку слов'янських племен на просторі від басейну Вісли до Волині відносять до ІІ—ІІІ ст. н. е., що простежується в лужицькій, підкльошовій та поморських культурах. Водночас виникнення зарубинецької культури розглядається як свідчення того, що в процесі етногенезу слов'ян було втягнуте наддніпрянське населення, серед якого на той час переважали іранський та балтійський етнічні компоненти. Під натиском сарматів зарубинецька культура трансформувалася: частина населення відійшла у І ст. н. е. на північ — до Подесення та Побужжя. Туди ж перекочувала східна частина племен — носіїв пшеворської культури, яка згодом у Наддніпров'ї поєдналася з зарубинецькою, на основі чого у ІІІ ст. н. е. сформувалася київська культура. На Волині процес слов'янського етногенезу йшов іншими шляхами, на що вказує поява змішаних пшеворсько-зарубинецьких старожитностей, споріднених із пізньозарубинецькими. Саме з ними пов'язується існування венедів. У ІІІ ст. венеди разом із південним фракійським населенням Подністров'я створили черняхівську культуру, а в V ст. на основі цієї етнокультурної спільноти утворилася ранньослов'янська празько-корчацька культура. Прихильники тієї чи іншої концепції за майже повної відсутності писемних відомостей про слов'ян до VI ст. н. е. змушені спиратися переважно на археологічні дані. В цих умовах археологи здебільшого намагалися інтерпретувати свої знахідки за допомогою лінгвістики, в результаті чого з'явилася основа як для продуктивної, так і для ризикованої взаємодії таких посутірізних галузей знань. Цей ризик головним чином полягав у тому, що лінгвісти та археологи були змушені разом шукати прогнозовані "збіжності", або тотожності (ареальні чи «генетичні»), які за бажання не дуже важко знайти. Річ у тім, що для центрально-східноєвропейських археологічних пам'яток пізнього бронзового та раннього залізного віку характерна певна схожість культурних рис, тому ці пам'ятки археологи здебільшого об'єднували під загальною назвою "культура полів поховань" (або "культура полів поховальних скриньок"). Завдяки впливу, що його від початку н. е. чинила на традицію цих культур римська цивілізація, побудовано етногенетичного ланцюга, який веде праслов'ян в епоху бронзи, не викликаючи особливих труднощів. Вони з'являлися після появи гіпотез, котрі

взаємозаперечували одна одну (двіавтохтонні концепції — "вісло-одерська" та "верхньодніпровська"). Наведені концепції щодорозташування прабатьківщини слов'ян та формування в найдавніші часи слов'янської спільності базуються здебільшого на певному зіставленні відомостей з різних галузей знань: історії, археології, етнографії, лінгвістики, антропології тощо. Й хоча застосування такого методу не привело до розв'язання всіх проблем давньої історії слов'янства, він дав змогу створити певну систематизацію характерних ознак пращурів слов'ян (венедів, антів, склавинів), які першими згадуються в писемних джерелах. Саме на підставі реконструкції найдавніших повідомлень, порівняння даних археології і антропології з даними лінгвістики тривають спроби відтворити ймовірну територію прабатьківщини й наступного розселення слов'янських племен, сформувати достовірні уявлення про їхню етнокультурні та етнополітичні об'єднання на різних етапах розвитку європейської цивілізації.

3. Антропологічні особливості слов'ян Першої історичні відомості про слов'ян.

Вивчення етногенетичних процесів, які відбувалися на теренах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, дає змогу твердити, що немає жодного слов'янського етносу, який зберіг би свою расову чистоту. Насамперед це стосується території України, яка протягом багатьох століть була своєрідним "битим шляхом", завдяки чому відбувався процес, відомий під назвою "Великого переселення народів" з Азії до Європи. Місцеві племена, природно, підпадали під вплив попередніх етнічних нашарувань, наслідком чого стала змішаність конкретного етнічного типу. Визначити характер "суміші" елементів, із яких складається сучасна людність слов'янських країн, можна лише за допомогою глибокого антропологічного аналізу. Найявна класифікація індоєвропейських народів багато в чому базується на відмінностях мови, а їхня належність до "романських" або "слов'янських" спільнот досі має суто лінгвістичне значення. Водночас несталисть мови як расової ознаки змусила антропологів спиратися на постійні (з їхнього погляду) ознаки, такі як колір зовнішнього тілесного покриву, волосся, очей; зріст; пропорції та форми різних частин тіла, особливо ж скелета. Їх вивчення доводить, що вони не тільки індивідуальні, а й успадковуються, не змінюючись упродовж багатьох тисячоліть, а тому можуть виступати як певні расові ознаки.

Вивчення цих ознак на просторах Європи дає змогу фахівцям виділити слов'ян у певний антропологічний тип. Антропологічні дослідження слов'янських народів, започатковані в середині XIX ст., мали своїм наслідком створення кількох класифікацій. Так, французький антрополог Е.Т. Аліподіляв слов'ян на дві великі групи:

1) світловолосу тасвітлооку, суббрахіцефалічну, низькорослу, зараховуючи до неї полабських слов'ян, поляків, білорусів та великоросів;

2) темноволосу, темнооку, брахіцефалічну (короткоголову), високого зросту, до якої відносив сербів, хорватів, словенців, чехів, словаків, українців.

На думку іншого відомого французького антрополога Й. Денікера, слов'яни належать до трьох основних європейських рас двох другорядних (віслянської тасубадриатичної). Й. Денікер — автор першої в історії антропології расової класифікації людства, що базується на суто морфологічних принципах. Згідно з його класифікацією, усвітіснує двадцять дев'ять рас, об'єднаних у шість груп. Він виділяв такі расові типи слов'янських народів: східний (світлопигментований, суббрахіцефалічний, низькорослий), поширений у Білорусі та Середній Росії; західний, або кельтський (темноволосий, дуже короткоголовий, низькорослий), різновиди якого трапляються від басейну середньої течії Луари до басейну Дніпра; адриатичний, або динарський

(темнопігментований, короткоголовий, високорослий), риси якого притаманні слов'янам Балканського півострова, окремим групам поляків, а в Карпатській зоні — українцям.

Сучасні антропологи відмовилися від пошуків раз і назавжди визначеного місця окремих етнічних груп у тій чи іншій штучноствореній системі расових типів. Це пояснюється тим, що межі поширення расових комплексів дужерозмиті, а самі комплекси характеризуються численними перехідними зонами. В антропологічному складі всіх без винятку етнічних груп (залежно від рівня узагальнення) можна виявити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів.

Отже, йдеться не про належність тих чи інших народів до певної раси, аскоріше про їхнє входження до великих груп — "пучків" популяцій, які характеризуються перевагою певних морфологічних рис і локалізуються у компактних ареалах. *Більшість фахівців виділяють серед сучасних слов'янських народів п'ять таких груп: біломорсько-балтійську, східноєвропейську, понтійську, динарську та дніпровсько-карпатську.*

Біломорсько-балтійська група популяцій (за М.М.Чебоксаровим) охоплює білорусів, певну частину поляків, північних росіян. Це здебільшого світлопігментовані мезо- або брахіцефали із середнім розвитком лицевого кістяка, середньозросту. Порівняно з іншими північними європеїдами біломорсько-балтійська група характеризується менш різким виступом носа (здебільшого увігнутої форми), ослабленням розвитку бороди, невеликим набуханням верхньої повіки (наслідок незначної монголоїдної домішки).

Східноєвропейська група популяцій (за Й. Денікером) охоплює більшість росіян (крім північних) і частину білорусів — жителів східного та південногоріонів. Порівняно з попередньою групою її представники мають темніший колір очей і особливо волосся. Носіям рис східноєвропейської групи притаманні деякі "лапоїдні" ознаки — певне сплюснення обличчя, помірний виступ носа й ослаблення розвитку третинного волосяного покриву, що пов'язано, певною мірою, з впливом фіно-угорського морфологічного компонента.

Для понтійської групи популяцій (за В. В. Бунаком) характерні темний колір волосся, середній зріст, дохіло- або мезоцефалія, середньошироке чи вузькообличчя. Типовими представниками слов'янських народів виступають болгари. Водночас наведені риси поширені серед росіян степової зони, яка локалізується в середній течії Дону та Хопра. Подібні ознаки можна зустріти в окремих тюркомовних групах Поволжя.

До динарської групи (за Й. Денікером) належать гірські народи Балканського півострова, насамперед чорногорці, яким властиві високий зріст, різка брахіцефалія, дуже широкеобличчя, переважання опуклих стінок носа, значний розвиток третинного волосяного покриву. Подібна композиція ознак є схожою на морфологічний комплекс, характерний для народів Центрального Кавказу.

Дніпровсько-карпатська група (за В.В. Бунаком) охоплює частину українців, словаків і чехів. Вона характеризується відносно темною пігментацією, брахіцефалією, досить широким обличчям, високим або середнім зростом. Комплекс подібних ознак трапляється серед угорців, австрійців, південних німців та північних італійців.

Наведені класифікації підтверджують висновок, що антропологічно слов'янські народи не є однорідними. Так, більшість антропологів вважає, що біломорсько-балтійська та східно-європейська групи належать до північних, а понтійська та динарська — до південних європеїдів. Дніпровсько-карпатська група посідає проміжне становище між наявними расовими типами, більше тяжіючи до південних. Дуже важливе місце у формуванні морфологічних рис слов'ян антропологи надають процесам змішування. Однак ретельне дослідження проблеми значно ускладнюється тим, що до прийняття християнства серед слов'янських племен було поширене спалювання небіжчиків. Отже, уявлення про фізичні риси пращурів сучасних слов'ян базуються лише на краніологічних серіях, датованих X—XIII ст. За наявності певних спільних рис (специфічні пропорції черепа), вони досить суттєво відрізнялися від сусідів-германців, зате наближалися до балтів. Слов'яни, які жили

в межиріччя Одеру та Дніпра, мали відносно широкіобличчя. На захід, південь ісхід від окресленогорегіону діаметр вилиць середньовічних слов'ян зменшується, що можна пояснити наслідками змішування з германськими, іранськими, фракійськими таугро-фінськими племенами.

Порівняння черепів із середньовічних слов'янських некрополів» і краніологічних серій доби міді — бронзи (саме в цих епохах криються найдавніші витоки етногенезуслов'ян) виявило, щоареал поширення відносно широких облич містився наетиці доліхокранних форм носіїв культури шнурової кераміки та мезокранних варіантів, представлених у племен культури кулястих амфор.

Наведені факти дають підстави шукати витоки морфологічних рисслов'янських народів на великій території, яка напівночіобмежена верхньою тасередньою течією Західної Двіни, на заході— верхньою тасередньою течією Вісли, на півдні— лівими притоками Дунаю в йогосередній течії, насході — середньою течією Дніпра. Проте жоден з морфологічних комплексів, наявних у цьомурегіоні Європи, не можнаоднозначно вважати праслов'янським. Наприклад, динарська група популяції сформувалася внаслідок взаємин слов'ян та місцевої дослов'янської людності.

Розселення слов'янських племен на просторах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи відбувалось у V—VIIст. Урезультаті контактів з місцевим населенням географічної таісторичної ізолюваностіокремих племен у їхньомуантропологічному складісталися великі зміни. Так, аналіз краніологічних матеріалів із середньовічних некрополів цього регіону засвідчив, що вжеу X—XIст. між окремими групами східних слов'ян існували відмінності.

4. Першіісторичні відомості праслов'ян.

Питання про походження слов'ян — одне з ключових в історії народів Центральної, Східної та Південно-СхідноїЄвропи. *Давніслов'яни — це племена, якіє предками сучасних слов'янських народів. Однак вивчення їхньої історії значноускладнюється відсутністю повноцінних писемних джерел праслов'ян майже доVIст. н. е. Крацього залишає бажати істан наявних відомостей. Перші фрагментарнісвідчення про пращурів слов'ян наводять грецькіантичніавтори. Так, серед давніх греків дужепоширеним був т. зв. "сонячний камінь" (бурштин), який добували в далекій "північній країні нарічціЕрідан". Самедавньогрецькіавтори першими розповіли про племена "енетів" (венетів), від яких він надходив. Проте вони не повідомляли, де саме жило назване плем'я. Лише в першій чвертіIVст. до н.е. мореплавець і вчений Пітейзі міста Массалія (сучасний Марсель) обігнув на кораблі Західну Європуі врешті-решт досяг "країни бурштину".*

В його повідомленнях, які дійшли до насу виглядіуривків із творів Діодора, Плінія Старшого таСтрабона містилася інформація, щоЕрідан поділяє територію країни на КельтикуіСкіфію. В останній живуть "гвінони" (венони, венети) або"гуттони". На відстаніодного дня плавання на кораблі від указанного місця лежить острів Абалус (Абалцій, Балтій, Басілей), де місцеві жителі збирають бурштин, що його навеснівикидають морські хвилі. Самесвідчення Пітея про "північне" походження бурштину дали підставу Плінію Старшому(Iст. н.е.) спростувати поширену думку про його видобуток наостровах Адріатичного моря.

Окреміеклектичні згадки про давніх слов'ян можна знайти ів інших давньогрецьких авторів. Так, історик та географ Геродот (V ст. до н.е.) також розповідає, що бурштин привозять з районурички Ерідан, від племен, які здавна відомі видобутком і торгівлею "сонячним каменем".

Починаючи з другої половини Іст. н. є. збільшується потік достовірнішої інформації про давніх слов'ян: вона надходить від античних авторів Плінія Старшого (23—79рр. н. є.), Публія Корнелія Тацита (бл. 55—117рр. н. є.), Птолемея Клавдія (Іст. н. є.).

Римський географ Пліній Старший у "Природничій історії" (77 р. н.є.) наводить опис "Скіфії", якою мивалася Північним океаном, утворюючи "Скіфське узбережжя". Повідомляючи про Сарматію, він зазначає, що "землі дорічки Вістули зайняті сарматами, венедами, скірами та гірами". Якщо двоє останніх племен належали досхіднобалтійських, то сарматами в ті часи називали всіх, хто населяв Східну Європу. Тацит і Птолемей, усвою чергу, розповідаючи про Сарматію, вказували на землі, розташовані на схід від Вісли й Одери, на півдні — до Угорської низини й північного узбережжя. Саме там жили племена венедеїв.

Римський історик Корнелій Тацит у праці "Германія" повідомляє про тісні стосунки, що склалися між сарматами і венедами, й прорух слов'янських племен у напрямі нижньої течії Дунаю, зазначаючи: "Внаслідок змішаних шлюбів їхня зовнішність трохи псується схожістю з сарматами". Тацит звертає увагу на істотні відмінності венедеїв від сусідів — германців та сарматів — як у зовнішньому вигляді, так і в поведінці й характері занять.

Давньогрецький вчений Птолемей у праці "Географія" пише: "Сарматію обмежують великі племена: венедеї — по всій Венедській затоці, на північ від Дакії — ліквіни та бастерни, з усіх боків Меотиди (Азовське море) — язиги тароксолани, а поряд з ними — гамаксобії та алано-скіфи". Далі Птолемей зазначає, що нижче венедеїв за течією Вісли живуть "гуттони, потім фіни, потім сулони". В іншому місці він розповідає про "Венедські (Карпатські) гори".

За лінією Карпати — Нижнє Потисся, через лісостепи дніпровського Лівобережжя (аж до Сіверського Донця) проходила смуга зіткнення венедеїв і сарматів. Імовірно, що саме вона була південною межею розселення венедських племен, про які повідомляє Птолемей. Згідно з його "Географією", "Сарматію населяють великі венедські племена, вздовж усієї Венедської затоки". Таким чином простір між степами Північного Причорномор'я (місцеосідкусарматів) і Балтійським морем ("Венедська затока") займали предки слов'ян — племена венедеїв.

Процес розселення венедеїв у Подунав'ї досить виразно простежується за писемними джерелами, його підтверджують гідронімічні й топонімічні дані. Це засвідчують також Певтингерові таблиці" — римська карта (III—IV ст.), виявлена на початку XVI ст. в Аугсбурзі. Складання оригіналу карти пов'язують з ім'ям римського географа Касторія (середина IV ст. н.є.). На ній досить чітко зображені землі Подунав'я та Карпати, трохи північніше яких автор помістив Балтійське море. Венедеї на карті позначені двічі: на узбережжі Балтики та між Дністром і Дунаєм. У першому випадку поруч з венедами розташовані різні сарматські племена, а самих венедеїв Касторій називає "венедо-сарматами". Жили ці венедеї ймовірно на Середній Тисі.

Про присутність у Подунав'ї слов'ян усередині V ст. н.є. йдеться у звіті імператору Феодосію, поданому дипломатичною місією Максиміана, який відвідав ставку Аттіли (містилася у районі сучасного угорського міста Естергом).

Після Іст. н. є. історичні джерела протягом чотирьох століть майже не згадують про слов'янські племена. Тільки в VI ст. н. є. висвітлення даної тематики продовжили Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Йордан, Прокopій Кесарійський, Менандер та ін. Саме візантійські автори започаткували вживання етноніма "слов'яни". Особливої уваги заслуговують праці готського (за походженням) історика Йордана —

"Про походження та діяння гетів", або "Гетика" (551) та "Історія війн" (550-554) візантійця Прокопія Кесарійського.

Так, Йордан не тільки вказав на місцезоселення вєнедських племен, а й одним з перших назвав їх "слов'янами": "Коло лівогосхилу (Альпійських гір), які повернуті на північ, починаючи від витоків річки Вістула, на безмежних просторах розташувався численний народ вєнетів. Незважаючи на те, що теперішня назва змінюється відповідно дорізних родів і місцевостей, усе ж переважно вони називаються слов'янами й антами". В іншому місці, розповідаючи про готського короля Ерманаріха, Йордан зазначає, що вєнеди "...походять від одного кореня й тепер відомі під трьома іменами: вєнетів, антів, склавинів". Він був переконаний, що три згадані племена є одним народом. У свою чергу, Прокопій Кесарійський повідомляв про "численні народи антів" і вказував на територію їхнього розселення — "подалі краю на північ Меотидської затоки" (Азовського моря).

Таким чином, за повідомленнями цих авторів, до середини VI ст. н. е. вєнеди поділились на дві групи: склавинів (склавів) та "численних" антів. Склавини, згідно з цими джерелами, жили на території на північ від Паннонії (до Балтійського узбережжя) й на захід від Вісли до Ельби та її притоки Соли. Саме на західі, мабуть, пролягала лінія їхнього зіткнення із залабськими племенами германців. Територія, населена антами, охоплювала великі простори: від Причорномор'я та Приазов'я на південь до верхів'їв річок Дністер, Дніпро, Сіверський Донець, Дон на півночі.

У візантійських джерелах, починаючи з VI ст., зростає кількість повідомлень про народи, від дій яких залежала доля імперії. Проте автори подають замало відомостей про слов'янські племена — надто далекими вони були від головних векторів імперської політики. Природно, що подіям на Нижньому Дунаї та Балканах візантійці приділяли більше уваги, оскільки ці райони перебували усередині їхніх безпосередніх інтересів.

Проте з 20—30-х років VI ст. слов'яни дедалі частіше згадуються у візантійських джерелах. Це можна пояснити прискоренням процесу інфільтрації слов'янських орд на Балканський півострів. Невдовзі вони змогли захопити певні райони імперії та оселитися там. Здебільшого слов'яни жили через сумно з місцевим населенням, до якого, крім греків, фраків, іллірійців належали романці (волохи), предки албанців та ін. З цього часу роль слов'янських племен у військово-політичних відносинах у володіннях Візантії на Балканах значно зростає. Слов'яни продовжували свою експансію на терени імперії, здійснюючи її по двох напрямках — з півночі (Паннонська низина) та з північного сходу (понижся Дунаю).

З візантійських джерел VI ст. можна дізнатися, що "племена склавів та антів однакові за способом життя; вони вільні та жодним чином не схильні ставати рабами, підкорятися, особливо ж у власних землях. Вони численні та витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, відсутність одягу й нестачу харчів. До прибулих до них іноземців добрі та приязні, але супроводжують їх завжди...".

Уже в середині VII ст. н. е. в хроніці Фредегара вперше вживається назва "слов'яни, які іменуються вєнедами". І. Бобинський в описі життя Св. Колубіана (VII ст.) повідомляє: "З'явилася у нього думка відправитися до вєнетів, які ще іменуються слов'янами..." Ще конкретніше висловлюється англосаксонський автор Алкуїн (сучасник та хроніст Карла Великого, друга половина VIII — початок IX ст.): "Слов'ян називаємо вєнедами". Вєнеди тарічка Вісла згадуються у пісні невідомого англійського мандрівника (VIII-IX ст.).

Література:

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва, 1973.

Вернадский Г. В. Древняя Русь. Москва, 1996.

Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу, Київ, 1994.

- Гумилев Л.И.* Конец и вновь начало. Москва, 1994.
- Древности славян и Руси. Москва, 1988.
- Кісь Я. П.* Етногенез слов'ян. Львів, 1985.
- Кобычев В. П.* В поисках прародины славян. Москва, 1973.
- Нидерле Л.* Славянские древности. Санкт-Петербург, 1902.
- Нидерле Л.* Славянский мир. Санкт-Петербург, 1909.
- Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів усвітовому контексті. Київ, 1994.
- Петров В.П.* Етногенез слов'ян. Київ, 1972.
- Петров В.П.* Походження слов'ян. Київ, 1991.

Питання та завдання:

«СЛОВ'ЯНИ І ТИС. ДО Н.Е. – VII СТ. Н.Е.» - 2 год.

План:

1. Найдавніша історія слов'ян.
2. Європейська археологія протослов'янської археологічної культури та пам'ятки.
3. Слов'яни у II ст. до н.е. – V ст. н.е.
4. Період слов'янської єдності.
5. Розселення слов'ян в Європі.
6. Рух слов'ян на Балкани та в Елладу.

Практикум: Скласти порівняльну таблицю: спільні та відмінні риси Південного, Західного та Східнослов'янства.

Рекомендована література:

1. Иордан. О происхождении и деянии готлов. - М., 1960.
2. Прокопий Кесарийський. Война персами. Война вандалами. Тайная история. - М., 1993.
3. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. - К., 1991
4. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України // Старожитності. - 1991. - № 1.
5. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.
6. Кісь Я.П. Етногенез слов'ян. - Львів, 1985.
7. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів усвітовому контексті. - К., 1991
8. Петров В.П. Походження слов'ян. - К., 1991.
9. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. - М., 1981.

Індивідуальна робота № 1.

«ВИТОКИ ТА ПОХОДЖЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН» - 2 год.

План:

1. Проблеми етногенезу давніх слов'ян.
2. Гіпотези та концепції прабатьківщини слов'ян.
3. Антропологічні особливості слов'ян.
4. Перші історичні відомості протослов'ян.

Теми рефератів та індивідуальних завдань.

1. Підготувати повідомлення: «Українські історики про походження і прабатьківщину слов'ян».
2. Підготувати реферат: «Заселення слов'янами Балканського півострова. Формування південнослов'янського етносу».

Завдання для самостійної роботи.

1. Проаналізуйте основні теорії щодо прабатьківщини слов'ян.
2. Коли і в творах яких авторів з'являються перші відомості про слов'ян?
3. Як позначилось вторгнення гунів до Європи на слов'ян?
4. Розкрийте процес формування західних і південних слов'ян. Використовуючи монографію Л.Л.Залізняка «Первісна історія України» (К., 1999), покажіть племена яких археологічних культур брали участь у становленні західних і південних слов'ян.
5. Розкрийте основні риси суспільно-політичного устрою давніх слов'ян.
6. Обґрунтуйте чому основним господарським заняттям давніх слов'ян було землеробство.
7. Чому давньослов'янська матеріальна культура мала деревинний характер?
8. Які уявлення були в основі релігійних вірувань давніх слов'ян?

Література, рекомендована для опрацювання:

1. Иордан. О происхождении и деянии славян. - М., 1960.
2. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. - М., 1993.
3. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. - К., 1991
4. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України // Старожитності. - 1991. - № 1.
5. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.
6. Кісь Я.П. Етногенез слов'ян. - Львів, 1985.
7. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1991
8. Петров В.П. Походження слов'ян. - К., 1991.
9. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. - М., 1981.

1.3. Давні слов'яни. Формування Західного, Східного та Південнослов'янства.

1. Поява слов'ян на історичній арені.
2. Слов'янські племена в добу "Великого переселення народів".
3. Заселення слов'янами Балканського півострова.
4. Слов'яни східні, західні та південні.

1. Поява слов'ян на історичній арені.

Сьогодні переважну більшість людності Центральної Європи становлять поляки, словаки, чехи й лужицькі серби; Східної — українці, росіяни та білоруси; Південно-Східної — болгари, боснійці, македонці, серби, словенці, хорвати й чорногорці. *Однією з найважливіших ознак цих народів, які мають спільне етнічне коріння, є спорідненість їхніх мов.* Інші східноєвропейські регіони здавна населяли народи, щорозмовляють фіно-угорськими, кавказькими, тюркськими та іншими мовами. Подібна етнічна географія цієї частини континенту формувалася поступово, протягом більш як двох з половиною тисячоліть. Звичайно, в давнину етнічна карта цього регіону Європи значно відрізнялася від сучасної. Так, проіраномовні племена, що колись домінували на північно-Східній Європі, сьогодні нагадують лише нечисленні їхні нащадки — осетини. На початку нової ери тут щезовсім не були представлені тюркомовні племена, а переважали іранці, угри та фіни. За таких умов ареал імовірного розселення давніх слов'ян був відносно невеликим.

У другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. безкраї приазовські та причорноморські степи поступово перетворилися на своєрідний "плавильний котел", де перемішувався різноплемянний таріномовний людський матеріал, що прибував сюди з глибин Центральної Азії. Цим "битим шляхом" під час "Великого переселення народів" рухалися, витісняючи одна одну, численні орди азійських "посланців". Саме в північноазовських і причорноморських степах вони робили довго- чи короткотривалі "зупинки", навіть утворювали державні об'єднання. *Все це, безумовно, впливало на характер і спрямованість процесу етногенезу всіх етносів даного регіону, в тому числі й давніх слов'ян.*

Найдавнішими жителями степів Північного Причорномор'я (кінець II — початок I тис. до н. е.), згідно з писемними джерелами, були індо-іранські племена кіммерійців. Проте вже у VIII ст. до н. е. їх витіснили скіфи, а кіммерійці відкочували до Малої Азії. Іраномовні скіфи мали надзвичайно широкий ареал розселення — від Алтаю до Дунаю. "Саки" (самоназвані скіфи; "сака" — олень) Північного Причорномор'я утворили згодом племянний союз, який очолювали "царські скіфи", й зайняли територію придністровського Лівобережжя. Вплив скіфської держави поширювався не тільки на інших іраномовних одноплемянників, а й на сусідні етноси: на Кавказі — на пращурів адигів, у Криму — на таврів, за Дністром — на фракійців, у лісостепу — на "скіфів-орачів" та ін. Наприкінці VI ст. до н. е. перський цар Дарій I, підкоривши скіфів Центральної Азії, намагався упокорити (аби забезпечити себе союзниками в експансії проти греків) скіфів Північного Причорномор'я. Однак воєнна кампанія Персії проти Скіфії (близько 513 р. до н. е.), так само, як і завоєвницькі експедиції македонських греків (30-ті роки IV ст. до н. е.), скінчилися безрезультатно.

З VIII ст. до н. е. розпочалася колонізація греками (здебільшого з міст Малої Азії) Чорноморського узбережжя. Греки спочатку навіть використовували скіфську назву Чорного моря — Ахшайна ("Чорне"), але з часом поширення набуло найменування Понт Евксинський ("негостинне

море"). Близько 640 р. до н.е. у Північному Причорномор'ї виникли перші грецькі поселення: на острові Березань, Ольвія, Пантікапей, Херсонестайн. Спершу всі утворені поліси були аналогами власне грецьких: аристократичні або напівдемократичні міста-республіки, вільне населення яких вважалося громадянами. Поліси поширювали свій вплив на довколишні землі, де жили місцеві племена, з якими склалися неоднозначні стосунки. Греки вивозили звідси до метрополії зерно, морепродукти, шкіри, рабів. Цікаво зауважити, що нарабів-скіфів попиту в греків майже не було, що пояснювалось схильністю аборигенів до надмірного вживання нерозбавленого вина, і тому не вільників комплектували здебільшого з представників нескіфських племен.

Нова хвиля племен кочівників з Центральної Азії — сарматів — у III ст. до н.е. витіснила скіфів із Північного Причорномор'я. Вторгнення сарматів збільшило кількість іраномовного населення цього регіону. Але навіть після погрому скіфської держави загальноетнічна композиція місцевих племен, що перебували на її периферії, не зазнала радикальних змін. І хоча значна частина скіфів була підкорена або асимільована сарматами, решта з них не тільки зберегла самоназву, а й утворили в Таврії (під патронатом сарматського племені роксоланів) нове Скіфське царство.

Сармати, позбавивши скіфів влади над місцевими племенами, ймовірно, не ставили за мету їх винищення, хоча частина скіфів усе ж мусила піти з освоєних земель. Деякі місцеві племена також переселилися на нові території.

Згодом завдяки сарматам у цьому регіоні Європи встановився певний міжетнічний баланс відносин між різними племенами, який зруйнувала лише навала готів на Північне Причорномор'я у II—III ст. н.е.

Античні автори називають серед племен Сарматії як уже відомі ще з часів Геродота, так і нові. Зокрема, Тацит (*Іст. н. с.*) повідомляє про племена, що мешкали між "сарматами та германцями", а саме — про "пеквінів" (бастарнів), "венедів" і "фенів". Проте він не знав, як їх класифікувати. Стосовно венедів указувалося, що їхній спосіб життя ближчий до германців, ніж досарматів: будівництво жител, носіння штанів, пересування пішки (сармати їздили на конях, мешкали в наметах тощо). Місцезоселення венедів було в межах сучасної Малої Польщі, Волині та Галичини.

Якщо витoki сарматського вторгнення до Північного Причорномор'я заховані в процесах, які відбувалися в Центральній Азії, то масова міграція германських племен у південні степи Східної Європи розпочалася з Балтійського узбережжя. Частина фахівців схильна вважати, що рух готів у південно-східному напрямі мав певну синхронність із розселенням давніх слов'янських племен зі своєї прабатьківщини, розташованої в середній течії та верхів'ях Вісли і Ельби, — усхідному, південно-східному та південному напрямках.

Вкрай обмежені відомості про давніх слов'ян на рубежі нової ери значною мірою пояснюються тим, що межі поширення політики та інтересів тогочасного центру цивілізації — Римської імперії — були або далеко на Сході (на кордоні з Парфією), або на північно-західних і північних окраїнах держави (Галлія, Британія), деримські легіони вели нескінченні й кровопролитні війни з "варварами". Тому, щоб дістати уявлення про розселення та становлення слов'янських племен у цей період, необхідно використовувати археологічні дані. Водночас процес визначення належності певної археологічної культури до конкретного етносусам є надзвичайно складним. Ідеться про те, що навіть тождество етнічних об'єднань можуть усвоїх частинах відрізнятися за ознаками матеріальної культури, тоді як у зовсім різних виявляються певні спільності.

Так, сильний пізньоримський вплив простежується в черняхівській культурі (II—V ст. н.е.), що охоплювала терени від Сіверського Донця вздовж Північного Причорномор'я, Середне

Придніпров'я, Подністров'я, значну частину Карпат (аж до Нижньодунайського Лівобережжя). Західний ареал "черняхівців" упродовж сторіччя майже цілком збігався з територією римської провінції Дакія. В межах черняхівської культури (на півночі) археологи виділяють зарубинецьку культуру (Іст. до н. е. — Іст. н. е.), що поширювалася на схід від пшеворської культури (Іст. до н. е. — IV ст. н. е.) в районах Полісся і Середнього Подніпров'я. Саме вона не тільки відповідала відомостям з писемних джерел, а й продовжувала зв'язок з уже безперечно слов'янськими культурами наступних століть.

Однією з основних ознак черняхівської культури, крім її поліетнічності, були тісні відносини з "провінційною римською культурою" (Дакія, Паннонія). Вона також не втратила органічного зв'язку з матеріальною культурою скіфів і сарматів. Усе це наводить на думку, що "черняхівці" етнічно, ймовірно, були іраномовними племенами в Північному Причорномор'ї, фракійцями — на заході, в Придунав'ї, праслов'янами — на північному заході. Черняхівську культуру характеризувала висока концентрація людності, що жила в неукріплених поселеннях і вирізнялася досить високим рівнем розвитку землеробства й ремесел.

Саме під час існування черняхівської, пшеворської та зарубинецької культури цього регіону Європи постала "готська проблема". Готи, що прийшли зі Скандинавії, на початку нової ери долають море та заселяють, поряд з іншими германськими племенами, Балтійське узбережжя у пониззі Ельби та Вісли. У другій половині Іст. н. е. германці вирушили у південно-східному напрямі на пошук привабливіших територій.

Історик Йордан у праці "Про походження та діяння гетів" докладно описував труднощі, з якими стикалися переселенці, долаючи (ймовірно, в басейні Прип'яті) численні багна, драговини та інші перепони, перш ніж досягати "кордону Скіфії" на Дніпрі (саме там закінчувалася лісостепова зона). Уже в середині Іст. готи та їхні союзники контролювали майже всю територію Північного Причорномор'я. У Іст. готи поділилися на остготів (грейтунгів) та вестготів (тервінгів).

У середині IV ст. утворилася готська державна федерація, очолювана вождем східних готів Ерманаріхом (бл. 350—370). Після підкорення Боспорського царства (362) розпочалася війна готів з венедами. Однак, щоб досягти Привіселля, де ті мешкали, готи мусили не тільки подолати певну відстань, а й підкорити інші слов'янські племена: антів (район Південного Бугу) та славинів (у трикутнику — Правобережжя Дніпра, Карпати й Середнє Подунав'я).

Саме в той час (середина IV ст.) в районі між Дніпром і Дністром, як засвідчив Йордан, склався військовий союз антських племен. Анти, мабуть, належали до слов'ян, хоча сам етнонім, імовірно, запозичили в іраномовних скіфів. Готи силою змусили антів і славинів підкоритися. Проте частина славинів, які не визнали влади Ерманаріха, пішла з освоєних земель у північно-східному напрямі.

Невдовзі під владу готів потрапили й венеди. Згодом Ерманаріх підкорив балтійські племена естів. Відтепер Гетика (державна готів) пролягала від північночорноморських степів до Балтійського узбережжя. Готи підтримували тісні взаємозв'язки зі слов'янськими племенами до останньої чверті IV ст., поки Гетика не припинила своє існування. На згадку простосунки з ними в слов'янських мовах залишилися деякі слова: князь, полк, шолом, меч тощо.

2. Слов'янські племена в добу "Великого переселення народів".

Вторгнення гунів до Європи у IV ст. започаткувало добу "Великого переселення народів". Рухаючись з Центральної Азії через прикаспійські степи, гунські орди досягли Північного Причорномор'я. У 375 р. гунни знищили державу Ерманаріха. Частина остготів приєдналася до гунського племінного союзу, а інші

втекли за Дунай, на римську територію. Просуваючись далі на захід, гунни напали на вестготів, змусивши їх просити дозволу в римлян на переселення до Фракії як федератів. Затримка виконання досягнутих угод імперськими чиновниками призвела до повстання готів у 377 р. Наступного року вони розгромили поблизу Адріанополя римське військо, очолене імператором Валентом.

Імператор Феодосій (379-395) востаннє об'єднав Римську імперію. В 382 р. він придушив повстання готів — частково за допомогою сили, а частково поступившись землями в Мезії, Фракії та Македонії. Перед смертю Феодосій поділив імперію між своїми синами: східну частину отримав старший син Аркадій, західну — Гонорій. Цей поділ виявився остаточним для Римської імперії, яка розпалася на дві самостійні держави, що постійно ворогували: латиномовну Західну та елліно-мовну Східну Римську імперії. Східна згодом дістала назву Візантія, проте її населення продовжувало називати себе "ромеями" (римлянами).

Східна Римська імперія вважалася багатшою й сильнішою, ніж її західна сусідка. Класична форма рабства була в ній менш поширена, зате переважали робітники типу колонів, а в низці провінцій на Балканах зберігалися громади, вільне селянство тощо. Завдяки розвиненій зовнішній і внутрішній торгівлі візантійських міст наповнювалася скарбниця східно-римських імператорів, що давало змогу їм не тільки утримувати сильну армію, а й вчасно відкуповуватися від варварів. До того ж Візантія доклала чимало зусиль для спрямування потоку варварських орд на Захід.

На долю пізньої Римської імперії значно вплинули гунни. Досягнувши Середнього Дунаю, гунни створили велику державу в центрі Європи. Всі племена, які опинилися під їхньою владою, сплачували данину й залучалися до воєнних кампаній. Візантійці також мусили рахуватися з новою військово-політичною силою. У 413 р. вони збудували нові мури навколо Константинополя ("Феодосієвістини") й зміцнили дунайський кордон. З 430 р. Візантія сплачувала гунам щорічну данину, а західно-римська провінція Паннонія була передана їм для поселення. Гунська держава дуже посилсилась усередині V ст. В 447 р. її вождь Аттіларозпочав наступ на Візантію, спустошуючи її балканські провінції. Згідно з умовами миру, укладеного в 448 р., гунам відходила Правобережна Дакія.

Прихід гунів у Північне Причорномор'я, як зазначено в першій лекції, прискорив міграційні процеси в слов'янському середовищі.

У Уст. н. є. привісельські слов'яни витіснили за Ельбу східно-германські племена, а згодом навіть заселили деякі острови Балтійського моря. Вже наприкінці Уст. трапляються випадки проникнення слов'ян на Балкани. Рухаючись на південь, углиб півострова, "жителі лісів", як писали про них візантійські автори, здебільшого оселялися на лісових галявинах, уздовж річок.

Ці та інші епізоди й напрями руху слов'ян посугні можна розглядати як складову "Великого переселення народів". До участі в ньому спонукала об'єктивна необхідність переходу суспільства до продуктивнішого способу виробництва, що зумовлювало закріплення за кожним етнічним і родоплеменним об'єднанням сталого життєвого простору. Екстенсивність форм землекористування, досить суворі природні умови, суперництво з сусідніми етносами та зростання чисельності населення вимагали постійного розширення площ оброблюваних земельних угідь і пошуку найбільш сприятливих для ведення господарства територій. Саме поєднання землеробства й скотарства сприяло міграції значної кількості слов'янських племен до лісостепової зони.

Водночас серед слов'ян таїнших "варварських" племен поширилися уявлення, що найродючіші землі лежать саме в межах Східної Римської імперії. На успішне здійснення завойовницьких акцій слов'ян значною мірою впливала й "військова демократія", яка перетворювала війну не тільки на спосіб захоплення здобичі, а й на природний стан, характерний для перехідного від первіснообщинного ладу суспільства. Слов'яни, очевидно, були добре проінформовані про родючі землі й багату здобич на Балканах.

Слов'янські племена почали селитися на Лівобережжі Дунаю ще до гунської навали. Вони брали участь у русі гунської орди назахід. Все цесприяло заселенню в другій половині Уст. Паннонії, а згодом і всього нижньодунайського Лівобережжя (до Карпат) новими племенами, в тому числі й слов'янськими. Хроніки тогочасу зафіксували, що на початку VIст. склавини розселилися від Пруту й Серету до Паннонської долини, а їхніми східними сусідами були анти, які займали територію насхід від пониззя Дунаю.

Наприкінці V ст., після розпаду Гунського каганату, етнополітична ситуація в Північному Причорномор'ї змінюється. Звільнившись з-під гунської опіки, антські тааланські племена невдовзі потрапили усферу впливу тюркських і угорських племен. Засвідченнями Прокопія Кесарійського, більшість антив у той час займала територію між Прутом і Дніпром, а ті, що мешкали насході, були відокремлені від азовського узбережжя гуно-болгарами.

На початку VIст. н.е. надзвичайно важливі події сталися на дунайському кордоні Візантії. У 517 р., констатував візантійський автор Комес Марцеллін, скориставшись з внутрішньополітичної нестабільності в період правління імператора Анастасія, слов'янські племена перетнули Дунай і спустошили Іллірію і Македонію. У 518-527 рр. наскоки слов'ян-антів на візантійські провінції стали регулярними. "Близьке" знайомство з нападниками дало змогу візантійцям не тільки розпізнавати, а й класифікувати слов'янські племена: склавинів — як "західних", антив — як "східних".

Стурбовані загрозою, що виникла, візантійці за імператора Юстиніана I (527-565) стали приділяти більше уваги захисту кордонів від "варварів". Спостерігаючи за подіями на дунайському кордоні, Прокопій Кесарійський так описував набіги слов'ян усвоїй "Таємній історії": "Іллірія та Фракія, включаючи Грецію і фракійський Херсонес, практично кожного року спустошувалися гунами, склавинами й антами, які вчиняли жажливий хаос серед людності регіону. Під час кожного вторгнення більше як 200 тис. римлян гинули або потрапляли дорабства, так що всюди на цій землі панувало справжнє "скіфське дикунство". У праці "Історія війн" Прокопій, розповідаючи про події 531 р., підкреслював: "Гуни, анти, склавини вже багаторазів перетинали (Дунай) і завдавали величезної шкоди римлянам". Головною їхньою здобиччю були полонені, з яких можна було або брати викуп, або продати їх у рабство. Згідно з відомостями, які подає візантійець, всі найважливіші питання життєдіяльності слов'янського племені вирішувались на зборах озброєних чоловіків, а влада вождя ще здебільшого спиралася на авторитет, хоча вже й тяжіла до перетворення її на спадкову.

Візантійські автори того часу, повідомляючи про слов'ян, вирізняли такі риси, як войовничість, мужність, хоробрість. їх виділяли серед інших "варварів", ставлячи навіть вище за надзвичайно агресивних і витривалих болгар-утигурів. Указувалось також, що анти й склавини часто ворогували, чим візантійці вміло користувались. У більшості джерел VIст. слов'яни згадувались у зв'язку з певними збройними сутичками на Дунаї та інтригами візантійців, які намагались зробити їх військовими союзниками.

Однак етнополітичний баланс сил, що склався у першій половині VIст. у Придунав'ї та Північному Причорномор'ї, порушило нове вторгнення — аварських і тюркських племен. У 558 р. аварська орда досягла рубежів Північного Кавказу, де зіткнулася з аланами, про що відразу ж дізнались у Константинополі. Візантійці запропонували аланам укласти союз проти болгар, обіцяючи за це значні кошти та землі на Балканах для поселення. Суттєвим козирем аварів стала наявність в їхній кінноті залізних шпор. Однак справжня причина військової переваги була психологічною. Рятуючись від тюрків, що тиснули зі сходу, авари не мали жодної альтернативи, крім прориву в контрольовані тюркомовними утигурами степи Північного Причорномор'я.

Підкоривши утигурів та кутригурів, авари, очолювані ханом Баяном, наблизились до населеної антами Бессарабії. Подолавши 561 р. Дністер, незважаючи на рішучий опір, вчинений мешканцями

цьогорегіону, вони врешті-решт захопили земліантів, а наступного року вийшли за Дунай і заволоділи Добруджею.

Переможна ходааварів невдовзірізко погіршила їхні відносини з Візантією, що почала терміново зміцнювати прикордонні залоги. Антам, згідно з задумами Константинополя, відводилась роль партизанів, що мали діяти в аварському тилу. Зустрівши рішучий опір на Дунаї, авари повернулися до Паннонії. Орда поділилася на дві частини: однарушила вгоруДунаєм, аінша, здолавши гірські перевали Карпат, у верхів'ях Дністра підкорила дваантські племені — дулібів і хорватів.

Згодом обидва потоки аварів з'єдналися на паннонській рівнині, витіснивши звідти гепідів таіншіетноси, що не погоджувались визнати владу нових загарбників. Паннонія перетворюється в цей період на центрАварського ханства (каганату).

Племена, що жили в пониззях Дунаю, також підпали під владуаварів. Володіння цими землями давало змогу контролювати торговельні шляхи Південної Європи. Таким чином, ібулгари-кутригури, і частинаанто-слов'янських племен майжевстволіття перебували під протекторатом Аварського каганату, який, спираючись на значний військовий потенціал, створював серйозну загрозу для Візантії. Так, у 581 р. об'єднаніси аварів захопили фортецю Сирмій — важливий форпост імперії у Північній Іллірії. Щоб попередити подальшукспансію, імператор Тіберій терміновоуклав мир з каганатом.

В наступний період для укріплення кордонів на Дунаї візантійцістали вдаватися до використання суперечностей між "варварами", всіляко підбурюючи їх один проти одного. До цього вони пильностежили зарозвитком подій як на дунайському кордоні, так і далеко за його межами. Шукаючи силу, що протистояла б войовничим слов'янам, візантійці згадали проне менш агресивних булгар, які населяли безмежні простори приазовських та причорноморських степів. У Боспорі булоукладеноугоду з одним із племен протоболгар — кутригурами — про їхню допомогу Візантії у боротьбі зіслов'янами. Наслужбу доімператорів почерговоабодночасно запрошувались збройні загони аварів, булгар таслов'ян, якістановили найбоєздатніші формування візантійської армії. Наприклад, згідно з повідомленнями Прокопія Кесарійського, під час війни Візантії проти Королівстваостготів наАпеннінському півострові (537), її ударнісили складалися з гунів (булгар), склавинів іантів.

Однак візантійцям не завжди вдавалося спрямувати події усприятливе для них річище. У 551 р. кутригури, незважаючи на впертий опірантів, удерлися до Фракії. Взимку 558 р. об'єднане військо булгаріслов'ян, очолюване ханом Заберганом, переправилося через Дунай і пограбувало Фракію таМакедонію, а згодом навіть спробувало захопити Константинополь. Столицю імперії врятували тільки багаті дарунки нападникам.

З 20-хроків VIст. слов'янські племена, що жили в Паннонії, здійснювали набіги наАдріатичнеузбережжя, спустошуючи Далмацію таІллірію. Ці наскоки припинилися лише в 60-тіроки VIст., після того, як саміслов'яни підпали під владуаварів. Протеслов'янська людність становилаетнічну більшість напериферії каганату й мала певнуавтономію. Визнаючи аварський протекторат, слов'яни сплачували данину, виконували трудову повинність, а також брали участь у воєнних кампаніях.

У30-тіроки VIст. утворилися перші військовісоюзи антських племен, що згодом набули небезпечного для Візантії характеру. Етніонім "анти" зникає з джерел, а коли й вживається, тоскоріше як самоназва певних племен. За нових умов вонавтрачає етнічний зміст і несерадніше територіально-політичніознаки, які цілком зникають після розпадуАварського каганату.

Щоб нейтралізувати небезпеку з боку слов'янських племен, підкорених аварами, імператор Маврикій (582—602) вирішив витіснити всіх поселенців-"варварів" за Дунай. У 592 р. проти слов'ян виступило військо під проводом Приска, яке невдовзі зайняло Доростол (Силістрія). *Слов'янські племена, проти яких воювали візантійці, у джерелах того часу дістали назву "склавинів", хоч їх відносили чомусь до антського союзу племен.* Антський князь Ардагаст (ім'я іранського походження) міг бути вождем одного з племен слов'ян.

Візантійці, очолювані Приском, у районі Дунаю атакували серед ночі великий табір слов'ян і змусили їх рятуватися втечею. Ардагаст і його оточення переправилися через Дунай. Візантійський автор Маврикій у праці "Стратегікон" повідомляв, що слов'янські воїни годинами залишалися під водою, тримаючи в роті черетяну трубочку для дихання. Згодом візантійці розгромили слов'янське військо князя Бузокія, якому належали землі Північному Придністров'ю.

Невдовзі авари порушили перемир'я з Візантією і продовжили свою експансію на Балкани. У 597 р. одна частина аварського війська обложила фортецю Сингидун (в гирлі Сави), тоді як інша вдерлася до Фракії та Македонії. У 598 р. аварська орда спустошила Далмацію. Того ж року авари пройшли вздовж південного берега Дунаю в Нижню Мезію та "Скіфію" (Добруджа). Їхній наступ закінчився тільки біля стін Константинополя.

Відносини між аварами і слов'янами в той період характеризуються як залежно-підпорядковані, що повною мірою впливає з організації аварської орди. Авари знайшли в басейні Нижнього Дунаю землі, котрі цілком задовольняли їхні потреби як кочовиків, оскільки на Паннонській рівнині можна було випасати коней та іншу худобу так само, як і в причорноморських і прикаспійських степах. Авари відтепер мали близький контакт з місцевим населенням і прагнули скористатися з цього. Щоб остаточно підпорядкувати слов'янські племена Паннонії, аварське військо розташувалося в дев'яти укріплених таборах.

Слов'яни, як інші мешканці Паннонії, зазнавали всіляких утисків та експлуатації. Так, після походу аварів через Карпати підкорені ними дуліби переселилися із Західної Волині у верхів'я Тиси. На випадок війни слов'яни забезпечували аварів допоміжними загонами. Франкський історик Фредегар (середина VII ст.) розповідав, що авари завжди ставили слов'ян попереду війська, щоб вони приймали на себе основний удар.

Становище інших слов'янських племен суттєво відрізнялося від становища їхніх паннонських родичів. Наприклад, іллірійські слов'яни, хоча й сплачували аварам данину й надавали військової допомоги, мали певну автономію. Авари шанували слов'ян як відважних і вправних мореплавців, які вже наприкінці VI ст. впевнено почували себе в акваторії Адріатичного моря. Для подальшого розвитку морської справи на допомог слов'янським майстрам за наказом кагана залучили досвідчених італійських кораблебудівників.

Хоча антсько-слов'янські племена в регіоні нижнього Дунаю і визнавали протекторат аварського кагана, їхнє становище вирізняла відносна стабільність. Візантійські дипломати, котрі бачили в цій стабільності певну небезпеку для імперії, під час правління імператора Маврикія спробували порушити внутрішньослов'янську єдність, унаслідок чого слов'яни на початку VII ст. розколювалися на два угруповання, що ворогували. Водночас змінився й ступінь залежності слов'ян від Аварського каганату. Васальну залежність від аварів продовжували визнавати тільки бессарабські анти. Проте, незважаючи на ці та інші обставини, слов'янські племена наддунайського регіону остаточно нерозривали союзних відносин і разом з аварами та булгарами продовжували систематично здійснювати спустошувальні набіги на Візантію.

3. Заселення слов'янами Балканського півострова.

Після перших випадкових і безсистемних наскоків на візантійські володіння на Балканах слов'янські племена поступово починають захоплювати й утримувати певні території. *Невдовзі процес воєнної інфільтрації слов'ян, особливо до центральних і західних провінцій Візантії, набув нової якості. Так, у 550—551рр., згідно з тогочасними візантійськими хроніками, вони вперше залишилися зимувати на захопленій території.* Іоанн Ефеський, наприклад, повідомляв про розселення слов'ян і початок освоєння ними земель у Фракії, Фессалії тощо. Внаслідок вторгнення 580 р. слов'яни захопили чимало міст, укріплень і територій, деоселювалися "вільно, безбоязно, як насвоїх власних". Невдовзі нові переселенці "розбагатіли,, володіючи зброєю, золотом, сріблом та великими табунами коней...".

Згодом цілеспрямована масова міграція перетворюється наголовний спосіб колонізації слов'янами багатьох візантійських провінцій на Балканах. Як правило, їй передували досить масштабні воєнні кампанії з метою захоплення укріплених міст і знищення залог, що призводило зрештою до ліквідації наявної на цих територіях системи управління. Так, у 584 р. згадуються спроби освоєння слов'янами захоплених ними земель поблизу Фессалонік і намагання оволодіти цим містом, другим за значенням у Візантії. У 586 р. зафіксовано чергову невдалу облогу Фессалонік, але вже аваро-слов'янськими силами. *На територію Візантії слов'янські племена вторгалися нарізних ділянках дунайського кордону, проте найчастіше це відбувалося неподалік від місця впадіння Морави в Дунай. Саме через це "вікно" до імперії проривались слов'яни з Паннонії.* Після захоплення аварами фортеці Сингидун воно значно "розширилося". Інші слов'янські племена спочатку поступово "накопичувались" у Дакії, а потім переправлялися через Дунай у районі Залізних Воріт і в гирлі Тимоку.

У колонізації балканських провінцій Візантії, щорозгорнулася на початку VIст., брали участь і представники віддаленіших регіонів, заселених слов'янами. Це підтверджують як знайдені там багатіскарби, так і тотожність частини топонімів і гідронімів з географічними назвами, поширеними на великих просторах Центральної та Східної Європи.

У другій половині VIст. (особливо за правління імператора Анастасія) зростає кількість нових слов'янських переселенців, які, перетинаючи Дунай, рухались на південь у двох напрямках: на Солунь (Салоніки), до Егейського моря, та в Істрію і Далмацію, до Адриатичного моря. Внаслідок цієї міграції вже в середині VIIст. слов'яни становили більшість населення Фракії та Іллірії.

Тимчасом багатослов'янських племен і далі перебували під протекторатом Аварського каганату. Авари, згідно з угодою, укладеною за правління імператора Фоки, виступали як гаранті територіальної цілісності імперії та її захисники від нападів слов'ян. Але насправді, отримуючи частину здобичі та залишаючись фактичними господарями дунайських кордонів Візантії, аварські кагани були зацікавлені в продовженні їхніх воєнних акцій. До того ж саме завдяки підтримці слов'янських племен авари розраховували зміцнити свої позиції на Балканах і розширити сферу свого впливу аж до егейського та адриатичного узбережжя.

Зростання загрози з боку Персії і необхідність нейтралізувати "підступних" аварів спонукали імператора Іраклія підписати союзницьку угоду з булгарськими племенами кутригурів. Однак уже після перших сутичок з аварами булгари визнали себе васалами каганату, хоча ця залежність і не була тривалою. *Булгарський хан Курт (584-642) взявся розбудувати власну державу. Результатом зміцнення відносин з Візантією стало прийняття Куртом християнства у 616 р.* Невдовзі імператор надав йому ранг патриція.

Улітку 626 р., скориставшись успіхом Персії, війська якої досягли берегів Боспорської протоки, авари спробували захопити Константинополь. *Невдала облога столиці й нищівна поразка аварських військ*

привели доослаблення влади аварів над залежними племенами. Цестало початком загального процесу занепаду могутнього колись каганату.

Невтішні для аварів результати воєнної кампанії поглибили суперечності зі слов'янами. Майже відразу значно ослабла залежність від каганату слов'янських племен, які жили на південь від Дунаю до Сави, а незабаром авари зовсім втратили владу над ними. В самому Аварському каганаті повстали слов'янські, болгарські та інші племена. *Поступово авари втрачають провідну роль, яку вони досить тривалий час відігравали у Південно-Східній та Центральній Європі, а слов'яни стають найнебезпечнішими сусідами Візантії.*

Скориставшись занепадом Аварського каганату розпочали боротьбу за свою незалежність слов'янські племена чеських і моравських земель. Повстання очолив франкський купець Само. Повстанці швидко ліквідували владу намісників і розгромили франкське військо, споряджене королем Дагобером на допомогу аварам. Слов'янська держава Само, створена повсталими, проіснувала понад три десятиріччя.

З початком занепаду Аварського каганату звільнились від його панування й болгарські племена. Хан Курт проголосив незалежність кутригурів, після чого вони замирилися зі своїми етнічними родичами утигурами. Згодом виник союз між бул-гарами, тюркомовними опогурами та фіномовними мадярами — таким чином, у Північному Причорномор'ї утворилася "Велика Булгарія".

Водночас слов'янські племена почали активно освоювати володіння Візантії на Балканах. У праці "Про управління імперією" Константин Багрянородний вказував, що в VII ст. від Аварського каганату відпали передусім "кροати" (хорвати) в Далмації і слов'яни в Македонії. У 630—640 рр. Візантія зосередила увагу на відверненні загрози, що виходила від персів і арабів. За цієї ситуації в імперії просто не вистачало сил, щоб зупинити вторгнення слов'янських орд, які наводнювали Фракію, Македонію, Далмацію та інші землі.

Більшість постійних поселень на Балканах слов'яни заснували вже на рубежі VII ст. До 602 р. лише один регіон візантійських володінь залишався закритим для них — територія між Дунаєм і Балканським хребтом. Саме він незабаром перетворився на арену нескінченних воєнних сутичок між візантійцями, аварами та слов'янами. Візантійські стратеги розглядали цю територію як своєрідний форпост боротьби проти слов'янських вторгнень.

Однак найчисленніша слов'янська міграція розгорнулася після остаточного зруйнування візантійських прикордонних укріплень на Дунаї (початок VII ст.). Саме в цей період слов'яни заселяють Мезію та Малу Скіфію. Нападники-переселенці переходили на правий берег Дунаю вже цілими "словініями" — своєрідними військово-територіальними об'єднаннями союзів племен, які відразу захоплювали великі терени.

На початку VII ст. слов'яни заселили також Македонію, Епірію та Північну Грецію, здійснюючи постійні набіги на узбережжя й острови Егейського та Іонічного морів. У 615—620 рр. виник великий союз слов'янських племен, очолюваний вождем Хоцоном.

Тоді ж у прикаспійських степах з'явилися нові кочовики — тюрко-хазари. Швидко поширюючи свій вплив і підкоривши різноманітні племена північнокавказьких, приазовських та причорноморських степів, завойовники утворили власну державу — Хазарський каганат — зі столицею в Ітілі. Візантія досить швидко усвідомила, що хазари можуть прислужитися у боротьбі з Персією, і встановила з ними союзницькі відносини. Водночас експансіонізм хазарів, що постійно зростав, зробив становище болгарських племен — недавніх господарів північночорноморських степів — критичним. І якщо за правління Курта "Великий Булгарії" ще вистачало сил для змагань з каганатом, то

після смерті ханарозпочався процес розпаду держави на окремі орди, з чого відразу ж скористалися хазари, розпочавши витіснення болгар з підвладних їм територій.

За таких умов окремі болгарські племена мусили шукати різні варіанти виходу зі складної ситуації. Частина болгаруприазовських степах підкорилася хазарам. Інша болгарська орда подалася на північ і згодом досягла район середньої течії Волги. Деякі з болгарських племен рушили на захід і, осівши в Паннонії, визнали зверхність аварів. *Щеодна орда болгар під проводом хана Аспаруха (здебільшого утигури), відходячи на захід, у 650 р. досягла Дунаю. Вона захопила острови в дельті ріки, а незабаром і всю Добруджу.*

Саме в цей час об'єдналися болгарі аварів, за вказівкою Константинополя, остаточно ліквідували антський племінний союз. Спочатку територія, заселена антами, підпала під владу "Великої Булгарії", але після підкорення Північного Причорномор'я хазарами вона опинилася у сфері впливу Хазарського каганату. *Матеріали досліджень дають підстави стверджувати, що розселення слов'янських племен усхідному й північно-східному напрямом значною мірою пов'язане з особливостями експансіоністської політики хазар.* Так, причина їхньої "ліберальності" стосовно слов'ян полягала в тому, що Хазарський каганат був своєрідною торговельною державою, для життєдіяльності якої важливе значення мав контроль над основними торговельними шляхами, що пролягали через Східну Європу. Саме це мав на увазі літописець Київської Русі, повідомляючи про підкорення хазарами полян, сіверян, радимичів, в'ятичів та ін. Цю точку зору підтверджує й той факт, що хазари прагнули повністю контролювати Волзький і Дніпровський торговельні шляхи.

Антські племена цього району, визнавши владу болгарського хана Аспаруха, брали активну участь у набігах на візантійські володіння. Саме під час "співробітництва" в освоєнні задунайських територій розпочалося етнічне змішування болгар з анто-слов'янами. Цей процес згодом доповнила асиміляція завойовниками місцевих фракійців, унаслідок чого виникло етнічне утворення, яке незабаром дістало назву болгар. У цій назві відбилася тюркське походження правлячого клану. Вибравши культуру місцевих жителів, новий етносувійшов до групи південнослов'янських народів як за мовою, так і за іншими цивілізаційними ознаками.

На початку VI ст. в районах Ніша та Средеця мешкало майже виключно слов'янське населення, а в 20—30-х роках авари втратили владу над Далмацією, яку захопили слов'янські племена. В цей період виникли й сформувалися понад два десятки "словіній" на Балканах, кожна з яких мала власне найменування.

Вже з середини VII ст. слов'янський етнос на Балканах перетворюється на чільний демографічний фактор. Місцеве грецьке тароманізоване населення, чисельність якого залишалася ще досить значною, здебільшого проживало на узбережжі та в окремих внутрішніх районах Фракії, Середньої Греції і Пелопоннесу, а також у горах — Пінде, Родопах і Динарському нагір'ї. Частина міст на Чорноморському та Далматинському узбережжях, імовірно, ціною регулярної сплати данини слов'янам, зберегла автономію і підтримувала зв'язки з Константинополем. Таким чином, якщо на північ від Фракії та Македонії слов'яни майже повністю асимілювали місцеве населення вже у X—XI ст., то у Південній Фракії, Середній Греції та Пелопоннесі демографічна картина в цілому була прямо протилежною.

З кінця VI до 70-х років VII ст. слов'яни Македонії, Епіру, Фессалії, об'єднавшись у союз, неодноразово намагались захопити Фессалоніки. Але для цього їм не вистачало як воєнного досвіду й засобів для облоги, так і згуртованості та єдності. У свою чергу Візантія, зупинивши наступ слов'ян,

розпочала планомірне їх витіснення із захоплених територій. З цією метою навіть булостворено нові військово-адміністративні провінції (феми). Так, у 685 р. виникла фема Фракія, потім фема Еллада тощо.

Однак планам візантійців щодо цілковитого вигнання слов'ян з Балканського півострова не судилося здійснитись. Зустрівши рішучий опір Македонії, Епірі, Середній Греції, Пелопоннесі та в інших областях, Візантія протягом майже двох століть намагалася підпорядкувати волелюбну слов'янську людність. Навіть після прийняття християнства більшістю слов'янських осередків на Балканах деякі з них ще на початку X ст. зберігали автономію й не визнавали зверхності Константинополя. Окремі територіально-територіальні "словинії" у VIII-IX ст. поступово перетворилися на специфічні протодержавні об'єднання, остаточною консолідацією яких у політично-територіальній структурі не відбулася лише через певні, переважно зовнішні фактори. Як правило, ці "словинії" здебільшого мали назву найсильніших слов'янських племен, що займали панівні позиції в даному регіоні: в Епірі — Вайюнітія, в Македонії — Драгувітія, Сагуданія, Берзитія, у Фессалії — Велзитія тощо.

У середині VIII ст. розпочинається бурхлива експансія скандинавських вікінгів у Європу. Вони були відважними мореплавцями й піратами, які нищили по морях на сході та заході в пошуках пригод і здобичі. *Просування вікінгів на південь Східної Європи (аж до Північного Причорномор'я) вплинуло на долю не тільки східних антів, а й хазарів, мадярів і візантійців.*

Важливим чинником етнополітичної історії цього періоду також: виступала болгаро-антська держава на Балканах. Поширюючи свій вплив на південь, болгарські хани пильно стежили за ситуацією на півночі країни, що згодом призвело до їхнього зіткнення з мадярами в районі Бугу та Нижнього Подніпров'я.

Після вторгнення болгар до Південної Фракії (716 р.) Візантія уклала з ними договір, згідно з яким між обома країнами встановлювався новий кордон: від Бургаської затоки Чорного моря до річки Мариця, при цьому Адріанополь залишався у грецьких володіннях. Мир забезпечив стабільність північних кордонів імперії на тривалий час.

Булгари поступово відмовлялися від кочового способу життя — більшість знаті перетворюється на власників великих земельних угідь. Імовірно, що окремі анто-слов'янські вожді також належали до нової аристократії, проте слов'яни залишалися в основній своїй масі селянами й працювали на землевласників.

Наприкінці VIII ст. змінилася ситуація на Середньому Дунаї, що продовжував контролюватися Аварським каганатом. У 791 р. король франків Карл Великий завдав поразки аварам і на сході досяг річки Драва. У 796 р. його син Піпін Короткий розгромив аварів на річці Тиса, захопивши в полон їхнього хана та велику здобич. Для захисту свого королівства від можливих наскоків аварів франки заснували прикордонну область, що згодом дістала назву Австрія.

Прийняття у 800 р. Карлом Великим імператорського титулу стало подією міжнародного значення. На заході виникло нове державно-політичне утворення, на базі якого наприкінці X ст. постала Священна Римська імперія германської нації. *Перемоги Карла над аварами мали для певної частини західних та південних слов'ян далекосяжні наслідки. Так, болгарські племена Паннонії, скориставшись ослабленням аварів, визволилися з-під їхньої зверхності й поновили стосунки зі своїми балканськими родичами.*

У 803 р. аварам завдали ударів Карл Великий — із заходу, і болгарський хан Крум — зі сходу. Війна завершилася остаточною знищенням Аварського каганату, а його володіння поділили між собою франки і болгары. Останні загарбали землі по обох берегах Дунаю вгору за течією, аж до гирла Тиси. Лівий берег

вище Тиси відійшов до франків, тоді як слов'янські племена на правому березі, аж до гирла Драви, визнали владу хана Крума.

Загибель Аварського каганату справила велике враження навесь тогочасний слов'янський світ. У Київській Русі навіть існувало прислів'я: "Вони згинули, як обри (авари)". Водночас хан Крум після такої перемоги сприймався балканськими слов'янами як наступник могутнього колись каганату. Його володіння поширилися відтепер далеко на північ. Течія Тиси набула статусу неофіційного кордону між франкською і болгарською державами. Від верхів'їв Тиси кордон Булгарії повертав на схід, а в Східних Карпатах доходив до верхів'їв річки Прут. Далі проходив униз за течією Пруту на південь, до Леово, де знову повертав на схід і перетинав Бессарабію, сягаючи Дністра. У Бессарабії кордон був укріплений рівчаком та земляним валом. Уздовж течії Нижнього Дністра він продовжувався до Чорного моря, досягаючи гирла Дніпра. Слід зазначити, що землі Молдавії та Південної Бессарабії, які ввійшли до складу болгарської держави, протягом багатьох століть населяли переважно слов'яни (анти). У Південній Бессарабії, імовірно, розташовувався болгарський гарнізон, завданням якого було стежити за пересуванням мадярів і слов'ян у районі Дунаю.

Крім зміцнення кордонів на північ від Дунаю, хан Крум приділяв багато уваги реорганізації армії та адміністративним реформам, метою яких було ослаблення болгарської аристократії — бойлів (бояр). Він вирішив підвищити статус слов'янських старійшин (жупанів), надавши їм різноманітні пільги та пошаноу. Слов'янська мова набула широкого вжитку серед оточення Крума. Армія збільшилась зарахунок входження до неї слов'янських загонів.

Після смерті Крума (814) болгарини продовжували наступ на візантійські володіння. Так, хан Огортаз переніс свою ставку на південь, ближче до балканських гірських проходів, а також щоб стежити за розвитком подій у Південній Фракії. У 821 р. завершилося будівництво ханського палацу на річці Тука. Новостоліця дістала слов'янську назву — Преслав.

Загрози серйозних ускладнень у відносинах з франками привернула увагу болгарського проводу до кордонів на північному заході країни. Після падіння Аварського каганату слов'янські племена Сремського регіону між Савою і Дунаєм визнали владу болгарського хана, а слов'янські громади хорватів на захід від Срему підкорилися франкам. У 818 р. сремські слов'янські племена звернулися до франкського короля Людовіка з проханням прийняти їх під свою зверхність, а у 819 р. хорватський князь Людевит повстав проти нього. Згодом слов'янська верхівка Срему приєдналася до Людевита з метою створити власну державу. Проте у 822 р. франки придушили повстання, а Срем, разом з іншими теренами хорватів, опинився під їхньою владою.

У 827 р. розпочалася франксько-болгарська війна. Війська болгар піднялися на кораблях угору Дунаєм та Дравою. Слов'яни ліквідували франкську адміністрацію і замінили її на болгарську. Лише у 832 р. сторони уклали мирну угоду, згідно з якою болгарини підтвердили свої права на Срем, до них відійшла також фортеця Сингидун.

4. Слов'яни східні, західні та південні.

Протягом майже двох тисячоліть, заселяючи та освоюючи простори Центрально-Східної Європи (згодом і Південно-Східної), які простягалися від Дону та верхів'їв Оки на сході до Ельби на заході; від Балкан, Північного Причорномор'я та Приазов'я на півдні до Балтики та Ладозького озера на півночі, слов'яни за мовнокультурними ознаками та побутом становили єдиний етнос. Його складовими частинами

були численні племена, що об'єднувалися за спорідненим походженням, а також з метою підтримувати необхідний рівень безпеки. Саме такий стан розвитку слов'янських племен зафіксовано в історичних джерелах VII–IX ст.

Неоднаковість обставин культурно-історичного розвитку слов'янських етнічних угруповань на сході, заході й півдні Центрально-Східної Європи, відмінності природно-кліматичних і господарських умов розселення та своєрідність культурно-етнічного політичного оточення в кожному з цих регіонів призвели згодом до розпаду давньослов'янської спільноти. Результатом цього процесу стало формування трьох гілок слов'ян: східної, західної та південної. Поступово слов'янські територіально-племінні угруповання почали віддалятися одне від одного, обираючи власний історичний шлях залежно від конкретних умов тазовнішнього оточення. Так, зі східнослов'янської етнічної групи виділилися і почали формуватися як окремі народності українці, росіяни та білоруси; із західнослов'янської — поляки, чехи, словаки, серби-лужичани та інші полабсько-поморські племена; з південнослов'янської — болгари, серби, хорвати, боснійці, словенці, македонці та чорногорці.

Етногеографічне розташування основних східнослов'янських племен у VIII–X ст. було таким: у районі Середнього Дніпра (Правобережжя) дорічки Рось жили поляни; на північний захід від полян (аж до приток Прип'яті) — древляни; на Лівобережжі Дніпра та його притоках (Десна, Сейм, Сула) — сіверяни; на північ від сіверян (аж до Західної Двіни) — дреговичі; в басейні верхньої течії Західного Бугу, а також правих приток Прип'яті — бужани (волиняни), які змінили тут дулібів; у басейні Дністра (між Бугом і Дністром, до гирла Дунаю) — уличі й тиверці; в басейні Дністра та в Карпатах — хорвати, на схід від дреговичів, між верхньою течією Дністра тарічкою Сож — радимичі; на північ від радимичів (у верхів'ях Дніпра й Західної Двіни) — кривичі; на захід від кривичів, засередньою течією Західної Двіни — полочани; біля озера Ільмень, у басейні річки Волхов — словени; у верхній та середній течії Оки — в'ятичі. Територіальне розмежування племен, що становили тоді вже трансформований східнослов'янський етнос, засвідчувало один із найважливіших етапів етногенезу української, білоруської та російської народностей.

Західний рубіж розселення слов'янських племен усередині I тис. н.е. пролягав далеко в Центральній Європі. Король Франкської держави Карл Великий у 805 р. встановив "сербський кордон", на схід від якого були землі слов'ян, а на захід — германців. Він розпочинався від Гамбурга, що вважався "містом слов'ян", та пролягав через райони Люненбурга (Лівобережжя Ельби), Магдебурга, басейна річки Сали, далі повертаючи на захід — у напрямі Геттінгена, Бомберга, Донауворта, розташованих біля витоків Дунаю. Дослов'янських племен, що жили на схід від зазначеного кордону (територія сучасної Східної Німеччини), належали серби — в районі Судетських гір (на сході межували з чеськими, а на заході — з польськими племенами); ободричі (бодричі) — в пониззі Ельби; лютичі (венятичі) — на схід від ободричів до басейну Одри; поморяни — у верхів'ях Одри та Вісли.

Основу організації західнослов'янських племен становив рід, очолюваний старійшиною. Згуртовуючись навколо того чи іншого сільногородового угруповання, споріднені роди утворювали племена, вожді яких згодом дістали назву "ргіпсеирз". Так, ободричі вживали титул "князь" з IX ст. У 806 р. в джерелах згадується один із сербських князів — Мілідух. Деякі з таких князів об'єднували по кілька сусідніх племен, утворюючи племінні союзи.

Боротьбу германців проти західних слов'ян розпочав Карл Великий (742–814). Спочатку сутички на кордонах Франкської держави мали місцевий характер, проте згодом вони переросли в

повномасштабну експансію франків. Незважаючи на героїчний опір загарбникам, полабські та поморські слов'яни були завойовані й асимільовані.

Насхід від Одри жили інші західнослов'янські племена, які згодом стали основою для формування польської народності. Деякі вчені ототожнюють територію Привіселля з прабатьківщиною всьогослов'янства, про що докладніше розповідається в першій лекції. Розселення слов'ян у наступний період різні фахівці простежують у басейнах Одри та Вісли — від Балтійського узбережжя до Карпат. Джерела VIII—IX ст. згадують такі племена, що займали ці території: віслян (малополян) — мешкали у верхів'ях Вісли; полян (найближчі сусіди поморян) у басейні Варти; мазовшан — насхід від полян. Найбільші терени заселяли поляни: на півночі від річки Нотець (права притока Одри), на заході засередньою течією Одри, на півдні межували з лендянами, серадзянами. Саме вони стали об'єднавчим центром для інших західнослов'янських племен, які пізніше утворили польський етнос.

Важливу роль в етногенезі поляків відіграли також мазовшани (згодом мазури), які заселяли Середнє Повіселля. На заході їхніми сусідами були поляни, на півночі — балтійські племена русів, литовців та ятвягів. У верхів'ях Одри та в басейні Слензи жили слезани, поруч із ними — бобряни, на північ від бобрян — дебошани та мільчани, що сусідили із лужицькими сербами. Території у верхів'ях Одри та за нижньою течією її притоки Ніси посіли ополяни. Серед інших племен цього регіону згадуються хорвати.

Походження назви племені поляни, тобто "мешканці полів", майже не викликає суперечок у вчених. Інший етнонім — "лях" ("лех") частина фахівців пов'язує зі словами "ляда", "лядина". Як самоназва він найбільшого поширення набув серед племен Повіселля, Мазурії, Малої Польщі. Частина істориків, виходячи з того, що поляни передусім були землеробами, саме цей термін вважають назвою всіх поляків.

Західнослов'янські племена, що заселяли в VII—VIII ст. чеські, моравські і словацькі землі, формувалися як певні етнокультурні спільноти під час тривалого процесу змішування з різноманітними етнічними племінними угрупованнями, які жили тут ще в дослов'янську добу. На цих теренах уже в першій половині та в середині I тис. н. е. існували етнічні утворення, що їх різні історичні джерела згадують спочатку як кельтів, потім як германців, а згодом уже і як слов'ян. Вживання назв тієї чи іншої частини людності або конкретних племен (кельти, германці) визначало здебільшого не їхнє етнічне походження, а радше найменування певних племінних об'єднань чи союзів. Імовірно, тривалий час ці назви означали суто консолідаційний центр того чи іншого племінного об'єднання, що згуртовувало як близьке за походженням, так і етнічно неспоріднене населення. Так, згідно з історичними джерелами, з другої половини II ст. до н. е. на чеських землях перебували племена бойїв, яких уже в I ст. н. е. змінили кельти. Проте цезовсім не означає, що цю територію заселяли виключно кельти. Поряд із "кельтами-бойями" тут, імовірно, жили інші племена. Проте кельтське плем'я бойїв у цей період відіграло провідну, об'єднавчу роль у племінному союзі, який воно очолювало. Насході (зарічкою Тисою) паннонські бойї сусідили з даками. Водночас на чеські землі безперервно нападали германські племена: маркомани, квади, лангобарди.

У перші століття нової ери тривали міграційні процеси, в яких брали участь і слов'яни. Певна їх частина, імовірно, рухаючись з Привіселля у напрямі верхів'їв Одри, потрапила до чеських і моравських земель, а інша — на захід від Карпат — опинилася на території сучасних Угорщини й Словаччини. Переселення слов'ян на ці терени тривало до VI ст. Все це справляло вплив на формування нової

етнокультурної спільноти, утворення якої відбувалося шляхом міжплемінного змішування таасиміляції місцевого населення.

Достовірні відомості проетнічний склад людності на чеських і моравських землях трапляються в історичних джерелах IX—X ст. Серед великих племінних об'єднань у них згадуються такі: *лучани* — на північному заході та в районі річки Одри; *чехи* — в центрі; *зличани* — на схід від чехів; *хорвати* — у північно-східному куті чеських земель. Називались також племена *седличан* — у районі сучасних Кардових Вар; *літомерійців* — у гирлі Одри, там, де вона впадає до Лаби (Ельби); *дечан* — на півночі чеських земель, на Лабі; *лемузів* — на Лівобережжі Лаби поблизу дечан; *пиованів* — на Правобережжі Лаби; *дулібів* — на півдні. *Провідну роль серед чеських моравських і сілезьких племен відігравали чехи, які взяли на себе ініціативу консолідації та згуртування всіх цих етнічних угруповань.*

Об'єднання племен навколо чехів завершилося в X ст., але вже з кінця VIII ст. латинські джерела згадують ці землі під назвою Богемія. Імовірно, йшлося про союз певних споріднених племен, хоча самі вони так себе не називали. Незважаючи на розбіжності в тлумаченні терміна "чех", більшість фахівців схильна перекладати його як "людина", "люди", "народ".

У моравських землях у той період жили племена ганаків і словаків. В етнічному відношенні ганаки, попри те, що їхня мова зазнала полонізації, стали ядром моравського етнічного угруповання. *Об'єднання різноманітних моравських племен і створення союзу мораван відбулося в басейні річки Морави.*

Межі розселення словаків у VI—IX ст. простягалися далеко на схід і південь, до Паннонської рівнини, де вони сусідили з іншими слов'янськими племенами. Північними кордонами розселення словацьких племен стали Карпатські (на сході) та Судетські (на заході) гори. Однак наприкінці IX ст. значні території, де вже мешкали словацькі та інші слов'янські племена, підкорили нові загарбники — мадяри. У етнічній "словак", який, імовірно, означав назву союзу племен, що утворився на землях на схід від Морави, за думкою фахівців, збереглася давня племінна назва — "словени".

Прихід до Нейтральної Європи мадярів змінив етнополітичну ситуацію в цьому регіоні і сприяв розвитку самобутніх ознак слов'ян, що жили на південь від контрольованих мадярами територій. З кінця IX ст. н.е. формується південна група слов'ян. У північно-західному куті Балкан одними з перших відокремились племена словенів (словенців). У глибоку давнину вони займали значно більшу територію ніж тепер: на заході їхні землі майже досягали центру Альпійських гір, на півдні — Адріатичного узбережжя, а на сході — Паннонського закруту Дунаю, де він, різко змінюючи напрям, повертає униз — на південь, саме там до нього із заходу впадає Драва. На північному сході словенці межували безпосередньо з чеськими, моравськими та словацькими племенами, а на півдні — з хорватськими.

Словенці сформувались як особливий етнокультурний тип на землях, які історично населяли, взаємодіючи між собою, племена різного етнічного походження. Цей процес відбувався в результаті змішування таасиміляції лігурів, іллірів, ретів, галлів, слов'ян, минав до індоєвропейську яфетичну стадію й досяг зрештою свого кінцевого оформлення в утворенні своєрідного слов'янського індоєвропейського типу. Вперше словенці згадуються в 568 р., коли лангобарди змусили їх залишити словенські землі й відступити до Італії. Західні кордони земель словенців проходили далеко в Альпах, у верхів'ях річок Драви та Мури. Серед інших словенських племен на цих територіях джерела називають дубів, дулібів, стодоран, суслів, поляків. У VI ст. словенські племена підкорили авари, а у VIII ст. на зміну їм прийшли баварці. У 788 р. землі словенців увійшли до франкської держави Карла Великого.

Південнослов'янські племена хорватів уперше згадуються у 852 р. в грамоті князя Терпимира. До їхнього приходу на території, де вони згодом розселилися, існувала певна культурна єдність, що

грунтувалася на лібурнійських і далматинських традиціях з сильним греко-римським впливом. Слов'янські мігранти з VIст. утворили зовсім інший культурно-етнічний елемент, який невдовзі поширився у різних напрямках: від Далматинського загір'я до Динарського хребта та Паннонського басейну. Саме цей етнолінгвістичний прошарок став ключовим в утвердженні хорватського етносу.

Появу хорватських племен на Балканах (в Іллірії) зафіксував Константан Багрянородний у 637 р., після перемоги візантійців над аварами. Він зазначав, що "хорватські землі заселені слов'янами від річки Цетине (Зетини), вздовж Далматинського узбережжя до Істрії. Насхід від Цетине хорвати межували з сербськими племенами". Північний кордон хорватських земель проходив від Адриатичного узбережжя до верхів'їв річки Уни — правої притоки Сави; насході їхні території обмежували гори між Уною та Врбасом. Багато поселень хорватів було в Штирії та Курутанії, між річками Врбасі Дрина (сучасна Боснія), а також у Посавській Паннонії, яка містилася між Савою та Дунаєм (сучасна Славонія).

Водночас слід зазначити, що перші хорвати, імовірно, не були слов'янами. Думки з цього приводу надзвичайно різнополярні, але найбільш вірогідним є твердження, за яким хорватська верхівка походить від іранського (сарматського або аланського) етнічного угруповання, що в перші століття нової ери мігрувало з Дону на Закарпаття, де воно згодом ослов'янилося.

Просування аварів (прямих наступників гунів) змусило хорватські племена мігрувати до Балкан і Альп. Більшість із них оселились на Далматинському загір'ї, яке стало центром розвитку хорватського етносу. В цей час або ще раніше хорвати цілком ослов'янилися. Досьогодні триває дискусія серед фахівців, коли саме хорватські племена потрапили на Балкани — в VII, VIII чи навіть у IX століттях. Так чи інакше, після занепаду Аварського каганату хорвати увібрали в себерештки аварів і асимілювали романізованих тубільців Далматинського узбережжя. Саме під франкським і частково візантійським впливом і суверенітетом формувалася модель майбутньої хорватської держави. Так само геополітичне положення відбилося і на християнізації, в якій поступово перемогли латинські (католицькі) риси.

Становлення сербського етносу на ранніх стадіях мало чим відрізнялося від хорватського. Племена протосербів, імовірно, мігрували з півночі, з території між Ельбою та Одрою, й оселилися на Балканах серед слов'янських племен іншої міграційної хвилі. Попередній етнічний прошарок становили дарданські та фракійські племена, які жили в західній римській провінції Ме-зія. Саме там (поблизу міста Рас) розпочалася консолідація слов'янських племен навколо сербів. У першій половині VIIст. Константан Багрянородний так визначав межі територій, підвладних сербам: "на північному заході за горами дуклянських, теврунських і захлумських слов'янських племен з річками Цетине та Хлебен, на півночі — з хорватами, а на півдні — з болгарями". Центром цього слов'янського утворення стала Раська область (південний захід сучасної Сербії). Згодом сербський етнос поширювався як на південь, так і на захід, убираючи в себе всі інші слов'янські племенні утворення в Боснії та Адриатиці. Сербі, залишаючись данниками Візантії та Болгарії, деякий час контролювали досить значні простори на Балканах, уже освоєвані іншими слов'янськими племенами: не-ретчанами, захлум'янами (захлум'янями), тревунаками (тре-вунянами), конявлянами, дуклянами та ін. Суттєво ускладнює вивчення процесу подальшого етногенезу сербського народу знання з усіх історичних джерел X—XIст. етноніма "срби" взагалі. У той час сербів називали "рашанами".

На проблему етногенезу чорногорців є два протилежні погляди. Деякі дослідники вважають, що чорногорські племена походять від сербів-дуклян, які з'явилися на території майбутньої Чорногорії ще у VIIIст. Інші переконані в тому, що чорногорські племена є досить пізнім утворенням і походять зі сходу.

ських волоських поселень-катунів, що відродилися після турецького завоювання. Саме в той час, завдяки гірській важко-доступній місцевості та ізоляції від зовнішнього світу, відбулася регенерація в суспільному житті решток патріархату.

Слов'яни також заселили на Балканах терени, значно віддалені на південь від сербів — провінцію Македонія (крім Фес-салонік). Слов'янські племена, які залишилися тут (стру-менці, абостримовці — нарічці Струм; смоляни — за течією Мести; берзити — на притоці Вардара Црне; дручувичі, абодраговичі — нарічці Бистриця та інші) поступово асимілювали рештки фракійсько-македонської та іллірійської людності. Проте жодне з слов'янських племен, що оселилося наприкінці VI — на початку VII ст. на території Македонії, не визнало її назву за власну. Причиною цього була не тільки наявність у більшості з цих племен давніх племінних назв, а й те, що слов'яни мали про македонців лише уривчасті відомості прямо ніколи з цим народом не стикалися. Тільки в XIV ст., в добу Ренесансу, європейські географи повернули на карту Європи Македонію. З часом слов'янське населення краю поступово почало вживати цю назву, спочатку як географічну, а згодом і як етнічну.

Території від Західного узбережжя Чорного моря досербських земель заселяв етнокультурний конгломерат, що сформувалася внаслідок змішування й асиміляції автохтонів (греко-фракійської людності) та різних тюрко- й слов'яномовних племен, які згодом дістали назву болгар. Після перемоги протоболгарського племінного об'єднання кутигурів, очолюваних ханом Аспарухом, над візантійською армією сторони уклали договір (681), який де-факто визнавав державне утворення, що виникло на південь від Балканського хребта. Більшу частину населення цього об'єднання становили слов'янські племена.

Слов'яни та протоболгари являли собою дивергентно відмінні етнокультурними ознаками племені, які наприкінці VII ст. перебували майже на одній стадії суспільних відносин. Однак до зустрічі на Балканах (у Мезії) державних утворень у них не існувало. Процес етногенезу болгар суттєво відрізнявся від етногенезу інших народів і проходив за специфічних умов взаємодії двох різномовних етносів, що отинилися в межах спільного об'єднання. Незважаючи на те, що верховна влада в ньому належала протоболгарській племінній верхівці, конкретне співвідношення сил і зовнішня небезпека зумовлювали значну автономію слов'янської знаті на контрольованих нею землях, що включали Волощину, Семиграддя, схід Паннонської низини й навіть частину візантійських провінцій.

Література:

Вернадский Г. В. Древняя Русь. Москва, 1996.

Восточная Европа в древности и средневековье: язычество, христианство, церковь. Москва, 1995.

Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989.

Дринов М. С. Южнославяне и Византия в X в. Санкт-Петербург, 1875.

Дринов М. С. Заселение Балканского полу-острова славянами. Санкт-Петербург, 1883.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. Москва, 1988.

Кобычев В. П. В поисках прародині славян. Москва, 1973.

Королюк В. Д. Славяне и восточннороман-ци в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982.

Раннефеодальные государства и народности. Южные и западнославяне в VI—XII вв. Москва, 1991.

Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. Москва, 1993. Т. 2.

Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

Седов В. В. Восточнеславяне в VI—VIII в. Москва, 1982.

Седов В. В. Славяне в древности. Москва, 1994.

Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1993.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.

Заяпитання і завдання

«НАРОДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО, СХІДНОГО ТА ЗАХІДНОГОСЛОВ'ЯНСТВА» - 2 год.

План:

1. Союзи слов'янських племен.
2. Завоювання слов'ян на Балканах та в Елладі.
3. Слов'яни Центральної Європи у VII ст.
4. Відносини слов'янського світу з народами та країнами Сходу I тис. н.е. (Іранці, араби, Хазарський каганат VII – X ст., Візантія).
5. Відносини слов'янського світу з народами та країнами Західної Європи в період Раннього Середньовіччя (північні германці, Норвегія, Данія, Швеція, Англія, Нормандія, Франки, угорці)

Практикум: Підготувати порівняльний аналіз суспільно-економічного та культурного розвитку давніх слов'ян Центральної, Східної та Південно-Східної Європи.

Рекомендована література:

1. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989.
2. Дринов М. С. Южнославяне и Византия в X в. Санкт-Петербург, 1875.
3. Дринов М. С. Заселение Балканского полу-острова славянами. Санкт-Петербург, 1883.
4. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. Москва, 1988.
5. Кобычев В. П. В поисках прародины славян. Москва, 1973.
6. Королюк В. Д. Славяне и восточнороманцы в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.
7. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982.
8. Раннефеодальные государства и народности. Южные и западнославяне в VI—XII вв. Москва, 1991.
9. Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. Москва, 1993. Т. 2.
10. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.
11. Седов В. В. Восточнеславяне в VI—VIII в. Москва, 1982.
12. Седов В. В. Славяне в древности. Москва, 1994.
13. Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1993.
14. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.

Індивідуальна робота № 2.

«СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І КУЛЬТУРА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН» - 2 год.

План:

1. Суспільно-політичний устрій.
2. Розвиток господарства та економіки.
3. Релігійні вірування давніх слов'ян.
4. Становлення слов'янської культури.

Література, рекомендована для опрацювання:

1. Держави Н. С. Славяне в древности. Москва, 1946.

2. *Йордан*. О происхождении и деянии готы. Москва, 1960.
3. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Москва, 1989.
4. *Нидерле Л.* Славянские древности. Москва, 1956.
5. Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.
6. *Прокопий Кесарийский*. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Москва, 1993.
7. *Русаков М. П.* Славянские древности VI— VII вв. Москва, 1976.
8. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. Москва, 1981.
9. *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.
10. *Седов В. В.* Славяне в древности. Москва, 1994.
11. Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. Москва, 1991-1995. Т. 1, 2.
12. *Фаминицкая А. С.* Божества древних славян. Санкт-Петербург, 1995.
13. Этногенез, ранняя этническая история и культура славян. Москва, 1965.
14. Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы. Москва, 1995.

Розділ 2. Історія західнослов'янства в період Раннього та Розвинутого Середньовіччя (кін. V ст. – сер. XIV ст.)

2.1. Полабсько-Поморські слов'яни у VI-XI ст.

1. Розселення полабсько-поморських племен.
2. Франко-слов'янське протистояння.
3. Вендська держава слов'ян.
4. Підкорення німцями полабських слов'ян

1. Розселення полабсько-поморських племен.

Помітну роль в історії середньовічної Європи відігравали найзахідніші слов'янські племена, які займали територію між річками Лаба (Ельба) та її притоками Салою (Зааном) на заході та Одром (Одером) на сході. У нижній течії Лаби й на північ, до Балтійського моря, жили ободрити (бодричі). На схід та в південно-східному напрямку від них — лютичі (велети). У межиріччі Сали і Бобра (притоки Одри), до Рудних гір на півдні — серби-лужичани. Наприкінці VIII ст. вони створили племінні союзи: бодрицький, лютицький і сербський. На схід від полабських племен на Балтійському узбережжі жили поморські слов'яни.

Уперше про полабських слов'ян згадують франкські пам'ятки VIII ст. Найбільшу кількість відомостей про них можна знайти в "Літописі" та в "Житті Карла Великого", написаних радником імператора Ейгардом; у "Саксонських діяннях" ченця Відукінда; у "Хроніці" подій X ст. єпископа Мерзебургського Титоміра; в "Діяннях первосвященника Гамбургської церкви" каноніка Адама Бременського; у "Слов'янській хроніці" священника Гельмольда; в "Житті Св. Оттона" єпископа Бамберзького тощо. Археологічні дослідження показують, що слов'янські поселення в цьому регіоні з'явилися набагато раніше.

Джерела VIII ст. свідчать про існування у полабських слов'ян сталих надплемінних форм об'єднання, в межах яких указуються назви дрібніших племен і родів. У наступний період процес оформлення великих племінних союзів сягнув завершальної стадії: сильні й багаті племена підпорядковували слабших сусідів і домінували в заснованих ними військово-територіальних союзах.

Згідно з повідомленнями історичних джерел, на території полабських племен було чимало міст. Хоча це були скоріше міста, а не городища, що виступали як центри територіальних громад, де проводилися народні збори й містилися культові споруди. Для полабських слов'ян IX-X ст. була характерною сусідська община. Кожний рід, шляхом жеребкування, отримував певний земельний наділ, мав власні засоби праці, користувався общинними угіддями, міг вільно розпоряджатися зібраним урожаєм. Однак уже наприкінці X—XI ст. у полабських слов'ян відбувається процес соціальної диференціації. Відтепер вільний общинник (смард) потрапляє в залежність від племінної верхівки.

Основу господарства становило рільництво, слов'яни вирощували як зернові, так і технічні культури. Високого рівня розвитку сягнули тваринництво, садівництво та городництво. У IX ст. ремесло відокремлюється від землеробства. Найбільших успіхів полабські ремісники досягли в обробці заліза, гончарстві, у теслярстві й столярстві. Слов'яни активно торгували зі своїми сусідами зерном, рибою, сіллом, медом, худобою тарабами. На Балтиці слов'янські купці успішно конкурували з німцями і данцями. Основними центрами торгівлі вважалися Волін та Щецин.

Полабські слов'яни сповідували поганство, що тривалий час залишалося символом їхньої незалежності. Обожнюючи явища природи, слов'яни створили власний пантеон богів, яких здебільшого вшановували тільки в цьому регіоні. Жерці вбиралися в білий одяг, були досить заможними й відігравали чільну роль у суспільстві.

Державотворчий процес полабських та поморських слов'ян відбувався повільно. Нарозвиток суспільних відносин негативно впливала постійна зовнішня загроза.

Полабські та поморські племена суттєво відрізнялися як зарівнем організації, так і за могутністю князівської влади. Якщо в бодричів влада зосереджувалася в руках князя, то в лютичів усім керували народні збори. У поморських слов'ян за наявності князя владу фактично захопила торговельна верхівка.

2. Франко-слов'янське протистояння.

Становище полабських слов'ян, які вже були об'єднані в племінні союзи, багато в чому залежало від інтенсивності міжплемінних усобиць, а також стосунків із західними сусідами: германцями, саксами, данцями та ін. Прагнення слов'ян забезпечити собі життєвий простір нормальні умови для розвитку в цьому регіоні Центральної Європи вступали в суперечність з агресивними замірами імператора Карла Великого (768-814).

Упродовж усієї лінії кордону Франкської держави на сході — від Балтійського до Адріатичного морів вона межувала із західнослов'янськими племенами. З півночі до Рудних гір тягнулися землі полабських слов'ян, а далі на південь жили чехи, морави, словенці (хоружани) та хорвати. З кожним із цих племінних союзів відносини у Франкській державі склалися по-різному. З одними — наприклад з бодричами, хорутанами та хорватами — укладалися союзи, з іншими велися війни. Франки неодноразово вторгалися на землі лютичів і лужицьких сербів, які відповідали нападам тим самим. Так, лютичі знищували франкські фортеці на Нижній Лабі, а серби спустошували Південну Саксонію і Тюрингію. Інколи слов'яни об'єднувалися з данцями проти франків.

Імператор Карл приділяв велику увагу зміцненню своїх східних кордонів. На півночі Шлезвігу було закладено Дансь-ку марку, яка мала відокремити данців від слов'ян і захищати Саксонію з півночі. На південь, через Нордальбінгію (Голь-штайн), проходив *Саксонський рубіж*, спрямований проти поморських слов'ян. Від Лаби до Дунаю простягався створений на початку IX ст. *Сербський рубіж*. Він являв собою укріплену лінію з містами — опорними пунктами (Бордових, Магдебург, Ерфурт, Форгайм, Регенсбург, Лорх), які водночас були місцями торгівлі франків зі слов'янами. Далі, на Середньому Дунаї, франки заснували *Східну (Паннонську) марку*, а завершувала лінію оборони *Фріульська марка*.

Бодричі, які постійно ворогували з саксами, були союзниками франків, тоді як лютичі допомагали саксам у їхній боротьбі з франками. Намагаючись нейтралізувати лютичів, імператор Карл організував похід проти них разом з бодричами, очолюваними князем Вільчаном, і сербами. Франко-слов'янське військо спустошило землі лютичів, а їхній князь Драго-вит змушений був визнати зверхність франкського імператора. Бодричі згодом виступили союзниками франків у війні проти саксів, у якій згодом загинув їхній князь Вільчан.

У 804 р. Карл не тільки посприяв приході до влади нового князя бодричів Дражка, а й подарував своїм союзникам відвойовану в саксів Нордальбінгію. Проте незабаром союзники саксів — данці — разом з лютичами розорили землі бодричів, від яких при цьому відпали племена глинян і смолян. У відповідь Карл Великий заснував *Франкську марку* фортецею на лівому березі Лаби (на протилежному березі річки були землі колишніх союзників бодричів — глинян і смолян). Спроба лютичів зруйнувати укріплення спричинила у 812 р. новий похід франків, який завершився остаточним підкоренням слов'ян. Щераніше, у 805-807 рр., франки спустошили землі

лужицьких сербів, гломачів і чехів. Переможені визнали свою залежність від Франкської держави й зобов'язалися сплачувати данину.

У 810 р. лютичі повстали проти франків. Разом із саксонцями — своїми союзниками — франки у 812 р. примусили повсталих слов'ян укласти мир. Проте у 816 р. лютичі зновупідняли повстання проти загарбників. Імператор франків Людовік I Побожний (814-840) виступив у новий похід, скориставшись як приводом для втручання у справу бодричів змаганням правлячої верхівки за князівський трон. Конфлікт тоді вдалося уладнати, а князем бодричів проголосили Чердага. Людовік I продовжував владноопікувати полабських слов'ян, здійснюючи в їхніх землях судочинство, відлучаючи або призначаючи князів.

3. Вендська державаслов'ян.

Скориставшись ослабленням Франкської держави, викликаним династичними чварами, полабські слов'яни вже з 30-х років IX ст. поступово позбавляються залежності. Вони знищують франкські опори й залоги, здійснюють напади на поселенців у німецьких марках тощо. Коли довготривала усобиця між онуками Карла Великого завершилася у 843 р. поділом імперії, правитель Східно-франкського королівства Людовік (Людвіг) II Німецький (843—876) мусив мати справу зі значною політичною силою, якою на той час стали слов'яни, — з Великоморавською державою.

Поки тривали внутрішні усобиці між німецькими рицарями, полабські слов'яни, разом з угорцями, данцями та нор-маннами, нападали на німецькі землі й спустошували їх. Німецька верхівка, як тільки владналася спірні питання, вирушила в похід проти слов'ян. Перший король Саксонської династії — Генріх I Птахолов (919—936), перетнувши Лабу, напав у 927 р. на лютичке плем'я стодорян. У результаті цього нападу німці захопили міста-фортеці Гана та Бранібор (Бранденбург). У 928 р. Генріх Іскорив лютичькі племена роторів і гломачів, примусивши їх сплачувати данину.

Однак тоді німці ще не мали достатньо сил для остаточного підкорення полабських слов'ян, більшість яких і надалі жила за власними звичаями та вірою. Лише в землях лужицьких сербів німці почувалися більш упевнено.

Оттон I Великий (936-973), який прийняв титул імператора Священної Римської імперії германської нації, продовжуючи східну політику свого батька, вирішив змінити тактику боротьби. *Відтепер попереду завойовників рухались римо-ка-толицькі місіонери. Християнізація слов'ян стала для німців одним із засобів зміцнення свого впливу.* Для єпископських кафедр і монастирів виділялися, зарахунок місцевих жителів, найкращі землі. Слов'янську людність змушували сплачувати десятину та інші податки. Богослужіння для слов'ян відправлялися латинською мовою.

Оттон Ісприяв розселенню німецьких колоністів у прикордонних марках, створених на слов'янських землях, призначаючи маркграфів, які мали проводити політику унімечення корінного населення. Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні засоби. Так, один із маркграфів, запросивши досебе в гості 30 слов'янських князів, убив їх під час бенкету.

Наприкінці X ст. політика "тиску на Схід" ослабла. У слов'янських землях спалахнули антинімецькі повстання. Першими виступили лютичі, які в червні 983 р. відбили у німців добре укріплені міста Гавельберг і Бранибор. Незабаром воєнні дії перекинулися за Лабу — на територію, що належала німцям. Перемога повстання дала змогу лютичам визволитись від принизливої залежності й припинити сплату данини.

Естафету визвольної боротьби згодом перехопили племена бодричів, котрі в 1002 р. повстали проти засилля німців. У ході боїв вони не тільки неодноразово завдавали їм поразок, а й захопили фортецю Гамбург. Повстанці перестали сплачувати данину, руйнували церкви, звільнюючи свою землю від німецьких колоністів. І лише землі лужицьких сербів залишалися залежними від німців.

Завдяки успішній визвольній боротьбі XI ст. стало добою процвітання полабсько-поморських слов'ян. Вони не тільки мали значні здобутки в розвитку економіки й торгівлі, а й створили власну державу. *Доскладу Вендської держави увійшли племена лютиського та бодрицького союзу, а також частина поморських слов'ян.*

Першим правителем Вендської держави став бодрицький князь Готшалк (1044—1066). На жаль, про внутрішній устрій нового державного об'єднання майже нічого не відомо. Ймовірно влада князя, який охрестився, мала вкрай авторитарний характер. Із власних дружинників він створив новевельможне панство, яке цілком залежало від його волі. Політика Готшалка викликала протести не тільки родової знаті та духовенства, а й широких верств населення, які вбачали в особі князя-християнина насамперед німецького ставленика. Прагнучи зміцнити свою владу за допомогою християнської церкви, він жорстоко переслідував прибічників поганства, намагаючись у такий спосіб підірвати вплив родоплемінної знаті. Незабаром його було вбито в ході чергового повстання.

За правління Готшалка слов'яни постійно воювали з дан-цями, німцями та норманами. Численні слов'янські загопи вдиралися до Саксонії і лише ціною великих зусиль німцям вдалося відстояти свої землі. Так, у 1055 р. загін лютичів завдав нищівної поразки саксонському війську. У відповідь, наступного року імператор Священної Римської імперії — Генріх III (1039—1056) — вирушив велику армію в землі лютичів, а слов'яни загнали її в багна, де винищили майже всю. Хроністи повідомляли, що Генріх III помер від прикrostі, дізнавшись про цей розгром. Наведені факти свідчать про те, що Вендська держава у військовому відношенні була тоді досить потужною.

На добу існування Вендської держави припадає процес по-кріпачення вільних общинників. З метою закріплення своєї влади над селянами, князі часто зверталися по допомогу до німців і намагалися насаджувати у власних маєтностях християнство. Всі ці насильницькі дії викликали обурення населення й призводили до повстань. У ході одного з таких народних заворушень в останній третині XI ст. князем бодричів став Крутий. Скориставшись з ослаблення Німеччини, він розширив кордони Вендської держави до Північного моря. Однак, як і його попередники, новий правитель став жертвою інтриг родоплемінної знаті. І хоча окремі племена продовжували чинити опір німецькій агресії, Вендська держава, ослаблена внутрішніми династичними чварами, остаточно розпалася десь у 1129 р.

4. Підкорення німцями полабських слов'ян

Завершальний етап боротьби полабських слов'ян проти німецької експансії припадає на XII ст. Спочатку було підкорено племена лютиського союзу. В 1134 р. брандербурзький маркграф Альбрехт Ведмідь отримав від імператора Священної Римської імперії землі в лен на лівому березі Лаби (в межах Північної марки), що лежали навпроти (через річку) території лютичів. Шляхом віроломства і втручання у чвари лютиської правлячої верхівки Альбрехт Ведмідь приєднав до інших своїх володінь землі лютиського союзу.

Наступ проти племен бодричів очолив Генріх Лев, який у 1142 р. став герцогом Саксонії. Замість участі в Другому хрестовому поході йому та іншим північнонімецьким рицарям було дозволено здійснити хрестовий похід проти сусідніх слов'янських племен з метою їх християнізації. Похід хрестоносців на землі бодричів у 1147

р. зустрів масовий опір, який очолив князь Ніклот. На цей раз спроба підкорити слов'ян завершилася повним провалом. Ще досить тривалий час Ніклот згуртував навколосеберізнислов'янські племена для спротиву німецькій експансії.

Проте "тиск наСхід" не припинявся. Черговий похід, який очолив Генріх Лев у 1160 р., завершився підкоренням бодричів. Князь Ніклот загинув у бою, аопірслов'ян було жорстоко придушено.

З більшої частини захоплених земель Генріх Лев у 1170 р. створив Мекленбурзьке герцогство, арешту поділили між собою іншіучасники походу. Загарбники й надаліутискували ізнищували слов'ян, відбирали в них землю та витісняли домісць, непридатних для нормальногоіснування.

Протеопір полабських слов'ян тривав. У 1164 р. спалахнуло чергове повстання бодричів, яких підтримали інші племена. Повсталих очолив син князя Ніклота — Прибислав. Для протидії слов'янам Саксонія, Бранденбург і данці вирішили укласти воєнний союз. Князь Прибислав мусив відступити на північ, доузбережжя Балтики, звідки робив успішні наскоки на терени, загарбані німцями. Тоді Генріх Лев домігся підписання угоди з Прибиславом, урезультаті якої в Примор'ї, між Лабою іОдрою, булостворено напівзалежнеслов'янське князівство, денасильно запроваджувалися католицизм та німецькі порядки. *Внаслідок продовження експансії, вже до кінця ХІІст. полабськіслов'яни остаточно втратили незалежність, а німці назавжди утвердилися між Лабою іОдрою.*

Інакшерозгорталися події на землях помор'ян. Уже наприкінці Х ст. поморськіслов'яни увійшли доскладуранньофеодальної Польської держави, а наприкінці ХІІст. — доСвященної Римської імперії, де були згодом остаточноасимільовані.

Тривала боротьба за право наіснування, проти німецької експансії виснажиласили полабсько-поморських слов'ян. Нескінченні війни призвели до загибелі людей тасамобутньої слов'янської культури, щорозвивалася протягом століть у Центральній Європі. Після остаточної підкорення місцевої людності й загарбання її земель швидкими темпами відбуваються колонізація, понімецька й асиміляція.

Література:

Гильфердинг А. Ф. История балтийских славян // Собр. соч.: В 4 т. Санкт-Петербург, 1874. Т. 4.

Грацианский Н. Л. Борьбаславян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в сред-ние века. Москва, 1943.

Исследования пославяно-германским отно-шениям. Москва, 1971.

История южных и западных славян: Курс лекций. Москва, 1979.

Любавский М. История западных славян. Москва, 1918.

Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956.

Повинский А. Балтийскиеславяне в борьбеснемецкими в УШ-ХІІ вв. Санкт-Петербург, 1877.

Седов В. В. Славяне в раннее средневековье. Москва, 1995.

Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. Эпохасредневековья. Москва, 1992.

Формированиераннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. *Чернишевский З. М.*

Возникновениеиранне-феодального государствау прибалтийских славян. Москва, 1959.

Запитання і завдання

«ПОЛАБСЬКІ ТА ПОМОРСЬКІСЛОВ'ЯНИ В ДОБУРАНЬОГОСЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» - 2 год.

План:

1. Історія Полабських та Поморських слов'ян.
2. Франко-Слов'янське протистояння.
3. Вендська державаслов'ян.
4. Підкорення німцями Полабських слов'ян.

Практикум: Скласти таблицю: слов'янські народи, що припинили своє існування.

Рекомендована література:

1. *Грацианский Н. Л.* Борьбаславян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в сред-ние века. Москва, 1943.
2. Исследования послаяно-германским отно-шениям. Москва, 1971.
3. История южных и западных славян: Курс лекций. Москва, 1979.
4. *Любавский М.* История западных славян. Москва, 1918.
5. *Нидерле Л.* Славянские древности. Москва, 1956.
6. *Повинский А.* Балтийскиеславяне в борьбеснемцами в УШ-ХІІ вв. Санкт-Петербург, 1877.
7. *Седов В. В.* Славяне в раннее средневековье. Москва, 1995.
8. *Флоря Б. Н.* Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. Эпохасредневековья. Москва, 1992.
9. Формированиераннефеодальнк славянских народностей. Москва, 1981. *Черниовский З. М.* Возникновениеранне-феодального государству прибалтийских славян. Москва, 1959.

Індивідуальна робота № 3.

«ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ІСТОРІЮ ПОЛАБСЬКО-ПОМОРСЬКИХ СЛОВ'ЯН» - 2 год.

План:

1. Полабсько-Поморські слов'яни в описах сучасників.
2. Археологічні культури Полабсько-поморських слов'ян.
3. Географічний опис земель Полабсько-Поморських слов'ян та їх розселення.
4. Історіографія історії Полабсько-поморських племен.

Рекомендована література:

1. *Грацианский Н. Л.* Борьбаславян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в сред-ние века. Москва, 1943.
2. Исследования послаяно-германским отно-шениям. Москва, 1971.
3. История южных и западных славян: Курс лекций. Москва, 1979.
4. *Любавский М.* История западных славян. Москва, 1918.
5. *Нидерле Л.* Славянские древности. Москва, 1956.
6. *Повинский А.* Балтийскиеславяне в борьбеснемцами в УШ-ХІІ вв. Санкт-Петербург, 1877.
7. *Седов В. В.* Славяне в раннее средневековье. Москва, 1995.
8. *Флоря Б. Н.* Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. Эпохасредневековья. Москва, 1992.

9.Формированиераннефеодальньк славянских народностей. Москва, 1981. 10.Черниовский З. М. Возникновениеранне-феодального государства прибалтийских славян. Москва, 1959.

При підготовці індивідуальної роботи необхідно скористатися фондами Миколаївської освітньої бібліотеки та мережею Інтернет.

2.2. Історія польських земель від давнини доРаннього Нового часу (V - початок XVIIст.)

1. Утворення ірозвиток Польського князівства.
2. Польща в період феодальної роздробленості.
3. Боротьба за відновлення єдиної Польської держави.
4. Польська культура

1. Утворення ірозвиток Польського князівства.

ДоIX ст. на польських землях проживали численніслов'янські племена — лендяни, слензяни, мазовшани, вісля-ни таін. (на думку деяких дослідників, їх було близько тридцяти), які з часом почали утворювати племінніоб'єднання, очолювані князями (вождями). Хоча вони проживали відособлено, їх зближували вірування, звичаї, мова, способи землекористування й характер торгівлі. *Усе цесприяло поступовоуб'єднанню цих племен під владою правителів племінногосоюзу полян, щостав головним осередком становлення польської державності.*

"Землю полян" вважається басейн середньої течії річки Варти, аосновним адміністративним центром — "грод" Гне-зно. Приблизно з середини IX ст. полянами керували спадкові князі з роду Пястів, які згодом започаткували першу польську династію. Найдавніша польська хроніка ГаллаАноніма (початок XIIст.) зберегла легенду про те, як поляни за лиходійство, скоєне князем Попелем, вигнали з племені йогосамого та всіх його нащадків і за взаємною згодою проголосили вождем сина хлібороба Пяста — Земовіта. Земовіт об'єднав усі землі полян, які пізніше дістали назву Велика Польща. Його наступники — Лестек ісин Лестека князь Земомисл — намагалися підкорити сусідні племена й зміцнити свою владуна завойованих територіях. Однак простежити першіетапи процесу територіального зростання держави полян дужескладно. Більш-менш точні відомості про її розміри з'являються лише за часів правління сина Земомисла — *МешкаI(бл. 960—992) — першогоісторично достовірного польського князя, про якого згадується в літописі.*

Польська ранньофеодальна держава на початку XIст.

1 — кордони Польської держави бл. 1000 р.; 2 — кордони тимчасових володінь Болеслава Хороброго; 3 — кордони між іншими державами

Важливу роль у створенні давньої Польської держави відіграло також племінне об'єднання віслян, яке жило на півдні польських земель у так званій Малій Польщі (верхів'я Вісли). Його центром був "город" Краків, про виникнення якого розповідає Великопольська хроніка (XIII ст.). Вона повідомляє, що плем'я ляхів (поляків) обрало князем людину на ім'я Крак. Князь збудував на Вавельському пагорбі укріплений "город" і назвав його Краків. Уперше це місто згадується в Записах купця з Кордови Ібрагіма ібн Якуба в 965 р. В останній чверті IX ст. землі віслян захопило Великоморавське князівство, а після його занепаду вони ввійшли до Чеської держави. Такасама доля спіткала польські племена за течією Одри — в Сілезії.

За часів правління Мешка I до держави полян увійшли землі Серадзька (верхів'я Варти) й Ленчицька (територія між поселеннями полян і мазовшан), Куявія і Мазовія, розташовані засередньою течією Вісли, землі сандомирських лендзян разом із Червеськими містами (Червень, Перемишль та ін.), а також, мабуть, пониззя Вісли — Східне Помор'я. На черзі стояло питання про завоювання Західного Помор'я й розширення кордонів країни на заході. Характерно, що вперше Мешка I згадує хроніка сакса Відукінда (X ст.) саме у зв'язку з його зіткненням із західнопоморським племенем волинян у 963 р.

Однак намагання Мешка I захопити гирло Одри й розширити західні кордони своєї держави суперечили інтересам великих німецьких феодалів і незадовго перед тим (962 р.) проголошеної Священної Римської імперії германської нації, яка сама зазіхала на західнослов'янські землі. До того ж поляки були поганями, а німецькі феодали вважали своєю історичною місією навернення язичників у християнство за будь-яку ціну (поширення християнства вони використовували як привід для агресії). Тому новостворена імперія становила для молодій держави серйозну зовнішню загрозу.

Шукаючи підтримки у своїх прагненнях завоювати Західне Помор'я, Мешка I зблизився з чеським князем Болеславом II в 965 р. скріпив союз із ним одруженням на його дочці Дубраві. Рік по тому, за посередництва чеських священиків, він прийняв від Риму християнство. *Хрещення польського князя та його оточення відбулося в Гнезно на Великдень 966 р. Ще через двароки духовна особа на ім'я Йордан заснувала в Познані перше на польських землях єпископство, яке підпорядковувалося безпосередньо папі Римському.* Розпочалася християнізація жителів держави полян римськими ченцями.

Запровадження християнства сприяло зміцненню Польського князівства. Важливе значення мало встановлення культурних і політичних зв'язків з Візантією і Римом, з країнами Західної Європи. Оскільки християнство поляки прийняли у формі католицизму, на території майбутньої Польщі поширювалася латинська писемність, а папство справляло великий політичний вплив. Завдяки підтримці Чехії під час збройного зіткнення з німецькими феодалами польський князь захопив Любуську землю, розташовану між Одрою і Лабою, а в 967 р. таки приєднав до своїх володінь Західне Помор'я з "городами" Щецин, Колобжег і Волин. У 972 р. на Польське князівство напав маркграф Східної марки Одон, проте у битві під Цедином він зазнав поразки. Після цього польські справи втрутився імператор Оттон I. Він викликав Мешка I до себе і змусив його залишити заручником при дворі імператора свого семірічного сина Болеслава. Крім того, Польське князівство мало сплачувати імперії данину за Західне Помор'я. Проте перемога поляків у 972 р. і повстання полабських слов'ян у 983 р. призупинили німецьку експансію на два десятиліття і прискорили становлення Польської держави.

Участю Мешка I в боротьбі за західні землі користався київський князь Володимир Великий. Як повідомляє руський літописець Нестор, у 981 р. він рушив на ляхів і захопив Червеські міста.

У результаті війни з Чеським князівством, щоспалахнула після смерті Дубрави, Мешко Іу 990 р. захопив Сілезію. В руках польського князя опинилася й значна частина Малої Польщі, однак Краків, імовірно, все ще залишався ускладі Чехії. Отже, під кінець свого правління Мешко І об'єднав всі землі між Одрою і Віслою, на яких проживали польські племена, за винятком Краківської землі.

Внутрішнє і зовнішнє становище Польського князівства зміцніло за сина Мешка — *Болеслав Хороброго* (992—1025), який на початку князювання витримав боротьбу за престол проти мачухи і зведених братів. У 999 р., згідно з повідомленням чеського хроніста *Козьми Празького*, Болеслав приєднав до своїх володінь *Краківську землю з Краковом*. Ним фактично завершився процес об'єднання польських територій ускладі *єдиної держави*.

У 1000 р., в Гнезно, у зв'язку з паломництвом імператора *Оттона ІІІ* до могили святого *Войцеха**, відбувся урочистий з'їзд. На ньому ухвалили створити тут архієпископство, а також три нові єпископства: в Кракові — для Малої Польщі, в Колобжезі — для Західного Помор'я і у Врошаві — для Сілезії. До того ж Болеслав І дістав від імператора право призначати церковних ієрархів, що дало змогу польській церковній організації захистити себе від намагань німецького єпископату підпорядкувати собі місцеве духовенство. *Гнезненське архієпископство підлягало лише папі Римському*. Першим архієпископом став християнський місіонер, брат святого *Войцеха* — *Гаудентій (Радим)*. *Нова церковна структура охоплювала всі завойовані Пястами землі, щосприяло прискоренню консолідації країни*.

Після смерті *Оттона ІІІ* новообраний імператором *Генріх ІІ* поновив політику експансії на слов'янські землі. Протягом 1003-1018 рр. тривали кровопролитні польсько-німецькі війни. Вони завершилися підписанням миру в Будишині. Згідно з умовами цього договору Болеслав І залишав засобою захоплені в ході війни марки *Лужиці* й *Мільско*, створені німцями на колишніх слов'янських землях. Польський князь зберіг незалежність своєї країни й продемонстрував, що є гідним суперником могутньої Священної Римської імперії.

Після укладення миру з імперією Болеслав І звернув погляди на схід. У 1018 р. він здійснив похід на Київську Русь з метою підтримати свого зятя *Святополка* в боротьбі за київський престол. З участю печенігів, угорців і німецьких рицарів він розгромив на річці *Буг* військо київського князя *Ярослава Мудрого* й захопив Київ. Проте *Святополк* недовго втішався з перемоги. Незабаром *Ярослав* повернув собі владу, й *Болеслав* довелося відступити. На зворотному шляху він захопив Червенські міста й знову приєднав їх до своєї держави.

У 1025 р. *Болеслав Хоробрий* прийняв королівський титул, незгоджуючи свого вчинку з німецьким імператором. Однак церемонія коронації в Гнезно не тільки демонструвала реальну міць монархії, а й мала засвідчити передусім зверхність власника корони над іншими членами династії *Пястів*.

Наприкінці X — на початку XI ст. в Польщі завершився процес формування державного апарату. Всі землі вважалися власністю (вотчиною) правлячої династії. Владу в них цілком зосередив у своїх руках князь. Йому допомагали радники, яких обирали з-поміж князівських дружинників. Пізніше з них склалася окрема група знаті, її представники обіймали найвищі посади в Польській державі при дворі — воєвод, підкоморія, канцлера, стольника та ін. "Гродами" керували комеси (пізніше їх стали називати каштелянами), котрих призначав князь. Усі представники органів центрального й місцевого управління цілковито залежали від глави держави й утримувалися з державної скарбниці. Згодом заслуживши вони стали отримувати від князя в тимчасове користування або навіть успадкувати окремі земельні володіння, перетворюючись на феодалів.

Навколо "городів" почали зростати торговельні й ремісницькі посади, закладалися так звані службові села, в яких мешкало залежне місцеве населення. Воно сплачувало данину, виконувало різноманітні повинності, зарахунок яких існувала держава. Проте переважну більшість населення давньої Польської держави становили вільні люди, об'єднані в територіальні громади ("ополе") — первинні адміністративні одиниці, які також сплачували князеві відповідні податки або виконували на його користь певні роботи. Обидві категорії людності жили з хліборобства й вели здебільшого натуральне господарство.

Незважаючи на створену першими представниками династії Пястів основу для подальшого розвитку країни, їхнім наступникам довелося ще долати чимало труднощів. *Централізована держава з твердою князівською (короткий час навіть королівською) владою сприяла оформленню великого світсько-церковного землеволодіння та зміцненню позицій окремих феодалів. Місцева знать поступово втрачала зацікавленість у підтримці державної єдності. З'явилися перші ознаки феодальної роздробленості Польщі.*

Уже в останні роки правління Болеслава I його боротьба з великими феодалами й вищим духовенством дуже ослабила країну. З цього негайно скористалися сусіди. За часів сина Болеслава — *Мешка II (1025-1034)* — Священна Римська імперія захопила Лужицю й Мізько, Київська Русь — Червенські міста, Чехія — Сілезію, відокремилися князі Помор'я і Мазовії. Центральна влада настільки занепала, що Мешко II втратив королівський титул.

Відродив центральну владу й повернув утрачені землі в середині XI ст. *Казимир I Відбудовник (1034-1058)*. Цьому певною мірою сприяло й народне повстання 1037-1038 рр., що охопило Велику Польщу та Сілезію, спонукавши місцеву знать на деякий час знову об'єднатися навколо Пястів. За допомогою Ярослава Мудрого Казимир I приєднав Мазовію, а незабаром його зверхність визнали князі Східного (Гданського) Помор'я. Відновлення держави Пястів він завершив, відвоювавши Сілезію, але втримати її зміг тільки за умови сплати Чехії щорічної данини.

Наступник Казимира — *Болеслав II Сміливий (1058-1079)* — припинив сплачувати Чехії данину за Сілезію і повернув Польщі Червенські міста. Щоб продемонструвати свій суверенітет від Священної Римської імперії, він, за згоди папи Римського, вдруге за історію Пястів прийняв у 1076 р. королівський титул.

Проте місцева знать не бажала нового посилення центральної влади. Світські й духовні феодалі, підтримані німцями, організували заколот проти Болеслава II, й він мусив утікати до Угорщини. Після втечі Болеслава престол обійняв його молодший брат — *Владислав I Герман (1079-1102)*.

На відміну від свого попередника, Владислав I підкорився диктатові великих феодалів і задовольнився князівським титулом. Виконуючи їхню вимогу, він у 1097 р. поділив країну між двома своїми синами.

В умовах наростання феодальної роздробленості молодший син Владислава Германа — *Болеслав III Кривоустий (1102—1138)* — востаннє об'єднав польські землі. Однак повернути країні могутність, яку та мала за перших Пястів, він неспромігся. *Перед смертю Болеслав III проголосив принципи успадкування верховної влади (пізніше вони дістали назву статуту), згідно з якими Польська держава достатньо поділялася між його синами на уділи. Верховна влада передавалася старшому сину, який ставав великим князем. Цей акт започаткував у польській історії період феодальної роздробленості.*

2. Польща в період феодальної роздробленості.

Статут Болеслава Кривоустого був покликаний захистити його синів від братовбивчих воєн, а тому кожен із них отримав успадкове володіння окремих уділів. *Застаршим представником П'ястів — сеньйором — закріплювався центральний уділ — Краківська, Серадзька й Ленчицька землі, східні райони Великої Польщі й частина Куявії, влада великого князя поширювалася також на Помор'я.* Центральний уділ включав обидві столиці: стару — Гнезно, що залишилася резиденцією глави польської церкви, архієпископа Гнезненського, й нову — Краків, до якої в середині XI ст. переїхав князівський двір. Крім великокнязівського уділу, старший з П'ястів — Владислав — дістав успадкове володіння особистий уділ — Сілезію. Великий князь очолював військо, керував зовнішньою політикою, вирішував судові справи (у тому числі молодших П'ястів, юніорів). Решту уділів Болеслав III передав іншим синам: Болеслав Кучерявий отримав Мазовію, Мешко Старий — Велику Польщу, Генріх — Сандомирську землю, яка після його передчасної смерті перейшла до наймолодшого сина — Казимира, народженого вже після смерті Болеслава. Проте статут не виправдав надій, що на нього покладались, не відвернув політичної роздробленості Польщі. У діях представників правлячої династії, світської та духовної знаті перемогли відцентрові тенденції.

Вже перший сеньйор — Владислав II Вигнанець (1138—1146) — порушив Статут Кривоустого, зробивши спробу зберегти Краківський уділ за своїми наступниками й позбавити братів права брати участь в управлінні державою за принципом старшинства. Однак він зазнав поразки від молодших братів і назавжди покинув країну. Якийсь час Владислав III намагався повернути престол. У 1157 р. йому вдалося схилити імператора Фрідріха Барбароссу до збройного походу на польські землі. Новий сеньйор Болеслав IV Кучерявий (1146—1173) визнав за краще присягнути імператорові й сплачувати данину. Його наступник Мешко III Старий протягом 1173—1202 рр. чотири рази обіймав великокнязівський престол і тричі його втрачав. Як і його старший брат Владислав II, він зрештою назавжди покинув країну. *Малопольська знать посадила на краківський престол Казимира II Справедливого (1177—1194), остаточно порушивши принцип сеньйорату. Право на верховну владу відтоді мав той, хто володів центральним (Краківським) уділом.*

За Казимира II феодальну роздробленість Польських земель юридично оформив Ленчицький з'їзд у 1180 р. Намагаючись здобути підтримку в перетворенні Краківської землі на свій спадковий уділ, Казимир зробив значні поступки церкві й світським феодалам у питанні розширення їхніх прав на земельні володіння. І хоча постанови Ленчицького з'їзду неодноразово порушувалися наступниками Казимира, *привілей 1180 р. відіграв велику роль у процесі оформлення феодальної імунітету (права на землеволодіння) в середньовічній Польщі.*

Рішення Ленчицького з'їзду вплинули й на зовнішньополітичний курс Польської держави. З того часу великий князь потрапив у майже цілковиту залежність від малопольських феодалів і його зовнішня політика відбивалася саме їхніми інтересами. Про це свідчили відмова Казимира II від активної політики на заході й його боротьба з Галицькою Руссю.

Після смерті Казимира II його син — *Лешек Білий (1202-1227)* — намагався припинити чвари й упорядкувати стосунки між родичами. Але незабаром його вбили, а місце великого князя посів Владислав Тонконогий. *Із загибеллю Лешка Білого великокнязівська влада в Польщі втратила своє значення, а центральний уділ уподібнився до інших уділів країни.* Проте боротьба за Краків не вщухала, а спадкові уділи продовжували дробитися між численними П'ястовичами. Зовнішня політика удільних князів була вигідною лише для них самих, що суперечило принципам перших правителів Польської держави. Це призводило до згубних наслідків. У 1181 р. П'ясти втратили Західне Помор'я, яке потрапило у владу сальну залежність від німецького імператора. Східне Помор'я перетворилося на самостійне князівство. Князь, який правив там у 1227 р., не належав до П'ястів. Великі території Помор'я та Великої Польщі загарбали бранденбурзькі маркграфі, котрі в середині XII ст. створили на завойованих землях полабських слов'ян марку.

В XIII ст. німецькі феодали вже загрожували польським землям не тільки із заходу. В 1226 р. на запрошення удільного князя Конрада Мазовецького до країни прибули рицарі Тевтонського ордену. За їхньої підтримки він сподівався підкорити племена язичників-пруссів, які з півночі постійно нападали на Мазовію, і приєднати їхні землі до своїх володінь. За цю допомогу Конрад подарував ордену Хелмську землю. Однак тевтонці досить швидко забули про ленну присягу, яку давали князеві. У 1237 р. вони об'єдналися з прибалтійським Орденом меченосців і, спираючись на підтримку Священної Римської імперії та папської курії, протягом півстоліття захопили пруські, а згодом і польські північні землі — Східне Помор'я, Куявію і Добжинську землю. На завойованих теренах хрестоносці створили власну державу зі столицею в Магдебурзі (Мальборці), яка протягом усього періоду свого існування була найнебезпечнішим ворогом Польщі.

У 40-х роках XIII ст. Польщу спустошила монголо-татарська навала. Татари спалили Люблін, Сандомир, Краків і рушили в Сілезію. 9 квітня 1241 р. у битві під Легницею сілезьке великопольське ополчення зазнало від них поразки. Під час битви загинув сілезький князь Генрік II Благочестивий. Монголо-татарська навала зруйнувала державне утворення, яке історики називають "монархією сілезьких Генріків" (її творець — Генрік I Бородатий (1202—1238)). І хоча Польські землі не потрапили в татарське ярмо, ще тривалий час країна була змушена рахуватися з постійною загрозою зі сходу.

Розпад держави П'ястів науділи призвів до певних змін в економіці. Можновладці, прагнучи збільшити прибутки, карбували власну монету, відкривали митниці на кордонах між уділами і стягували мито з купців, які проїздили через країну. Це стримувало розвиток загальнопольської торгівлі, водночас прискорюючи становлення численних локальних ринків. За часів феодальної роздробленості збільшилася кількість осіб, які дістали право обкладати населення різними податками й повинностями. Крім князів, збирали данину великі світські землевласники й церква. Службові села майже зовсім зникли, а основним виробником у польському господарстві й основним платником податків став залежний селянин.

Разом із тим від кінця XII ст. окремі великі феодали розорювали нові землі й освоювали пустки, на які вони запрошували вільних польських таїноземних посадників (переважно німців). Посадники отримували позичку вигляду реманенту та насіння й на деякий час звільнялися від повинностей. По закінченні терміну "вольниці" землевласники стягали данину (чинш грошима або натурою), але про її розміри домовлялися заздалегідь. Це заохочувало селян до інтенсивнішої праці, оскільки решту врожаю вони залишали собі й могли обмінювати на необхідні товари. Посадники застосовували досконаліші методи обробітки землі, нові знаряддя праці. Основною системою в рільництві стало трипільля. Завдяки колонізації нових земель і наданню поселенцям пільг господарства почали давати значні прибутки.

Колонізація нових земель супроводжувалася також: соціальними змінами у польському суспільстві. Вони були викликані передусім локацією (заселення сіл за німецьким правом), що поширилася по всій країні. Локатор (солтис), переважно німецького походження, домовлявся із землевласником про умови заселення й користування землями, на які він пізніше запрошував колоністів. За це локатор отримував від землевласника найліпші ділянки, які міг передавати успадок, ізвільнявся від усіх повинностей. Німецьке право давало змогу краще організувати життя сільських общин, аніж польські юридичні норми, що діяли до того часу. Воно визначало принципи сільського самоврядування, узгоджуючи їх з верховними судово-адміністративними прерогативами землевласника.

Починаючи з XIII ст. німецьке право (магдебурзьке, любець-ке тощо) поширюється й на міста, забезпечуючи їм більшу автономію. Серед міських жителів були як німецькі посадники, котрі займали в них провідні позиції в економіці й управлінні (більшою мірою в Сілезії та Західному Помор'ї, меншою — у Великій і Малій Польщі), так і поляки й євреї. Особливо інтенсивно зростали міста, розташовані на великих торговельних шляхах — Краків, Вроцлав, Познань тощо.

Збільшенню міст і промислових осередків сприяло поглиблення територіального поділу праці й удосконалення ремісничого виробництва. Зміцнювались економічні зв'язки не тільки між містом і його сільськогосподарською округою, а й, незважаючи на феодальну роздробленість, між окремими містами й регіонами країни. По всіх польських землях розвозилася сіль, яку видобували в Бохні й Величці. Район Олькушаславився видобуванням свинцю й срібла, Кельце й Ле-лев — залізорудним промислом. У Врошаві, Легниці та інших сілезьких містах виробляли добрісукна. В гірничій, сукняній, шкіряній промисловості почали використовувати вітряки й водяні млини.

З XIII ст. в Польщі формується міський стан, що складався з трьох груп. Першу з них становив *патриціат*, до якого належали заможні купці та цехові майстри. Саме вони очолювали міське самоврядування. Патриціат обирав міську раду (магістрати), які виконували законодавчі, виконавчі та судові функції. До другої групи належали *міщани-ремісники* середньої руки, які також брали участь у міському управлінні й могли входити до магістрату. Третю групу становив *плебс*, позбавлений усіх прав. Серед патриціату й частини міщан, особливо у великих містах Сілезії, як правило, переважали німці, тоді як серед плебсу — поляки. *Внаслідок цього інтереси вищих міських верств не завжди збігалися з інтересами польського суспільства.* Разом із тим іноземне походження купців сприяло налагодженню зовнішніх зв'язків, що дало змогу Польщі прилучитися до широкої міжнародної торгівлі. Особливо інтенсивно Польща торгувала з Німеччиною, Київською Руссю, Чехією та іншими сусідніми країнами.

Якщо міський стан у Польщі в XIII ст. ще тільки почав формуватися, то духовенство на той час уже цілком складалося як окремий стан. Воно володіло величезними маєтностями, мало низку привілеїв і практично звільнилося з-під опіки князів. *Основні ж багатства й політичну владу дістав рицарський стан, який складався з великих феодалів (можновладців) і служилої знаті — рицарів.* Формування цього стану, як і міського, тривало.

З середини XIII ст., у зв'язку з повсюдним поділом праці між містом і селом та зростанням товарного виробництва, феодальна роздробленість гальмує подальший господарський розвиток країни, заважає обмінові між окремими регіонами й, що найголовніше, перешкоджає ефективній обороні кордонів від зовнішніх ворогів.

3. Боротьба за відновлення єдиної Польської держави.

Периуспробу об'єднати Польщу здійснив сілезький князь Генрік IV Праведний. Приєднавши до свого уділу Малу Польщу, він звернувся до папи Римського з проханням дозволити йому прийняти королівський титул. Так і не дочекавшись позитивної відповіді, Генрік IV помер у 1290 р. Згідно з його заповітом Краківська земля відійшла до великопольського князя Пшемислава II.

Пшемислав II правив Малою Польщею тільки рік. Невдовзі, за підтримки сілезьких князів і городян, її захопив чеський король Вацлав II Пржемислович. Великопольський князь покинув Краків і повернувся до свого уділу, прихопивши з Вавельського палацу монарші регалії. Незабаром Пшемислав II приєднав до Великої Польщі Східне Помор'я. Князівство заповідав йому місцевий князь, який боявся, що після його смерті воно може підпасти під владу хрестоносців і бранденбуржців. *Володіючи двома удільними князівствами, Пшемислав II вирішив відродити традиції монархії і в 1295 р. коронувався. Отже, майже через 200 років польський князь повернув собі королівський титул.* Проте наступного року феодалі Бранденбурга й місцеві магнати вбили Пшемислава.

У Великій Польщі до влади прийшов куявський князь *Владислав Локетек (1306—1333).* Він намагався продовжувати політику об'єднання польських земель, що спричинило гострий конфлікт з окремими можновладцями. Як і його попереднику, Локетку погрозували заколотом і в 1300 р. він змушений був рятуватися втечею. Деякий час Локетек переховувався в печерах під Краковом, а потім упродовж чотирьох

років мандрував різними країнами, намагаючись заручитися підтримкою сусідніх володарів, щоб повернути собітрон.

Тим часом група великопольських сановників запросила престол завойовника Малої Польщі чеського короля Вацлава II. Після одруження з дочкою Пшемислава II, той зміцнив своє становище й у Великій Польщі. У 1300 р. його коронували як польського короля. Здобувши дві головні провінції держави Пястів, Вацлав Прозпочав змагання за посилення свого впливу на інші польські терени. Однак у цілому діяльність чеських Пржемисловичів суперечила інтересам майбутньої Польської держави, особливо засина й наступника Вацлава II — Вацлава III (1305-1306). Розраховуючи на підтримку бранденбурзьких маркграфів у боротьбі з Владиславом Локетком він пообіцяв їм віддати Гданське Помор'я. Певно, саме за цеу 1306 р. Вацлав III підступно вбили.

Після загибелі Вацлава III Локетек, за підтримки угорського короля й малопольської знаті, невдоволеної політикою Пржемисловичів, захопив Краківську землю. Проте тривалий час він змушений був боротися з опозицією. Лише в 1311 р. Владислав Локетек остаточно утвердився в Малій Польщі. У 1314 р., скориставшись невдоволенням населення політикою місцевих князів, Локетек захопив Велику Польщу. Незважаючи на невизначену позицію папи Римського стосовно коронування польського князя, *Владислав Локетек у 1320 р. проголосив себе королем*. Його коронували не в Гнезно, як це відбувалося раніше, а в Кракові. Відтепер кафедральний собор на Вавелі став місцем коронації всіх наступних польських монархів. *Ця подія започаткувала новий період в історії Польщі й справила великий вплив на подальше об'єднання країни та зміцнення центральної влади*.

Однак об'єднання польських земель за Локетка не завершилося. У 1308 р. Тевтонський орден загарбав Гданське Помор'я. Під час війни з хрестоносцями у 1327-1332 рр. Польща знову втратила Куявію і Добжинську землю. У 1329—1331 рр. чеський король Ян Люксембурзький захопив Сілезію. Незалежним князівством залишалася Мазовія.

Змагання за зміцнення єдності польської держави продовжував син Локетка — *Казимир III Великий* (1333—1370). Навідміну від батька він у зовнішній політиці віддавав перевагу дипломатичним методам. У 1343 р. Польща уклала мирну угоду з Тевтонським орденом у Каліші, за якою хрестоносці повернули Куявію та Добжинську землю, але залишили засобою Східне Помор'я і Хелмінську область. У 1348 р. Казимир III відмовився від прав на Сілезію, завдяки чому Польща здобула мир з Чехією. Сілезія відокремилася від королівства надовгі століття, хоча завжди підтримувала з ним тісні культурні й економічні зв'язки. У 1355 р. Мазовія формально визнала васальну залежність від Польщі.

Завершенню відновлення єдиної держави перешкоджала передусім наявність етнічно польських територій поза межами королівства великої кількості німців та німечених поляків серед місцевих феодалів і переважання в містах німецького патриціату. Хоча слід зауважити, що політику міської верхівки частіше визначали не стільки етнічні, скільки матеріальні інтереси. Крім того, остаточно об'єднанню країни заважала агресивна політика малопольських феодалів на сході. Екс пансія на схід стала для Польщі фатальною. Кілька століть вона відволікалася від боротьби за повернення власне польських західних земель.

Восени 1349 р., зібравши війська начебто для походу на Бранденбург, Казимир III раптово напав на Галицьку Русь. Війна закінчилася лише в 1366 р., після загарбання Галицької Русі, а також Хелмської, Белзької, Володимирської земель і Поділля. Внаслідок цього територія Польської держави зросла майже в дварази.

Забезпечивши спокій на кордонах, Казимир III прозпочав реформи, спрямовані на посилення королівської влади й створення централізованої держави. Він перетворив удільні князівства на воєводства на землі, якими від королівського імені керували старости. На відміну від воєвод, яких обирала місцева знать, старост призначав сам король. Казимир III доклав чимало зусиль для того, щоб влада монарха могла спиратися на систему старостів.

Водночас він створив королівську раду, королівську канцелярію, очолювану канцлером, центральну скарбницю, очолювану підскарбієм, та інші загальнодержавні органи влади й управління. Король дуже обачливо добирав сановників, надаючи перевагу насамперед відданості главі країни, а не знатності походження. Проте система старостів від самого початку зустріла опір місцевої феодальної аристократії, а тому не дістала широкого розвитку. Цьому сприяла й та обставина, що воєвода зберігав засобою право командувати місцевим ополченням, і навіть військова реформа, проведена Казимиром III, не змінила цього стану речей.

Згідно з положеннями військової реформи дослужби в королівському війську залучалися всі землевласники, тобто не тільки магнати (пани) і рицарі (шляхта), а й духовенство, що мало збільшити чисельність армії. Казимир III створив міцну систему оборони країни. У прикордонних районах і навколо столиці він наказав збудувати кам'яні укріплені замки, а міста обнести фортечними мурами.

З метою централізації держави Казимир III провів судову реформу. По-перше, він намагався кодифікувати місцеве звичаєве право й запровадити єдине для всієї країни загальне законодавство. Однак через певні відмінності між Великою і Малою Польщею це йому не вдалося. Звичаєве право було кодифіковане окремо для кожної з двох частин королівства. По-друге, король заснував для магнатів і рицарів кримінальні суди старост (гродські суди), а для міщан і селян — у Кракові Вищий суд німецького права. Після створення цього суду королівська влада заборонила містам звертатися за консультаціями з судових справ до Магдебурга та інших німецьких міст.

Казимир Великий виявляв особливий інтерес до торгівлі й ремесел. Він надавав містам, їхнім торговельним і ремісничим корпораціям привілеї, які давали змогу отримувати прибуток з міжнародного обміну. Пожвавленню торгівлі й збагаченню державної скарбниці сприяла грошова реформа. Замість знецінених грошей, які карбувалися на монетних дворах окремих князів, король ввів у обіг срібний гріш і наказав усім своїм підданим ним користуватися. Запроваджувалася також система єдиного мита.

Внаслідок усіх цих заходів Казимир III об'єднав більшість польських земель у складі централізованої держави, що, своєю чергою, сприяло посиленню ролі королівської влади. Про централізованість Польщі в XIV ст. свідчив, зокрема, той факт, що в офіційних документах вона почала згадуватися під одною назвою — "Kęstyt Poiołnie". Казимир також усе частіше підкреслював належність до Польської корони тих етнічно польських земель, які входили до складу інших держав, і навіть вимагав від папської курії підпорядкування Західнопоморського єпископства архієпископові Гнезненському.

4. Польська культура

Основи польської культури були закладені в період виникнення й зміцнення давньої держави П'ястів. Надзвичайно великий вплив на культурний розвиток поляків справило прийняття християнства. В країні поширилася латинська писемність, завдяки якій заможна верхівка польського суспільства прилучалася до західноєвропейської культури. Водночас офіційна латинська мова гальмувала розвиток писемності польською мовою, що негативно позначилося на розвитку культурних зв'язків зі спорідненими слов'янськими народами.

У другій половині X ст. в польських землях виникли перші кафедральні й монастирські школи, призначені для підготовки духовенства. На початку XII ст. особливої популярності набули школа й бібліотека при Краківському кафедральному соборі. У XIII ст. відкриваються перші парафіяльні школи. Контингент учнів розширився. Хоча школи все ще належали церкві, освіту почала здобувати й світська молодь. У цей час країні вже налічувалося 14

кафедральних істільки ж парафіяльних шкіл. їхніми ректорами могли стати лише ті особи, які, крім латини, добре володіли польською мовою.

Саме при кафедральних соборах з'явилися *перші хроніки та календарі латинською мовою*. Видатним представником польської літописної творчості був *Галл Анонім* — придворний хроніст Болеслава Кривоустого. Його літопис переповідав найзнаменніші події з історії династії П'ястів і Польської держави тих часів. Особливе місце в історіографії XIII ст. посідає "Хроніка поляків" краківського єпископа *Вінцентія Ка-длубека* (бл. 1160—1223). Ця перша хроніка, яку написав поляк, містила виклад подій з історії Польщі від найдавніших часів до 1202 р. Кілька десятків її рукописних примірників розійшлися по всій країні. Їх використовували як зразок для інших творів, наприклад "Великопольської хроніки" (друга половина XIV ст.).

До XIII ст. належать *перші літературні твори польською мовою*, які заклали основу для подальшого розвитку національної писемності. В цей час, імовірно, були створені славнозвісна польська "*Пісня Богородиці*", що вважалася лицарським гімном, Свентокшишські проповіді, виявлені в латинському кодексі Свентокшишського монастиря тощо.

Важливою подією доби існування об'єднаного королівства П'ястів було створення у 1364 р. Краківського університету, першого в Польщі й другого в Центральній Європі. Його поява була викликана широкою законодавчою діяльністю Казимира III, яка вимагала підготовки значної кількості правознавців. В університеті передбачалося відкрити 11 кафедр, у тому числі 8 юридичних. Однак після смерті короля діяльність університету призупинилася й відновилася тільки на початку наступного століття.

Визначними пам'ятками юридичної думки XIV ст. вважаються *латиномовні Віслицько-Петрковські статuti*. Вони відображали й захищали інтереси панівних верств, сприяли зміцненню їхньої влади над залежним сільським і міським населенням.

Інтересам соціальної верхівки служило й мистецтво, передусім церковне: архітектура, скульптура, живопис. Величні храми мали допомагати зростанню авторитету католицької церкви, освячувати панівний лад. У перші століття після запровадження християнства в Польщі будували здебільшого округлі, у візантійському стилі, увінчані банями, спочатку дерев'яні, а згодом — кам'яні храми. Такими є гранітний *кафедральний костел у Познані (966)*, *костел під Гнезно (980)*, *костел Св. Фелікса й Адаукта на Вавелю в Кракові (після 990)* тощо. На початку XI ст. з'явилися костели, збудовані в романському стилі. За Болеслава Хороброго у цьому стилі було збудовано *кафедральний собор на Вавелі в Кракові*. У другій половині XI ст. завершилося спорудження кафедральних костелів у романському стилі в Гнезні та Познані. З XII ст. романський стиль остаточно витіснив візантійський.

На початку XIII ст. в Польщі поширюється готичний стиль, який поступово приходить на зміну романському. Після монго-ло-татарської навали в готичному стилі було перебудовано *романський кафедральний собор у Вроцлаві*. Протягом майже всього XIV ст. в Кракові споруджували всесвітньо відомий *готичний Маріацький костел*. Чимало готичних храмів збудовано на Помор'ї (Щецин, Торунь, Гданськ).

Новий стиль вимагав іншого будівельного матеріалу. Замість каменю почали використовувати цеглу. Змінилося й внутрішнє оздоблення храмів. Воно стає простішим, зникають фантастичні зображення тварин, рослин, людей. Зразки для своєї творчості митці почали запозичувати в навколишньої природи. Пам'ятками скульптури того часу є *Мадонна Висо-тицях, художня різьба в монастирях у Сулішовому, Вонхоцькому тощо*. Поширюється настінний живопис.

Пам'ятки світської архітектури X—XIII ст., за винятком решток фортечних споруд деяких міст, практично не збереглися. Від XIV ст. усвітській архітектурі переважало будівництво замків, особливо в Малій Польщі та в центральній частині країни. Вони будувалися з каменю й цегли.

В XIV ст. інтенсивно розбудовуються міста. В їхньому центрі замість дерев'яних споруджувалися кам'яні крамниці й спеціальні торговельні суконніряди — сукеннийі. Сукенни-ця такого типу, щоправда, не в первісному вигляді, існує у Кракові. Визначними пам'ятками міської архітектури тих часів є готичні ратуші — резиденції міських рад (Краків, Вроцлав, Торунь).

У X—XIV ст. польська культура інтенсивно розвивалася, вирізнялася багатством і різноманітністю, вона все більше наближалася до європейської цивілізації, алеразом з тим їй значною мірою вдалося зберегти власне обличчя.

Література:

Галл Аноним. Хроника и деяния князей и правителей польских. Москва, 1961.

"Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. Москва, 1987.

Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политическом взаимоотношениях X — первой трети XIII в. Киев, 1988.

История Европы: В 8 т. Москва, 1992. Т. 2.

История Польши: В 3 т. Москва, 1954. Т. 1.

Королюк В.Д. Древнепольское государство. Москва, 1957.

Королюк В.Д. Славяне и восточные славяне в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.

Краткая история Польши. Москва, 1993. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982.

Разумовская Л.В. Очерки по истории польских крестьян. Москва; Ленинград, 1958.

Рутковский Я. Экономическая история Польши. Москва, 1953.

Запитання та завдання

«ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ДАВНИНУ» - 2 год.

План:

1. Польські землі в давнину.
2. Польські племена у VI – IX ст..
3. Політичний розвиток у X – на початку XII ст.
4. Генезис Польської державності Пястів. Мешко I.
5. Прийняття християнства.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте еволюцію господарства, соціальних відносин, злет та кризу лужицької культури.
2. Розкрийте демографічні характеристики Польських племен у VI – IX ст..
3. Розкрийте етапи становлення соціально-політичної структури, економічних відносин, організації влади та господарства Польських племен у VI – IX ст..
4. Охарактеризуйте релігійні вірування та язичницькі уявлення Польських племен у VI – IX ст..
5. Проаналізуйте правління перших представників династії Пястів.
6. Проаналізуйте правління Мешка I.
7. Проаналізуйте процес прийняття християнства.

8. Порівняйте соціально – економічну та політичну ситуацію в Польщі VI-IX ст. та X – початку XII ст.
9. Охарактеризуйте розвиток у демографічній сфері, внутрішній колонізації, сільському господарстві, ремеслі та торгівлі, в соціальній структурі X – початку XII ст.
10. Охарактеризуйте польські князівства XIII ст.
11. Розкрийте об'єднувчі тенденції та державний устрій Польщі XIII ст.

Рекомендована література:

1. Галл Аноним. Хроника и деяния князей и правителей польских. - Москва, 1961.
2. "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. - Москва, 1987.
3. Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. - Киев, 1988.
4. История Европы: В 8 т. - Москва, 1992. - Т. 2.
5. История Польши: В 3 т. - Москва, 1954. - Т. 1.
6. Корольков В. Д. Древнепольское государство. - Москва, 1957.
7. Корольков В. Д. Славяне и восточные германцы в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1985.
8. Краткая история Польши. - Москва, 1993.
9. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1982.
10. Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян. - Москва; Ленинград, 1958.
11. Рутковский Я. Экономическая история Польши. - Москва, 1953.

Індивідуальна робота № 4.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ У VIII – ДРУГІ ПІЛОВИНІ XIV СТ.» - 2 год.

План:

1. Культура прадавніх польських племен. Язичницькі уявлення. Божества та культури.
2. Матеріальна культура.
3. Культура X – XII ст. «Хрещення» та християнізація польських земель.
4. Освіта, просвіта, мистецтво.
5. Перші пам'ятники літератури.
6. Культура повсякденного побуту.
7. Польська культура XIII – XIV ст. Еволюція церкви.
8. Освіта, просвіта, наука.
9. Краківський університет.
10. Суспільна думка.
11. Література та мистецтво.
12. Книгодрукування. Розвиток польської мови.
13. Господарський побут та соціально-економічний лад.

Практикум: Зробити презентацію: культура середньовічної Польщі.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Визначте характерні риси притаманні польській культурі на різних етапах з IX по XVI ст. та порівняйте їх між собою.
2. Проаналізуйте еволюцію світоглядних та релігійних уявлень поляків з IX по XVI ст.
3. Проаналізуйте польські літературні пам'ятки IX-XVI ст.

4. Проаналізуйте розвиток освіти, просвіти та культури Польщі IX-XV ст.
5. Розкрийте особливості появи книгодрукування у Польщі та особливості розвитку польської мови.

Рекомендована література:

1. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. 1-3. - М.;Л., 1956-1958.
2. История Европы: В 8 т. - Москва, 1992. Т. 2.
3. История Польши: В 3 т. - Москва, 1954. Т. 1.
4. Королюк В. Д. Древнепольское государство. - Москва, 1957.
5. Королюк В. Д. Славяне и восточные Романцы в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1985.
6. Краткая история Польши. - Москва, 1993.
7. Польские мыслители эпохи Возрождения. - М., 1960.
8. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1982.

Семінарське заняття № 7.

«ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В РАНЬОМУ ТА РОЗВИНЕНОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ» -2 год.

План:

1. Організація польської держави у X – XI ст.
2. Основні віхи політичного розвитку.
3. Криза польської державності.
4. Економічні та соціальні відносини у X – на початку XII ст.
5. Основні віхи політичного розвитку Польщі XIII.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

12. Розкрийте еволюцію господарства, соціальних відносин, злет та кризу лужицької культури.
13. Розкрийте демографічні характеристики Польських племен у VI – IX ст.
14. Розкрийте етапи становлення соціально-політичної структури, економічних відносин, організації влади та господарства Польських племен у VI – IX ст.
15. Охарактеризуйте релігійні вірування та язичницькі уявлення Польських племен у VI – IX ст.
16. Проаналізуйте правління перших представників династії Пястів.
17. Проаналізуйте правління Мешка I.
18. Проаналізуйте процес прийняття християнства.
19. Порівняйте соціально – економічну та політичну ситуацію в Польщі VI-IX ст. та X – початку XII ст.
20. Охарактеризуйте розвиток у демографічній сфері, внутрішній колонізації, сільському господарстві, ремеслі та торгівлі, в соціальній структурі X – початку XII ст.
21. Охарактеризуйте польське князівство XIII ст.
22. Розкрийте об'єднувчі тенденції та державний устрій Польщі XIII ст.

Рекомендована література:

1. Галл Аноним. Хроника и деяния князей и правителей польских. - Москва, 1961.
2. "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. - Москва, 1987.

3. Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. - Киев, 1988.
4. История Европы: В 8 т. - Москва, 1992. - Т. 2.
5. История Польши: В 3 т. - Москва, 1954. - Т. 1.
6. Королюк В. Д. Древнепольское государство. - Москва, 1957.
7. Королюк В. Д. Славяне и восточные германцы в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1985.
8. Краткая история Польши. - Москва, 1993.
9. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1982.
10. Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян. - Москва; Ленинград, 1958.
11. Рутковский Я. Экономическая история Польши. - Москва, 1953.

2.3 Чеські тасловацькі землі в давнину. Князівство «Само» та Великоморавська держава

1. Виникнення Моравської держави.
2. Німецька експансія на землі Великоморавського князівства.
3. Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія.
4. Занепад Великоморавського князівства.
5. Культурне значення Великої Моравії.

1. Виникнення Моравської держави.

Слов'янські племена вже у V—VI ст. стали заселяти родючі рівнини території Східної Словаччини, Південної Моравії і Центральної Чехії. Саме тут сформувалася оригінальна культура кераміки так званого "празького типу", тісно пов'язана з іншими культурами Східної Європи і Балкан. Її основою стало землеробство й розведення свійської худоби. Земля оброблялася плугом із залізним лемешем. Широко застосовувалося чергування сільськогосподарських культур, що сприяло підвищенню їхньої врожайності. Металеві сільськогосподарські знаряддя: серпи, коси, сокири, а також зброя (мечі, списи, кинджали) виготовлялися прогресивним способом комбінації заліза й сталі.

Слов'янські поселення були невеликими, склалися з кількох заглиблених у землю будівель наземної стовпової конструкції або конструкції в зруб. Поруч з будинком викопувалися ями для зберігання зерна.

У процесі переселення племен родоплемінні зв'язки порушувалися, і на нових місцях виникали територіально-об'єднання, а неродові общини. Наприкінці VI—на початку VII ст. з'явилася родова аристократія, влада племінних вождів стала спадковою. З розпадом общини більшість її земель захопила знать, з середовища якої виділялись князі. Ця частина суспільства поступово почала використовувати працю залежних селян.

Процес утворення держави в давніх слов'ян був досить тривалим. Так, для слов'ян, які мешкали в Дунайському регіоні, його ускладнювала поява в Центральній Європі на початку VI ст. кочівників-аварів. Авари підкорили слов'янські племена від Середнього Дунаю до Західної Словаччини і створили в Центральній Європі союз племен (кага-нат), що ґрунтувався на жорстокій експлуатації місцевого населення та пограбуванні сусідів. Це викликало опір слов'ян, який незабаром переріс у збройне повстання. До нього приєднався зі своєю дружиною франкський купець Само. Він добре зарекомендував себе серед повсталих і був обраний вождем повстання. Слов'янський племінний союз під його проводом у 622—623 рр. розгромив аварів.

Новою перепорою на шляху утворення державного об'єднання слов'ян у Центральній Європі стала Франкська держава, яка прагнула захопити цей регіон. Так, у 631 р. франкський король Дагоберт I (629—638), напал на слов'ян, проте у вирішальній битві поблизу Воґастисбурга зазнав цілковитої поразки. Восени перемоги цього племінного союзу в боротьбі проти аварів і франків пояснюються насамперед тим, що князівська влада зуміла згуртувати слов'янське населення проти зовнішньої загрози. Територія племінного об'єднання Само збільшилася зарахунок серболужицьких земель. У середині VII ст. воно, очевидно, займало територію від Лужиці на півночі до Каринтії на півдні, на заході межувало з королівством франків. Таким чином, до його складу входили чеські, моравські та частина західнослов'янських земель. Проте внутрішні зв'язки у цьому феодальному державному об'єднанні відзначалися слабкістю, і незабаром воно розпалося.

На території Моравії та сусідніх чеських і словацьких землях уже в VIII ст. виникла система укріплених городищ. Моравські поселення були не лише великими торговельно-ремісницькими центрами, а й політичними і військовими осередками. Це свідчить про те, що дану територію населяла постійна людина. Землеробство досягло високого рівня розвитку, й забезпечувало продуктами харчування не лише самих виробників, а й ремісників та

представників інших верств населення. Широко застосовувався плуг із залізним лемешем і плужним ножем, що давало можливість значно підвищити продуктивність праці. З'явилися високопродуктивні сорти зернових і бобових культур. Розвивалося овочівництво й садівництво.

Про політичну історію суспільства на території чеських та словацьких земель після зникнення племінного союзу Самодостовірні свідчення відсутні. Суспільні відносини слов'янських племен цього регіону, що належали до однієї етнічної групи, після їхнього розселення в різних місцях зазнали певних змін.

Найбільш сприятливі умови для суспільного розвитку склалися в Моравії. Саме тут (на північ від Дунаю) у другій половині VIII — на початку IX ст. слов'янські племена згуртовуються у племінні союзи, які згодом трансформувалися у більш досконалі форми суспільного устрою. Уранньосередньовічних хроніках згадується назва лише одного з таких племінних об'єднань у цьому регіоні — "морави".

В період формування державності слов'янських племен в Моравії суттєво змінилася ситуація в регіоні Центрально-Східної Європи. Аварський каганат, послаблений спочатку повстанням слов'ян, а потім наступом франків під проводом Карла Великого (742—814), остаточно розпався. Могутньою військовою й політичною силою стала Болгарська держава, яка вступила в суперництво з Візантією і серйозно впливала на розвиток подій у Дунайському басейні. Тривав процес активного державотворення усербських племен.

Формування державності в Моравії розпочалося в 30-х роках IX ст. Це засвідчують тогочасні історичні джерела, згідно з якими морави не завжди виступали під одним іменем начолі з одним князем, влада якого була спадковою. На чолі князівства, що знаходилося в долині річки Морави, стояв рід Моймировичів, засновником якого був князь Моймир I (близько 830-846). Згідно з даними хронік моравська знать брала участь у роботі Франкфуртського сейму (822), де вона представляла територію, підпорядковану Франкській імперії.

Цим періодом датується також засноване в західнославацьких землях князем Прибіною Нітранське князівство. Однак у результаті протиборства сусідніх державних утворень у 833—836 рр. князь Прибіна зазнав поразки, а його землі приєднав до своїх володінь Моймир I. Ці події стали завершальним етапом інтеграції територій, які знаходилися на північ від середньої течії Дунаю. Так поступово почалося формування нової держави в центрі Європи, відомої під назвою Велика Моравія. Її столицею, ймовірно, було місто Велеград, розташоване на річці Мораві в Старому Місті (частина сучасного міста Угорське городище). На думку інших фахівців столиця Моравії знаходилася в районі городища Микульчице, розташованого також на Мораві. Уже в середині IX ст. до складу Великої Моравії увійшли території чеських, сілезьких, словацьких та серболужицьких земель, а також частина Паннонії.

2. Німецька експансія на землі Великоморавського князівства.

Після розпаду Франкської імперії (843) Людовік Німецький згідно з Верденським договором дістав східну частину великої держави, яка безпосередньо межувала із слов'янськими землями. Людовік вважав Велику Моравію сферою своїх інтересів. Так, у 845 р. за його ініціативою була похрещена група представників слов'янської знаті, а після смерті Моймира I він посадив на трон його племінника Растислава (846-870), який виховувався при східно-франкському дворі. На південь від Великої Моравії в долинах річок Дунаю, Драви і Дна Людовік Німецький заснував маріонеткове Блатенське князівство, на трон якого було посаджено колишнього Нітранського князя Прибіну.

Моравський князь Растислав весь час прагнув звільнитися від опіки Людовіка. Скориставшись тим, щосин Людовік — австрійський маркграф Карломан — та деякі графи виступили проти короля, він надав

підтримку бунтівникам. Цестало приводом для початку війни (853) проти Растислава. У 855 р. війська франків вторгнулися до Великої Моравії іспустошили її землі. Але князь Растислав, спираючись на військову підтримкусусідніх слов'янських племен, зумів звільнити свою країну від франкських загарбників.

У 858 р. Людовік почав готувати новий похід до Великої Моравії. Князь Растислав, який підтримував союзницькістосунки з маркграфом Карломаном, вирішив скористатися сприятливою ситуацією, щоб розправитися зіставлеником Людовіка князем Прибіною. Після убивства Прибіни (861) престол Блатенського князівствауспадкував йогосин — Коцел, який потрапив у васальну залежність від Растислава.

Нарешті Людовік Німецький опанував ситуацію усвоємукоролівстві. Карломана змусили припинити опір. Франки почали готуватися до нового походу наСхід. Готувалися доопору загарбникам іу Великій Моравії. Щоб отримати підтримку в боротьбі проти короля, Растислав уклав угоду з чеськими тасерболужицькими князями про входження їхніх земель доскладу Моравського князівства. Для протидії союзу, укладеному між Людовіком та болгарським ханом (князем), Растислав установив дипломатичні контакти з візантійським імператором Михайлом III. Намагаючись створити таку церковнуорганізацію, яка була б підпорядкована йомуособисто, Растислав просив імператора направити до Моравії місіонерів для роз'яснення населенню догматів християнської віри.

Успіхи князя Растислава на дипломатичній ниві могли звести нанівець агресивні наміри Людовіка проти Великої Моравії. Після вторгнення у 864 р. королеві зрештою вдалося змусити моравського князя визнати васальну залежність від франків. До того ж у державірозпочалися внутрішні чвари, викликані конфліктом між Растиславом і його племінником Святополком — удільним князем Нітри. Святополк виношував плани відібрати князівську коронуусвого дядька.

Свій черговий похід до Великої Моравії Людовік Німецький розпочав у 869 р. В ньому брали участь і йогосини Карл і Карломан. У 870 р. Святополк, скориставшись підтримкою місцевої знаті, захопив Растиславау полон і видав його франкам. Моравський князь був відвезений доРегенсбурга й осліплений, аСвятополк ціною зради став правити Моравією як франкський васал. За ним постійно пильнували двоє приставлених до нього німецьких графів. Проте невдовзі німецьким "уповноваженим" було дано вказівку ліквідувати князівствозагалі. У 871 р. за наказом КарломанаСвятополка вивезли до Німеччини і посадили до в'язниці. Велика Моравія булаоголошена частиною Східної Марки як складоваСхіднофранк-ського королівства.

Проте загарбники не змогли надовго закріпитися в Моравських землях. Проти влади намісників повстало місцевенаселення. Після зникнення Святополка (вважалось, що він загинув) князем був обраний один з родичів Святополкасвященик Славомир. Німців позбавили влади і вигнали з країни. Тоді Карломан пішов на змову з Святополком і, випустивши його з в'язниці, на чолі війська вирушив до Моравії. ТаСвятополк не захотів воювати проти власного народу. Коли німецькі війська підійшли достолиці країни — Велеграда, він перейшов на бік повсталих. Ворожі гарнізони булорозгромлено, Моравія зновустала вільною країною.

У 872 р. німецькі війська на чолі з королем Людовіком ужевкотре вторглися до Моравії, проте й цьогоразу вони зазнали поразки. У 874 р. між Людовіком іСвятополком булоукладено мирний договір, згідно з яким моравський князь визнавав себе васалом короля і зобов'язувався платити данину. Протенезважаючи на цеугода фактичностворювала передумови для Моравії, щоб стати незалежною державою. Після смерті Людовіка Німецького Великоморавське князівство значнорозширилосвої кордони. До нього на той час входили: Моравія, чеські та західнославацькі землі, території сербських (поріччіСала), лужицьких, сілезьких, віслянських племен та Пан-нонія.

У Великоморавській державі несклалася єдина централізована система управління. Влада князя Святополка поширювалася лише на територію Моравії. В інших землях правили місцеві князі, які не лише визнавали зверхність Святополка, а й мусили виставляти на його вимогу певну кількість воїнів. Таким чином Велика Моравія була своєрідним конгломератом залежних від моравського князя територій, які об'єднувалися у єдиній державі завдяки встановленим військово-адміністративним завданням. Східнофранкське королівство не змогло суттєво обмежити суверенність моравського князівства. Влада Святополка залишалася необмеженою до самої смерті князя у 894 р.

3. Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія.

Процес християнізації західних слов'янських племен розпочався в 831 р., коли в Рененсбурзі було похрещено кілька моравських князів. У 845 р. християнство прийняли також чотирнадцять чеських князів разом зі своїми дружинниками. Місіонерська діяльність того періоду була пов'язана виключно з прагненням зміцнити політичний вплив Франкського королівства. Зрозумівши зміст та спрямованість цієї діяльності, керованої Римською курією, моравський князь Растислав заходився створювати власний церковний клір. Саме тоді він звернувся до Візантії з проханням направити до Моравії проповідників з Константинопольської патріархії. Виконання цієї місії імператор Михайло III доручив братам Константину та Мефодію з міста Солуні (Солуні), які вже мали певний досвід місіонерської діяльності й володіли мовою македонських слов'ян. Константин, який ставши ченцем прийняв ім'я Кирила (826/827 - 869), здобув освіту в школі при імператорському дворі в Константинополі. Потім працював бібліотекарем патріаршої бібліотеки, викладав філософію (внаслідок чого дістав прізвисько — "Філософ"), виїздив з дипломатичною та просвітницькою місією до Сирії. Його брат Мефодій (близько 815-885) розпочинав свою діяльність як військовий, був керівником одного з адміністративних районів поблизу Салонік, але потім постригся в ченці й певний час був ігуменом монастиря Поліхрон у Малій Азії.

Готуючись до виконання своєї місії у Великоморавському князівстві, Константин та Мефодій переклали слов'янською мовою церковні книги, записавши їх з допомогою складеної Константином близько 863 р. слов'янської абетки.

Потрапивши до Великої Моравії, брати взялися активно проповідувати християнство, полемізували з представниками німецького духовенства, які представляли Римську курію. Водночас вони продовжували працювати над перекладами слов'янською мовою релігійних книг, писали релігійні твори, при церквах і монастирях відкривали школи для місцевого населення.

Невдовзі Константин і Мефодій зіткнулися з протидією і піском з боку німецьких місіонерів, направлених Римом. Особливе неприйняття останніх викликала демократична ідея рівності всіх народів та мов, у тому числі в спілкуванні з Богом, що її проповідували брати-просвітители з Візантії.

Німецькі місіонери звинувачували Константина і Мефодія в порушенні принципу "тримовного універсалізму", згідно з яким спілкування з Богом і, відповідно, здійснення всіх релігійних ритуалів та обрядів дозволялося лише трьома мовами: латиною, грецькою та арамейською. Цей принцип застосовувався ще в Римській імперії для поділу народів на "культурні" і "варварські". Право на "культурність" визнавалося тільки за мовами римлян та греків. Церковні ієрархи успадкували цей поділ, додавши до "богоугодних" мов ще й мову Біблії — давньоєврейську (арамейську).

Такий стан справ влаштував тих, хто тримав у своїх руках світську й церковну владу. Нерівноправність мов вони (свідомо чи підсвідомо) щоразу використовували з метою здійснення державно-політичної експансії і упокорення народів.

Мотиви, які спонукали Константина та Мефодія переглянути принцип "тримовного універсализму", залишаються невідомими. Можливо, усвоїї діяльності вони прагнули залучити до християнської віри якомога більше слов'ян-язичників, використовуючи зрозумілу для них мову. Зі свого боку князь Растислав розглядав діяльність християнських просвітителів як важливий чинник протидії німецькій експансії щодо Великоморавського князівства.

У 864 р. князь Растислав змушений був визнати зверхність франків, після чого ворожість німецьких священнослужителів до Константина та Мефодія ще більше посилилася. Після 40-місячного перебування у Великій Моравії "солунські брати" несподівано припинили свою місіонерську діяльність і покинули територію князівства. Ймовірно, вони отримали запрошення від папи прибути до Риму, щоб зняти звинувачення, які висувалися проти них.

По дорозі до Риму Константин та Мефодій зупинилися при дворі паннонського князя Коцеля, де продовжили свою просвітницьку діяльність. Очевидно, ця зупинка не була випадковою. Мабуть, брати свідомо пішли на цей крок, прагнучи поширити свої ідеї серед слов'ян в інших землях.

Згодом брати вирушили до Венеції, де їх зустріли вкрай вороже. Місцеве духовенство було обізнане про зміст їхньої діяльності та про ідеї, які обстоювали Константин та Мефодій.

Головні випробування чекали на просвітителів у Римі. Однак Константинові вдалося зробити тактичний хід, який виявився надзвичайно вдалим і фактично вирішив суперечку на користь братів: він привіз понтифіку мощі св. Кли-мента — легендарного папи Римського, який загинув у Криму ще в 102 р.

Відомостей про хід дискусії між великими слов'янськими просвітителями та папою і його оточенням не збереглося. Проте відомо, що папа Адріан Псхвалив діяльність братів у Моравії і підтвердив право використовувати слов'янську мову у відправах та літургійних книгах. Чимало учнів Константина та Мефодія глава Римської курії особисто висвятив у священники.

На жаль, цей безумовний успіх братів-просвітителів не мав серйозних наслідків. У 869 р. Константин помер в одному з грецьких монастирів у Римі, де він незадовго перед тим прийняв постриг. Мефодій повернувся до Нижньої Паннонії, куди його призначили паннонсько-моравським архієпископом і апостольським легатом. Одним із головних обов'язків нового архієпископа було поширення християнства серед слов'янських племен.

Проте події в Моравії та Паннонії розгорнулися дедалі трагічніше, внаслідок чого загальна політична ситуація в краї зазнала кардинальних змін: до влади тут прийшли політичні сили, зорієнтовані на німців, князів Растислава та Коцеля усунули від влади. Мефодія наприкінці 870 р. ув'язнили на два з половиною роки. Було заборонено вживати слов'янську мову в літургії. Мефодій після звільнення з в'язниці знову мусив їхати до Риму, щоб виправдатися перед папою у зв'язку зі звинуваченнями стосовно порушення ним цієї заборони. Особисто себе він реабілітував, але про продовження просвітницької діяльності думати вже не доводилося. У 885 р. Мефодій помер. Його численні учні продовжили справу "солунських братів" на інших слов'янських територіях: в Болгарії, Македонії, Хорватії.

4. Занепад Великоморавського князівства.

Великоморавське князівство було особливим типом ранньосередньовічної держави, яка очолювалася князем. Моймирівська династія, що уособлювала державність, мала спадкоємні права княжіння. Моравському князеві підпорядковувалися князі інших земель і великі феодали, які мали власні дружини і входили до керівни-

цтва держави. Однією з головних функцій управління був збір данини та податків. Головною опорою й надійним інструментом виконавчої влади була князівська дружина, яка зосереджувалася в укріплених містах — Дубове, Микульчиці, Старому Місті та ін.

Політика, яку проводив князь Рагислав, мала не лише певні успіхи, а й прораханки. В першу чергу цестосувалося визначення релігійної орієнтації, наслідком чого стало підпорядкування церкви Великоморавського князівства латинському духовенству. У свою чергу князь Святополк, зміцнюючи зв'язки між Моравією та приєднаними до неї землями Паннонії, Чехії та Малої Польщі, намагався активно використовувати церковну організацію, створену слов'янськими просвітителами. Поширення християнства, на думку Святополка, малосприяло згуртуванню слов'янського населення в межах єдиної держави. Водночас князь Святополк сприяв діяльності німецького духовенства. Так, Нітранським єпископом він затвердив призначеного папою Римським німця Віхінга. Однак поведінку Святополка можна зрозуміти, беручи до уваги, що своєю зовнішньополітичною діяльністю він намагався використовувати існуючі суперечності між Східно-франкським королівством і Римською курією, а також між Римом і Константинополем.

У 887 р. Святополк допоміг правителю Паннонії та Хорватії Арнульфу скинути з престолу Карла III. Підтримку Святополка Арнульф купив, визнавши повну незалежність Великоморавської держави (890).

Проте мир для Великої Моравії виявився короткочасним. Уже в 892 р. сталася збройна сутичка між Святополком і Арнульфом. Останній використав у боротьбі проти Великої Моравії угорців, які почали проникати до Паннонії та словацьких земель. Водночас Арнульф здійснював економічну блокаду Великої Моравії. Він домогся припинення поставок солі в країну з Болгарії. Проте серйозно підірвати економічну міць країни Арнульфу не вдалося ні в 892, ані в 893 рр.

І все ж Великоморавське князівство, попри свої великі розміри й військові успіхи, не було міцним державно-політичним утворенням. Частина князівських династій, які зберігалися у державі Святополка, знемагали під його владою й тими матеріальними зобов'язаннями, які лягли на їхні плечі. Після смерті Святополка Великоморавське князівство поділили між собою його сини. Моймир II став великим князем, а Святополк II став княжити в Паннонії та словацьких землях. З цієї ситуації скористався Арнульф. Він підтримав Святополка II, який змагався з братом. Згодом угорці загарбали Паннонію. У 895 р. від Моравії відокремилася Чехія, а у 897 р. — землі лужицьких сербів.

Незважаючи на територіальні втрати й несприятливі зовнішні умови, Великоморавське князівство намагалося подолати кризу, викликану міжусобицями та німецькою експансією, і залишалося досить значним державним утворенням. Моймир II зробив спробу запровадити у князівстві самостійну церковну організацію. Попри шалений опір баварського єпископату церква в Моравії була безпосередньо підпорядкована Риму. Проте подальший розвиток Великої Моравії припинила навала маляр-кочівників у 906 р.

Маяри проникли до Центральної Європи з Придністров'я. Значну частину земель, заселених племенами паннонських слов'ян, а також Моравію та словацькі землі — угорці розорили й підкорили. В Паннонії розпочався процес формування ядра угорської держави.

В умовах переходу угорців-кочівників до осілого способу життя вони стали асимілювати місцеве слов'янське населення, чисельність якого різко скоротилася в результаті воєнних дій. Моравським і словацьким землям угорське завоювання завдало великої шкоди. Припинилися зв'язки між землями, що входили до Великої Моравії, порушилися також культурні й економічні контакти між західними і південними слов'янами. Паннонські слов'яни внаслідок завоювання опинилися в лещатах процесів створення малярями власної держави. Водночас слов'янське населення чеських та моравських земель згодом об'єдналося в рамках Давньочеської держави. Таким чином порушилася єдність історичних доль слов'янського населення Великої Моравії. Процес

формування єдиної народності на базі чехо-моравських і словацьких племен, а також паннонських слов'ян не дістав свого продовження. Паннонських слов'ян асимілювали прийшли мадяри. Історичний розвиток чехо-моравських племен сприяв формуванню чеської народності, поруч з якою зароджувалася словацька.

Історичне значення Великоморавської держави полягає в тому, що вона загальмувала експансію німецьких феодалів. Великоморавське князівство стало не лише колискою державності для значної частини західних слов'ян, а й мало велике культурне значення для народів цього регіону Європи.

5. Культурне значення Великої Моравії.

У період виникнення і зміцнення Велико-Моравського князівства VIII—IX ст. Великої Моравії було закладено основи культурного розвитку чеського і словацького народів, споріднених спільністю походження, близькістю мов та історичної долі. Однією з найважливіших подій культурного життя слов'янства стало винайдення й поширення у Великій Моравії старослов'янської писемності літератури, пов'язане з діяльністю слов'янських просвітителів — братів Кирила і Мефодія.

З поширенням християнства у Великій Моравії значного розмаху набуло культове будівництво. Воно розвивалося в єдиному руслі з європейською архітектурною творчістю того часу, використовуючи європейський досвід і водночас ураховуючи запити моравського суспільства і власні традиції. Відомі нині великоморавські пам'ятки різноманітні за своїм характером і інакше демонструють процес християнізації. Разом із християнськими місіонерами в Моравії з'явилися перші будівельники, які принесли з собою культурні традиції своїх народів.

Досить рельєфно великоморавській архітектурі простежується візантійський вплив. Найкращим підтвердженням цього є група центральних будівель-ротонд поблизу села Мікульчице. Одна з них, з двома апсидами, була князівським храмом. Стіни ротонди розписані фресками. В Мікульчицькому посаді збереглися фрагменти ще двох ротонд. Одна з них невелика, інша — масивна, з чотирма напівциліндричними виїмками у стіні. В цій пам'ятці яскраво простежується пізньоантична традиція. Відкриття ротонд на території колишньої Великої Моравії засвідчує, що саме вона була центром, з якого ця архітектурна форма поширилася згодом на чеські, польські та інші землі Центральної Європи.

Найбільшу групу великоморавських храмів становлять будівлі типу базилік (прямокутна споруда, поділена всередині колонами або стовпами), як південно-східного, так і західного походження. Великий інтерес викликає храм у Старому Місті, який являє собою чудову купольну базиліку.

Видатним зразком великоморавської архітектури вважається комплекс культових споруд у селі Сади поблизу міста Угорське Городище. До нього входять церква, збудована у формі грецького хреста, вежі, притвор, де функціонувала школа, і два склепи. Комплекс міг бути центром великого маєтку, монастирем, чи навіть резиденцією архієпископа Мефодія. Підлога храму вимощена мармуром, а вівтар вкриває пелопоннеський порфірит. Стіни склепінь розписані.

Протягом другої половини IX ст. у Великій Моравії було споруджено кілька великих церков, палаців для князів і знаті. Наприклад, храм діви Марії у Празькому Граді, палац в Угорському Городищі тощо.

У містах Угорське Городище, Старе Місто, Мікульчице виявлено унікальні вироби із срібла й золота, майстерно виготовлені знаряддя праці, предмети побуту й різну зброю.

Привертають увагу оборонні укріплення Великої Моравії. Так, захисні споруди княжого замку в Мікульчиці склалися з валу заввишки 10 м. Його основу склали рублені кліті, заповнені землею й облицьовані ззовні камінням. Підступи до валу перекривали кілька рядів частоколу, рів і річище Морави. До княжого замку примикали укріплені садиби і двори вельмож, оточені кам'яними мурами й частоколом. На ті ча-

си замок вважався неприступною фортецею і вражав своєю величчю ворогів мораван. Так, автори "Фульдських літописів", гадаючи про неї, зауважували, що замок навіть важкоописати.

У Мікульчице, Старому Місті, Нітрі високогорівня сягнули ремесла, окрема ковальство. Ковалі навчилися зварювати залізо, обробляти лезаінструментів (зокрема плужного лемешаї ножа), а також виробляти якісну зброю. Особливоуслилися сільські ковалі, інструментальники, зброярі таїн. Виробництво великої кількості залізних і сталевих інструментів сприялорозвитковістолярства й теслярства.

У гончарстві широко застосовувалися гончарний круг і випалювання у вертикальній печі. Великоморавська знать активно користувалася послугами місцевих ювелірів.

Моравські майстри запозичили досвід художнього ремесла Паннонії УІ-УІІст., що базувалося на взаємодії провін ційної античної культури та культурслов'янських племен іаварів. Моравські ремісники, використовуючи досвід і традиції майстрів візантійсько-чорноморськогорегіонуі франків, зробили вагомий внесок ускарбницю європейськогоужиткового мистецтва. Свідченням цього є орнаментация багатих прикрасіз поховань вельмож і дружинників першої половини ІХ ст., металеві наконечники, позолочені вироби, зброя тощо. З середини ІХ ст. в художньому ремеслі Великої Моравії застосовувалися нові матеріали й технології. Литі вироби слов'яно-аварського типу доповнилися оригінальними карбованими й гравірованими прикрасами з дорогоцінних металів, сферичними гудзиками тощо.

Культура Великої Моравії формувалася ірозвивалася узламний період європейської історії. В художній творчості щезувало відлуння пізньої античності й зароджувався світ ідей таобразів Середньовіччя. З падінням Великої Моравії її культурні надбання не зникли безслідно. Досягнення в галузі писемності дістали продовження услов'янськомусередовищіСхідної та Південно-Східної Європи, архітектурні форми й зразки були запозиченііншими слов'янськими народами.

Література:

- Берштейн С. Б.* Константан Философ и Мефодий. Москва, 1984.
- Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. статей. Москва, 1985.
- История Чехословакии: В 3 т. Москва, 1956. Т. 1.
- История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
- Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. Москва, 1988.
- Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.
- Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.
- Королюк В. Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. Минск, 1987. Т. 1.

Запитання та завдання:

«ЧЕСЬКІ ТА СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В ДАВНИНУ ТА РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» - 2 ГОД.

План:

1. Чеські та Словацькі землі в давнину.
2. Первісно-общинний лад.
3. Князівство «Само».
4. Велико-Моравська держава.

Практикум: Зробити порівняльний аналіз розвитку Вендської та Великоморавської держав

Література:

1. Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. статей. Москва, 1985.
2. История Чехословакии: В 3 т. Москва, 1956. -Т. 1.
3. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. Т. 1.
4. *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. -Москва, 1988.
5. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.
6. Краткая история Венгрии: С древнейших
7. Бремен до наших дней. Москва, 1991.
8. *Королюк В. Д.* Славяне и восточные славяне в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.
9. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. Минск, 1987. Т. 1.
10. *Коуас й.* Осеіпу Зіоуетка. Вгаізіауа, 1998.

Завдання досамостійної роботи

«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК САМО ТА ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ» - 2 ГОД.

План:

1. Економічний, соціальний та політичний устрій.
2. Взаємовідносини з сусідами..
3. Християнізація.
4. Діяльність місіонерів Кирила та Мефодія.

Література:

1. Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. статей. Москва, 1985.
2. История Чехословакии: В 3 т. Москва, 1956. -Т. 1.
3. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. Т. 1.
4. *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. -Москва, 1988.
5. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.
6. Краткая история Венгрии: С древнейших
7. Бремен до наших дней. Москва, 1991.
8. *Королюк В. Д.* Славяне и восточные славяне в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.
9. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. Минск, 1987. Т. 1.
10. *Коуас й.* Осеіпу Зіоуетка. Вгаізіауа, 1998.

Запитання та завдання

«ЧЕХІЯ У X – XIV СТ.» - 2 ГОД.

План:

1. Чехія в період Раннього Середньовіччя (X-XII ст.).
2. Формування держави Пржемысловичів.
3. Соціально-економічний розвиток та соціальний устрій чеської держави.

Рекомендована література:

1. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
2. *Козьма Пражский.* Чешская хроника. Москва, 1962.
3. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.
4. *Лаптева Л. П.* История Чехии периода феодализма (V в. — 1648). Москва, 1993.
5. Сказання о начале чешского государства в древнерусской письменности. Москва, 1970.

6. *Тржештик Д., Достал Б.* Великая Моравия и зарождение чешского государства // Раннефеодальные государства и народности (южные и западнославяне VI—XII вв.). Москва, 1991.
7. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.
8. *Хроповский Б.* Славяне. Историческое, политическое и культурнообразованіе. Прага, 1988.

Індивідуальна робота № 6.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЧЕХІЇ У X – XIV СТ.» - 2 ГОД.

План:

1. Культурне значення Великої Моравії.
2. Культурна політика Карла IV. Створення Празького університету.
3. Розвиток літератури та літописання у Чехії.
4. Архітектура, скульптура та образотворче мистецтво Чехії усередні віки.
5. *Практикум:* Зробити презентацію: культурасередньовічної Чехії

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте етапи розвитку Чеської культури середньовіччя.
2. Порівняйте культурні тенденції Чехії та Словаччини доби Середньовіччя.
3. Розкрийте основні риси розвитку літератури та літописання усередньовічній Чехії.
4. Охарактеризуйте етапи розвитку архітектури, скульптури та образотворчого мистецтва Чехії.
5. Проаналізуйте вплив протестантизму та пізньогорусизму на розвиток Чеської культури.

Рекомендована література:

1. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. - Москва, 1988.
2. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
3. Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. - Москва, 1985.
4. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. - Т. 1.
5. Козьма Празский. Чешская хроника. - Москва, 1962.
6. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
7. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V в. — 1648). - Москва, 1993.
8. Сказания о начале чешского государства в древнерусской письменности. - Москва, 1970.
9. Тржештик Д., Достал Б. Великая Моравия и зарождение чешского государства // Раннефеодальные государства и народности (южные и западнославяне VI—XII вв.). - Москва, 1991.
10. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. - Минск, 1987. - Т. 1.
11. Хроповский Б. Славяне. Историческое, политическое и культурнообразованіе. - Прага, 1988.
12. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. - Т. 1. Средние века и новое время.
13. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
14. Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии. XV век: Учебно-методическое пособие. - Москва, 1990.

15. Лаптева Л. П. Гуситское движение в освещении современников: Источники и материалы для практических занятий. - Москва, 1992.
16. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (XV век — 1648 г.): Учебное пособие. - Москва, 1993.
17. Словацкая литература от истоков до конца XIX в.: В 2 ч. - Москва, 1997. - Ч. 1.
Теорія та історія світової та вітчизняної культури: Курс лекцій. - Київ, 1992.

2.4 Чехія в добусередньовіччя (IX – перша половина XVIIст.)

1. Утворення держави Пржемысловичів.
2. Чеське королівствоу XIIIст.
3. Соціально-економічний розвиток.
4. Розвиток Чеських міст.
5. Політична ситуація в Чехії в середині XIV ст.
6. Чеська корона за правління КарлаIV

1. Утворення держави Пржемысловичів.

У IX ст. слов'янське населення на території Чехії франкські джерела називали "богемами". їх поділяли на декілька племен: чехів, лужичан, лемухів, літомерійців, пиованів, хорватів, дулібів. Саме тоді цих племен розпадається родовий лад і формуються феодальні відносини. Внаслідок відмінностей у внутрішньому розвитку та впливу зовнішніх подій відбувалася диференціація племінних об'єднань. Водночас відбувалося об'єднання дрібних територіальних та етнічних утворень. Пржемысловичі — князі племені чехів — поступово підкорили собі сусідні племена. Виникнення чеської держави стало результатом досить тривалого процесу взаємодії економічних, політичних і соціальних чинників.

До наших днів дійшли легенди про те, що плем'я чехів привів на терени Центральної Європи "праотець Чех", який побачив з пагорба Ржип красу цієї землі й тому обрав тутешні краї для розселення одноплемінників. Історичні хроніки повідомляють, що у 845 р. чотирнадцять чеських вождів зі своїми дружинами прибули до Регенсбурга, щоб запрягнути до королю Східнофранкської держави. Цей акт супроводжувався прийняттям християнства.

Першим з династії Пржемысловичів хроніки згадують уз більшою частиною чеських земель, серед народу поширився культ князя як мудрого й сильного фундатора чеської держави. У 872 р. князя Борживоя. У 885 р., намагаючись зміцнити свою владу, він прийняв від архієпископа Мефодія християнство. У 895 р. Чеське князівство на чолі з Спитихнівом вийшло зі складу Великої Моравії і перейшло під заступництво франкської династії Каролінгів. Саме в цей період, що характеризувався посиленням чеського князя, зросло значення Празько-1 го града як стратегічного та економічного центру.

Після доби нестабільності, викликаної чварами серед місцевих князів, *влада чеських правителів стабілізувалася, особливо за князювання Вацлава (921—935)*. Він мусив воювати на два фронти — проти малярських загарбників і проти Саксонської династії, яка набиралася сили. її засновник, Генріх I (919-936), зламав опірокремних князів і можновладців Східнофранкської імперії. Насамперед він намагався забезпечити східні кордони від малярських наскоків. Завдяки успішному походу проти чехів у 929 р., Генріх I домогся від Вацлава обіцянки на вірність та зобов'язання сплачувати данину. Князь запроваджував усю свою землю християнство, збирав податки, організовував збройні акції проти непокірливих. Однак його честолюбні плани, а також політика у сфері культури викликали невдоволення найближчого оточення. Врешті-решт Вацлава підступно вбили змовники, яких найняв його рідний брат Болеслав.

Образ Вацлава як правителя набув певних героїчних і романтичних рис. В очах нащадків він постав мучеником, про якого легенди розповідали як про видатного християнського державця. Від XI ст., разом зі зростанням могутності династії Пржемысловичів, чия влада ототожнювалася з аві. Водночас Вацлав досить

успішно розв'язав проблему відносин Богемії з папою Римським і Священною Римською імперією, що зміцнило авторитет Чехії у Європі.

Цієї політики намагалися дотримуватися й наступні правителі з династії Пржемысловичів. Католицька церква проголосила Вацлава святим заступником Чехії, а згодом канонізувала. Від XI ст. святовацлавська традиція перетворюється на ключову складову чеської державницької ідеології, а згодом і на символ чеського державного права взагалі. Через традицію Святого Вацлава ідея земної держави трансформувалася пізніше в містичну концепцію вічного "царства святого Вацлава", увійшовши до свідомості середньовічних чехів.

Наступний чеський князь — Болеслав I (935—967) — спершу намагався скористатися з непевної ситуації на німецько-

Чехія та Словаччина в X-XIII ст.

1 - землі Чеського (Празького) князівства Пржемысловичів до 967 р. (за Болеслава I); 2 — землі Либіцького (Зличанського) князівства Славни-ковичів, об'єднані з Празьким князівством наприкінці X ст.; 3 — кордони Чеського королівства XII ст.; 4 — територія, приєднана до Чехії в період правління Пржемысла Отокара (1253-1278); 5 — напрям походу Дів монголо-татарів у XIII ст.; 6 - кордони Чеського королівства, об'єднаного з Польським королівством у 1300-1306 рр.

му престолі, однак після тривалого конфлікту з Оттоном I (936-973) визнав верховенство короля (950). Болеслав чинив опір малярській експансії. Нарічці Лех у Баварії 950 р. відбулася битва німецького війська з

мадярами, в якій брав участь і загін Болеслава. Унаслідок поразки маляр їхній наступ углиб Центральної Європи припинився.

У добу правління Болеслава I та його сина Болеслава II (976—999) держава Пржемисловичів сягнула свого апогею. Вона охоплювала більшу частину Моравії, значну частину Сілезії, Словацькі землі та Малопольщу. Болеслав II, хоча й дістав прізвисько Побожний, цілеспрямовано посилював особисту владу, безцеремонно усуваючи противників. У 995 р. за його наказом винищили майже повністю останній незалежний рід Славників, які правили Східною Чехією. Кривавої бані уникнув тільки один Славник — другий празький єпископ Войтех (936-997), який вчасно виїхав з країни і знайшов порятунок у саксонських королів, з котрими мав добрі стосунки. Проте через дварики, під час місіонерського перебування в Пруссії, він був убитий. Католицька церква згодом канонізувала Войтеха (Войцеха) як святого. У польських землях культ Святого Войтеха поширився як культ Вацлава чехів.

Пржемисловичі в 50—80-ті роки XI ст. проводили активну зовнішню політику. Вони ревно захищали власні права для зміцнення влади вміло використовували чвари у Священній Римській імперії, шукаючи вигідних союзників. Так, зокрема, князь Вратіслав II (1061-1092) у боротьбі за інвеституру між папою Григорієм VI та імператором Генріхом IV (1056—1106) підтримав цесаря, завдяки чому на тривалий строк дістав не тільки обширні землі в Мішні та Лужице, а й коронувався у Мотучі в 1085 р. Король Владислав II (1140-1173) також підтримував дружні зв'язки з німецьким імператором Фрідріхом I Барбаросою з династії Штауфенів (1152-1190). За послуги, надані німцям під час воєнної кампанії у Північній Італії, він у 1158 р. здобув королівський титул, який став спадковим.

Внутрішню політичну ситуацію намагався полішити князь Бржетіслав. У 1039 р. він видав декрет, у якому кодифікував перші юридичні норми в галузі цивільного та кримінального права. Стабілізації та зміцненню влади Пржемисловичів мав сприяти його Спадковий статут, що з'явився незадовго до смерті Бржетіслава (1055). Ним запроваджувався принцип сеньйорату, згідно з яким трон завжди передавався найстаршому, хоч би скільки він мав родичів. Інші члени династії діставали своєрідну винагороду, в тому числі завдяки новоутвореним моравським уділам в Оломоуці та Брно.

Проте наприкінці XI ст., після того як рід Пржемисловичів дужерозрісся, на даний статут перестали зважати. Не зовсім вдалий поділ Моравії перетворився на джерело численних інтриг. Особливо багато їх було в першій чверті XII ст., згодом пристрасті трохи вгамувалися, однак у 1125-1172 рр. вибухнули знову. За такий короткий строк князівський трон посідали вісім чоловік. У цей період певну роль у згаданих подіях відіграв імператор Фрідріх I Барбаросса. Він передав Моравію, як васальне володіння, Пржемисловичу Конраду Отті. Коли той у 1189-1191 рр. обійняв празький престол, Моравія знову зблизилася з Чехією, протесамостійність у межах держави Пржемисловичів вона зберігала тривалий час.

Так, попри складне економічне становище та політичну нестабільність, Чехія протягом трьох століть перетворилася на центр, потенційна сила якого набагато виразніше виявилася вже в наступному столітті.

2. Чеське королівство у XIII ст.

В європейських країнах у XIII ст. завершився процес розподілу праці та формування варного господарства.

Характерними рисами економічного розвитку цього періоду були розширення площ орної землі, налагодження зовнішньоторговельних зв'язків, розвиток ремісництва та видобутку корисних копалин,

удосконалення грошової системи. Трипільна та багатопільна системи землеробства створювали умови для інтенсивнішої обробки ґрунтів. Значне збільшення продукції сприяло розвитку міст, стимулювало феодалів до пошуку нових способів збагачення. За цих умов панщина та натуральні повинності перетворилися на грошову ренту. *Перехід до грошової ренти в Центральній Європі відбувся у XIII-XIV ст., на одне-два століття пізніше, ніж у Західній Європі. У Чеських землях інтенсивне освоєння нових земель почалося з середини XIII ст. й тривало в XIII ст.* Відносно вигідні економічні умови, сприятлива внутрішня та зовнішня ситуація піднесли Чехію в XIII ст. як одну з провідних країн Центрально-Східної Європи.

Саме в цей важливий період чеським князем став *Прже-мисл Ютакар (1197-1230)*, який уміло втручався в боротьбу за імперський трон і, підтримуючи різних претендентів, кожен з яких нагороджував його, *домігся визнання королівського титулу для чеських правителів.* У 1212 р. Прже-мисл I дістав у дарунок Золоту сицилійську буллу, що визнавала неподільність чеської держави, право чеських феодалів обирати короля, право інвеститури королем чеських єпископів і тільки мінімальні зобов'язання чеських державців перед німецькими королями та імператорами.

Цей крок, крім іншого, провіщав зміни в політиці Прже-мисловичів стосовно папської курії взагалі. Попри тиск папи Інокентія III, який не бажав посилення чеських королів, не погоджувався на створення Празького архієпископства, втручався у стосунки Прже-мисла I з чеською церквою, Прже-мисл I зробив усе, щоб вирішальне слово в заміщенні посад єпископів залишалося за королем, який збирав податки з церковного майна.

Прже-мисл Ютакар добре пам'ятав прородинні негаразди наприкінці минулого століття й тому намагався усунути небезпеку суперечок за досягнуті привілеї. Заручившись підтримкою Фрідріха II, він уже в 1216 р. обрав собі наступника — п'ятнадцятирічного сина Вацлава. Щоб церешення залишилося в силі, Вацлава коронували в 1228 р., ще за життя батька. Так з першої половини XIII ст. було скасовано принцип старшинства і встановлено принцип примогенітури*. Настав час розв'язати проблему юридичного та політичного статусу церкви, що в період понтифікату Інокентія III (1198—1216) вдалася до дедалі більшого тиску. Прже-мисл прагнув не погіршувати стосунки з папською курією, але й не міг змиритися з перетворенням церкви на державу в державі. Тривалі переговори завершилися компромісом: *5 квітня 1222 р. церква дістала великі привілеї. Перший договір між державою і церквою створював передумови для визнання католицькою церквою пріоритету короля та її всебічного розвитку. Церква ставала одним з цілком природних станів середньовічного суспільства.*

У 1241 р., коли монгольські орди вдерлися на територію Моравії, міста Оломоуц, Брно та ін. героїчно витримали облогу. Монголам було завданорішучого удару, після чого вони покинули Моравію.

Безперечним є факт, що Прже-мисл Ютакар зміцнив королівську владу, заклавши міцний фундамент для честолюбної політики своїх наступників. Вже його син — *король Вацлав I (1230—1253)* — *обав пророзширення кордонів держави Прже-мисловичів.*

Після смерті Вацлава I в 1253 р. його синові відкрився шлях на празький престол. Зосередження влади в одних руках, до якого прагнув новий король *Прже-мисл Ютакар (1253—1278)*, не викликало заперечень у Священній Римській імперії.

У період міжцарів'я у Священній Римській імперії, за Прже-мисла II, посилюлася боротьба Чехії за приєднання нових територій і вихід до Середземного й Балтійського морів. У результаті протиборства з угорським королем Белою IV Чехія завоювала Австрію, Штірію, Карінтію і Крайну й дістала вихід до Адріатичного моря. Прже-мисл II здійснив два походи на північ Європи з метою добитися виходу до Балтійського моря.

Німецькі князі побоювались зміцнення Чеського королівства. Коли Пржемысл II почав претендувати на імператорський трон, німецькі курфюрсти віддали перевагу Рудольфу Габсбургу. Він відібрав у Чехії Австрію, Штірію, Карінтію і приєднав ці землі до власних володінь. Під час війни, яку Пржемысл, не маючи жодних шансів на перемогу, вів проти Рудольфа, 26 серпня 1278 р. його військо зазнало поразки, а сам король загинув.

У країні після загибелі Пржемысла Отакара запанував хаос. Це дало змогу дворянській опозиції виявити свою силу. Чеська шляхта, очолювана єпископом Празьким, Тобіашем із Бехіне, прагнула захистити інтереси чеської держави й династію Пржемысловичів. У 1282 р. земська управа, за підтримки більшості дворянства, взяла свої руки владу в країні. Після п'яти років смути ситуація в країні нормалізувалася. Шляхта обрала королем Вацлава Піразом з ним виступила носієм державної влади.

Вацлав II (1283—1305), залишивши вищих дворян на головних земських посадах, одночасно формував королівський уряд з фінансистів, правознавців, економістів, церковників, фахівців із зовнішньої політики, культури. Король, запровадивши державну монополію на видобуток срібла, збільшив доходи скарбниці, а в 1300 р. видав правовий кодекс. Наприкінці XIII ст. Вацлав II захопив польські землі й 1300 р. коронувався польською короною. Але вже у 1305 р. Польща відокремилася від Чехії.

В 1305 р. Вацлав II помер, а його сімнадцятилітнього сина Вацлава III, який правив усього один рік (1305—1306), убили в Оломоуці. Після цього роду Пржемысловичів за чоловічою лінією перервався.

3. Соціально-економічний розвиток.

У Хет. в чеських землях зміцнюються феодальні відносини й різко зростає кількість РОЗВИТОК феодально залежних селян. Князь вважався власником усіх вільних земель, ґрунтів селян, які не потрапили в пряму залежність від феодалів, церковних володінь, земель, наданих у тимчасове користування своїм близьким. Незначна частина земель перебувала у власності громад і окремих феодалів.

Таким чином, князь, очолюючи державу, був верховним володарем землі. Він мав широкі привілеї: право на користування лісами, водами, корисними копалинами, на будівництво замків, карбування монети.

Для управління державою князь мав адміністративний апарат і дружину. Він керував країною через систему ґравів, з якими закріплювалися певні території. Господарська організація спиралася на маєтки князя і поселення, що виконували чітко визначені служби й ремісничі роботи.

Всі податки й повинності з часом перетворилися на феодальну ренту. Вільні общинники ставали залежними — спочатку від князя, а згодом і від інших феодалів. Основну масу феодально залежних селян склали ті з них, які передавались у спадок дідами.

Селяни, які розорилися, мушили залишати свої ґрунти і оселятися на землі феодала. За право користуватися землею селяни сплачували ренту феодалові й виконували низку по-винностей. Окремі селяни несли військову службу у князя. Оскільки ця служба забирала багатосил і часу, селяни за борги часто потрапляли у феодальну залежність.

В ХІ ст. відбувається диференціація і серед самих феодалів. Поступово виникає прошарок вищої шляхти. Здебільшого — це вихідці з середовища дружинників, які за службу князеві діставали землю з селянами. У нижчій шляхті опинилися вільні вояки, які наділялися за службу королю або великим шляхтичам дрібними володіннями. Унаслідок дарунків князя і магнатів церква поступово перетворюється на значного землевласника.

Наприкінці ХІ ст. в чеському суспільстві сталися важливі зміни. Заселяються вільні землі, підвищується культура їх обробки, зростає ефективність господарювання. У ХІІ ст., на відміну від попередніх часів, вільні землі вважались неабиякою цінністю, оскільки навіть невеликий маєток зарахунок праці селян міг прогодувати феодала. У зв'язку з

цим ті, хто служив князеві, намагалися отримати від нього нові ґрунти. Князь зберігав верховне право на землю і селян, які на ній працювали, проте з часом це право фактично перетворилося на формальність.

У XIII ст. в загальних рисах сформувалася васальна система як одна зі складових більш індивідуалізованих прав, привілеїв та обов'язків. За ті чи інші заслуги більшість представників шляхти, що зароджувалася, діставали землю, на ній оселялись і засновували автономні володіння. Оренда землі набувала більшого вноормування, що сприяло виразнішому визначенню васальних відносин (кріпосницької залежності), в які потрапила більшість селян. Проте тривалий час чеських землях стосунки між князем і шляхтичами, залежними від нього, так само як і стосунки між шляхтичами і простим людом, залишалися не врегульованими. Лише в 1189 р. з'явився статут князя Конрада Отти, де гарантувалося право на володіння чесноодержаними маєтностями й водночас формулювалися загальнообов'язкові правила на випадок, коли б їх потрібно було змінювати. Статут став визначальним етапом на шляху від самовільного відчуження та невинормованої оренди до юридичного впорядкування нових власницьких і соціальних відносин.

З появою феодальної власності на землю з'являється і феодальний імунітет, за яким окремі права і функції центральної влади переходять до власників землі. Спочатку імунітет дістала церква. Світський імунітет поширюється з кінця XII ст. Великі землевласники поступово перетворюються на самостійних можновладців.

У XIII ст. розпочалася багата на події доба економічного розквіту чеської середньовічної держави. Незважаючи на те, що географічне положення чеських земель несприяло господарському розвитку й тіснішому входженню в міжнародний ринок, економічний потенціал Чехії та форми господарської діяльності зазнали відчутних змін. Суто аграрний характер економіки переростав у аграрно-ремісницький. Таким чином, припинилося відставання від розвиненіших регіонів Південної та Західної Європи. Позитивну роль у цьому відіграли насамперед певні технологічні й технічні новачки в аграрному секторі. Вирощування сільськогосподарських культур залишалося основним предметом праці й джерелом, з якого селянин харчувався, оскільки система трипільля, яка тоді переважала, гальмувала виробництво м'яса. Як правило, третина ґудь засівалася озиминою, щетретина — яровиною, а решта пустувала протягом одного — двох років. Підвищення врожайності забезпечили використання досконалішого плуга та ефективніша культура землеробства. Неслід недооцінювати й той факт, що юридичні норми, за якими земля здавалася в оренду, стабілізувалися. Статистика свідчить, що у XIII ст. виробництво сільськогосподарської продукції зросло принаймні дварази порівняно з попереднім. Завдяки цьому істотно підвищився рівень ринкових відносин, збільшився обіг у торгівлі сільськогосподарською продукцією, що, своєю чергою, зумовлювало подальше поглиблення поділу праці, сприяло розвитку не сільськогосподарського виробництва й, нарешті, зростанню чисельності населення.

Іншим важливим чинником, що мав далекосяжні економічні й політичні наслідки, стало різке зростання видобутку й обробки коштовних металів, насамперед срібла та золота. Попит на них викликав справжню срібну (золоту) лихоманку. Ще в першій половині XII ст. з'явилися багаті срібні копальні на Чесько-Моравській височині, зокрема під Іглавою та Гавличковим бродом. Через кілька десятиліть відкрилася дуже перспективна копальня на Кутній Горі. Прибуток швидко збільшувався й невдовзі чеські землі стали одним з найвідоміших європейських центрів з видобутку дорогоцінних металів.

Третьою визначальною рисою соціально-економічного розвитку XIII ст. стали істотні зміни у складі та густоті населення, в його структурі. У 20-х роках XIII ст. великого розмаху набуває колонізація вільних земель. Ситуацію змінила зовнішня, німецька, колонізація, яка в широкому масштабі більш-менш систематично розпочалася в другій половині XIII ст. Її, безперечно, стимулював розвиток видобувної галузі, що відкривало широкі перспективи для працевлаштування. Німецька колонізація аж ніяк не була

насилницькою, оскільки здійснювалася за цілком усвідомленою згодою правителя. Вона не загрожувала обмеженням прав чи гнобленням корінного слов'янського населення. На відміну від інших регіонів, особливо на півночі Європи, куди німці проникали тривалий час, кількома потоками, асимілюючи місцеву людність, у чеських землях колонізація відбувалася інтенсивно, завершившись за життя трьох-чотирьох поколінь. Уже протягом наступного століття чужинський вплив ослаб і демографічна ситуація в Чехії стабілізувалася.

Звичайно, німецька колонізація не просто збільшила людність у досі переважно незаселених районах — вона сприяла їхньому культуренню. Таким чином, з одного боку, зміцнювалися феодальні відносини, юридично оформлюючись на основі емфітевтичного права, а з іншого — чеські землі зазнавали урбанізації.

Емфітевтичне право, що формально гарантувало спадкову оренду маєтку та землі, яка до нього належала, й точно окреслювало умови оренди (розмір відповідних податків), передусім застосовувалося у новостворюваних господарствах. Та невдовзі воно набуло загального характеру. В певному сенсі нова юридична форма була вигідною для обох сторін, оскільки усувала свавілля знаті та невпевненість кріпака, й водночас забезпечувала панові регулярний прибуток, щораніше не малоправового оформлення. Основи стосунків правителя і шляхти заклав "Статут Конрада". Емфітевтичне право тепер визначало відносини між шляхтичем і його кріпаком. Таким чином завершилося формування системи феодальних відносин.

4. Розвиток чеських міст

Зміни в сільському господарстві й торгівлі в другій половині XII — на початку XIII ст. на чеських землях сприяли підвищенню ролі міст як центрів торгового обміну й ремісничого виробництва.

До XIII ст. центрами обміну товарів виступали поселення навколо фортець, а також торгові села. У XIV ст., поряд зі старовинними поселеннями міського типу — Прагою, Оломоу-цем, Брно — виникають перші справжні міста. Їх заснував насамперед король. Мешканці міст залишалися підданими, але могли вільно пересуватися й розпоряджатися власним майном. Вони будували міські стіни та укріплення. Міські привілеї узаконювали становище міст як центрів ремесла й торгівлі.

Закладення міст відбувалося на принципах приватного підприємництва. Його здійснював локатор, який забезпечував прибуття нових жителів, розподіл ділянок і будівництво. Локатори робили попередній внесок королю або шляхтичу, на землях засновувалося місто. Нові міста споруджувалися за певним принципом: від прямокутної площі в центрі розходилися вулиці — у напрямі доріг і шляхів.

Міщани регулярно сплачували зі своїх ділянок королю чи великому шляхтичу грошовий оброк. Окрім того, король одержував прибуток у вигляді штрафів, здавання в оренду різних посад тощо. Таким чином, закладаючи нові міста король і великі шляхтичі передовсім дбали про власний добробут. Разом з тим у містах король убачав не тільки джерело постійних доходів, а й опору корони на противагусвавіллю можновладців.

Король і феодали були зацікавлені в економічному розвитку міст усвоїх володіннях. Проте їх не задовольняв відтік кріпаків з сіл до міст. Аби запобігти цьому, вони підтримали переселення до міст

іноземних колоністів, головним чином з Німеччини. Такі міста вирізнялися серед інших своїм юридичним статусом або привілеями. У Чехії поширювались *нюрнберзьке магдебурзьке право*, у Моравії — *система привілеїв, що виникла у Відні*.

Міське право закріплювало за містами окремі привілеї. Право на проведення регулярних ярмарків, монопольне право на виробництво і продаж ремісничих виробів у певній окрузі; право обов'язкових складів і торгівлі, яке зобов'язувало іноземних купців продавати у певний термін свої товари при транзитному проїзді, тощо.

На першому етапі розвитку міст їхні жителі ще залежали від короля і магнатів, на землях яких стояло дане місто. Водночас вони мали такий рівень особистої і колективної свободи, який дав можливість їм перетворитися на суспільну верству.

Спочатку містами керували представники володаря, здебільшого колишні локатори. Але вже *у другій половині XIII ст. в містах виникли міські ради, до складу яких обиралися багаті городяни. Великороль у житті міста відігравало загальне віче*.

Серед жителів міст не існувало ні майнової, ні політичної рівності. Той, хто володів у місті ділянкою землі й мав будинок, вважався повноправним міщанином. Із *середовища повноправних міщан незабаром виділився вузький прошарок патриціату. Наприкінці XIII ст. він був здебільшого німецьким*, що створювало помилкове уявлення про німецький характер чеських міст. Патриціат зосередив у своїх руках великі багатства, використовуючи доходи від оренди, стягування податків і митних зборів, а також від самої колонізації. Це викликало заздрість шляхти.

Найчисленнішим прошарком міщан були ремісники, більшість яких становили чехи.

У першій половині XIII ст. в Чехії виникло двадцять міст. Та найбільше їх з'явилося в другій половині XIII ст. — понад 120. Незабаром королівські міста стали розрізняти за іменами засновників чи власників. До королівських міст разом з Унічовим належали Опава (1224), Градец Крапове (1225), Лі-гомержице (1230), Старе Место Празьке (1235), Брно (1240), Іглава (1249), Оломоуц (1253), Чеське Будейовіце (1265), Кутна Гора (1289), Пльзень (1295) та ін.

Заснуванню ряду міст у Чехії сприяв видобуток корисних копалин, зокрема срібла. Наприкінці першої половини XIII ст. було відкрито багаті поклади срібла в районі міст Іглави та Гавличків Брод. Моравія стала регіоном інтенсивної міської колонізації. У другій половині XIII ст. срібну руду знайшли в інших областях Чехії. Протягом десятиліття виросла Кутна Гора з численним населенням.

Жителі гірничих міст мали значну особисту й колективну свободу. Провід тут перебував у руках кверків — підприємців, які фінансували видобуток руди. Певнуроль у цих містах відігравали королівські чиновники, які стежили за видобутком і розподілом продукції: восьма частина срібла належала королю, решту ділили кверк, власник землі та рудокопи, які відразу продавали свою частину кверку. В 60-ті роки XIII ст. в Іглаві створено "Кодекс гірничого права", що став зразком для чеських і моравських гірничих міст. Інший подібний кодекс складено в 1300 р.

5. Політична ситуація в Чехії в середині XIV ст.

Після смерті Вацлава III (1306) боротьба за чеський трон не припинялася аж до 1310 р. Чеська шляхта міцно тримала владу в своїх руках, підшукуючи кандидатуру на святовацлавський престол. У 1306 р. королем проголошено Генріха Хорутанського (Ка-рінтійського). Імператор Священної Римської імперії Альбрехт Габсбург рушив з військом на Чехію, прагнучи посадити на престол свого сина Рудольфа. Генріх мусив залишити престол,

королем обрали *Рудольфа Габсбурга (1306—1307)*, який зобов'язався визнати всі привілеї чеської держави і чеської шляхти. Після смерті Рудольфа, за домовленістю з Альбрехт-ом, чеський престол мав посісти Фрідріх Красивий, його другий син. Кандидатуру Фрідріха підтримували окремі пани й частина патриціату, а також німецьке населення Праги. Противники австрійської партії знову висунули кандидатуру Генріха Хорутанського, який був одружений з сестрою покійного Вацлава III. Боротьба двох угруповань доходила до кривавих сутичок. Нарешті Генріх Хорутанський (1307—1310) сів на престол. Фрідріх Красивий, діставши солідний викуп, відмовився від корони на користь суперника. Можновладці, які посадили на престол Генріха, захоплювали королівські землі й маєтності. Дехто з них домогся права на користування доходами з Кутногорських копалень, що зачіпало інтереси німецького патриціату. Наступні події, зокрема загострення конфлікту між патриціями і можновладцями, викликали невдоволення чеських панів, які перейшли на бік австрійської партії. Генріха вигнали з Празького замку, але незабаром він повернувся з німецьким військом, яке пограбувало місто. Проти Генріха виникла змова.

Пани вирішили одружити Яна Люксембурга, сина німецького імператора Генріха VII, з дочкою Вацлава II й посадити його на престол. Ян Люксембург прийняв пропозицію і прибув до Праги, а Генріх Хорутанський покинув Чехію. *Ян Люксембург (1310—1346)* видав панам грамоту, в якій зобов'язувався не надавати жодних привілеїв, що обмежували б права вольності вищого духовенства та можновладців, котрим гарантував особисту та майнову недоторканність. Чеське панство, діставши значні привілеї, тим самим юридично обмежило королівську владу. Король мусив скликати сейм, аби дістати дозвіл на збирання податків. На сеймах керували велика шляхта і вище духовенство. Король скликав також представників міст, щоб домогтися від них додаткових коштів.

Серед чеської шляхти не було єдності. Група можновладців, очолювана Генріхом з Липи, підтримувала короля. Інша група, під проводом Заїца з Вальдека, орієнтувалася на королеву. Після низки сутичок, 23 квітня 1318 р. було досягнуто мирної угоди, згідно з якою усі вищі державні посади король передавав великій шляхті. Таким чином влада панів зміцніла на противагу владі королівській.

У 1320 р. Ян Люксембурзький покинув Чехію. Перебуваючи за кордоном, він брав участь у європейській політиці й домогся приєднання до Чехії низки нових земель. У 1322 р. його сестра Марія стала королевою Франції. Своєю сина Вацлава Ян одружив із сестрою Філіппа Валуа, майбутнього короля Франції.

6. Чеська корона за правління Карла IV

Величезний вплив на історичний поступ Чехії здійснив син Яна Люксембурзького — *чеський король Карл*. Період його правління ввійшов у історію під назвою "золота доба". На відміну від свого батька, схильного до авантюризму, що майже все життя провів у походах, беручи участь у нескінченних європейських війнах, витратив усі державні кошти й мало не довів Богемію до банкрутства, Карл з самого початку зарекомендував себе прагматичним і ошадливим державцем.

Перебуваючи на троні (1346-1378), Карл основну увагу приділяв вирішенню внутрішньополітичних питань як усамій Чехії, так і у всій імперії. Незважаючи на участь у численних сутичках і конфліктах, він ніколи не вів справжніх війн, намагаючись розв'язувати проблеми дипломатичними засобами, в тому числі завдяки цілеспрямованій шлюбній політиці.

Ставши чеським королем, Карл запровадив цілу низку правових актів, спрямованих на зміцнення своєї влади, повернув короні відторгнуті землі, створив умови для наступу на панську олігархію. Головною становою опорою корони король уважав церковних феодалів. Він звільнив від податків занедбані монастирі, а свою канцелярію комплектував з освічених, здібних церковних ієрархів. Стимулюючи розвиток міст як центрів внутрішньої та міжнародної торгівлі, Карл водночас прагнув недопустити їх перетворення на самостійну політичну силу, постійно підтримуючи рівновагу між різними міськими станами.

У своїй діяльності Карл спирався на потужну підтримку свого духівника та вихователя, обраного в 1342 р. папою Римським — Клементом VI. Завдяки папській буллі чеська католицька церква в 1344 р. дістала статус самостійного архієпископства (з 973 р. вона підпорядковувалася Майнцькому архієпископству), до складу якого входили єпископства Оломоуцьке та Літомишльське. Празьким архієпископом був призначений високоосвічений політичний діяч, особистий друг короля — Арношт з Пардубіце.

Після відлучення від католицької церкви імператора Людовіка Баварського та його детронації, папа Клемент VI сприяв обранню (липень 1346 р.) чеського короля імператором Священної Римської імперії під ім'ям Карла IV (коронований у 1355 р.). Тісні контакти Карла з церковними феодалами, папою та католицьким кліром дали підстави його суперникам називати монарха "попівським королем". Водночас, будучи ставлеником папи, Карл ніколи не виступав провідником його політики на континенті, а використовував союз із курією у власних політичних цілях.

Священна Римська імперія германської нації на початку XIV ст. являлася сукупністю роздроблених і позбавлених внутрішньої єдності територій, ядро яких складали старонімецькі землі, а також великі області за Ельбою та вздовж Дунаю, понімечені в ході колонізації. Формально до неї належали держави Північної Італії і Тоскани та Королівство Чехія. Зовнішні й внутрішні кордони імперії постійно змінювалися під час воєн або після династичних шлюбів. За цих умов Карл як імператор мусив піклуватися не про абсолютну владу, а про визнання особистого авторитету, який, на його думку, мав спиратися на могутність Чеського королівства. Карл IV вирішив перетворити Чехію на центр імперії.

Кодифікацію правових норм устрою Священної Римської імперії Карл здійснив у "Золотій буллі" (1356). Вона залишалася ядром імперського законодавства (доскасування в 1806 р.) і залишила Чеське королівству привілейоване становище. Булла підтверджувала, що імператора мала обирати спеціальна колегія у складі семи князів-курфюрстів: трьох церковних (архієпископи Майнський, Кельнський, Рейнський) та чотирьох світських (король Чеський, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський, маркграф Бранденбурзький). Вибори відбувалися з ініціативи архієпископа Майнського у Франкфурті-на-Майні простою більшістю голосів. Згода папи Римського вимагалася тільки при коронації імператора. Документ закріплював нові князівські привілеї: право на вищий суд, право на видобуток корисних копалин, карбування монет, збирання мита і податків.

"Золота булла" підтверджувала свободу обрання чеського короля в Чеському сеймі у випадку припинення династії, імператор не міг самостійно призначати чеського короля або змінювати статус Чеського королівства. Йому надавалося право лише затверджувати вже обраного монарха. Підданих Чеського королівства мав судити тільки чеський суд. Чеський король міг придбати землі та маєтності в будь-якій частині імперії, тоді як інші курфюрсти, обрані імператорами, не мали права придбання в Чехії майна.

За таку спрямованість політики окремі сучасники закидали Карлові IV, що "для чехів він був рідним батьком, а для німців — вітчимом". Насправді причини такого курсу були набагато глибшими.

Особлива увага до Чехії (богемоцентризм) як політичного центру імперії виявилася в намаганні Карла IV підвищити статус Праги. За його правління це місто вважалося не тільки столицею земель Чеської корони, а й центром архієпископства і резиденцією імператора.

В чотирнадцяти спеціальних грамотах (1348) Карл визначав місце Чехії в імперії і підтверджував права, свободи та привілеї чеських королів. У документах визначалися території, що належали до "земель Чеської корони": Чехія, Моравія, сілезькі князівства, Верхня і Нижня Лужиця. Досклад своєї держави Карл включив також Люксембург та маркграфство Бранденбург. У кожній із цих земель існував власний сейм, арішення Чеського сейму мали обов'язковий характер для шляхти інших земель Чеської корони. Водночас сейм кожної землі мав право висловлюватися стосовно політики й особи монарха, вирішувати внутрішні питання, проте не мав права вести самостійну зовнішню політику.

Проводячи курс, спрямований на зміцнення центральної влади, Карл використовував суперечності всередині шляхетського стану. Однак для того, щоб остаточно приборкати панську олігархію, він заходився розробляти загальночеський законник, відомий як "Ма/езіаз Сагоїіна" ("Велична Кароліна"). У 109 пунктах цього кодексу правових звичаїв і норм регламентувалися економічні та правові відносини між королівською владою і підданими Чеської корони. Однак на Генеральному сеймі 1355 р. велика шляхта — прихильниця "неписаного права" — провалила прийняття нового кодексу. В проекті законника прагнення Карла остаточно централізувати владу зайшли надто далеко, тоді як історичні умови для їх здійснення ще не визріли.

Політика Карла IV сприяла економічному зміцненню Чехії. В цей період тут активно розвиваються хліборобство, тваринництво, вирощування хмелю, зростають обсяги видобутку корисних копалин тощо. Влада забезпечувала стабільне функціонування річкових та наземних шляхів сполучення.

Особливу увагу Карл IV приділяв розвитку освіти, науки та культури, вважаючи їх вагомою політичною противагою зазіханню шляхти на владу. Саме знання й освіченість (сам Карл володів п'ятьма мовами), на його думку, створювали міцні підвалини не тільки для системи управління суспільством, а й для процвітання чеських земель узагалі. У 1348 р. в Празі був заснований університет — перший у Священній Римській імперії. Все це вело до того, що католицька церква втрачала монополію на освіту, яка відтепер ставала доступною і для світських осіб. Університет від самого початку своєї функціонування вирізнявся певною демократичністю, а відносно свобода академічних дискусій сприяла розвитку передових ідей, формуванню у людській свідомості критичного ставлення до навколишнього світу.

До Празького університету запрошувалися провідні європейські вчені, завдяки чому тут не тільки викладалися навчальні предмети, а й виникло підґрунтя для проведення досліджень у галузі точних і природничих наук: астрономії, математики, медицини. Підвищився рівень шкільної освіти. Тільки в Празі налічувалось 25 шкіл. Школи існували в кожному королівському місті. Карл IV піклувався про розвиток мистецтва, літератури та музики, зібравши в Чехії кращі культурні сили Європи.

Засприяння монарха розвивалося красне письменство, особливо історична проза. Так, для написання історичних хронік імператор особисто добирав літераторів і складав план твору: до хроніки Беніша Крабіцеї Пржібіка Пулкави він додав "Святовацлавську легенду" та власну "Автобіографію".

За правління Карла IV у Празі було побудовано нові собори, палаци та мости через Влтаву. В чеських землях розвива лися музика й театр. Значні здобутки були у книговидавничій справі та інших сферах культурної діяльності.

Таким чином, за часів правління Карла IV Чехія сягнула вершини своєї могутності. Однак у багатогранній діяльності імператора були не тільки позитивні моменти. Вже у 60-х роках XIV ст. помітним стає гальмування економічного розвитку чеських земель, причиною якого були об'єктивні закономірності, притаманні феодальному способу виробництва. Наприкінці правління Карла IV в країні загострилися соціальні суперечності. Імператор був надзвичайно обдарованою людиною, високоосвіченим, розумним політиком, проте йому, як і іншим середньовічним володарям, були притаманні підступництво, віроломство й цинізм. До останніх днів життя вищим законом для нього залишалися державні та династичні інтереси, заради яких він був готовий на все.

Література:

Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. Москва, 1985.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Козьма Пражский. Чешская хроника. Москва, 1962.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988. *Лантева Л. П.*

История Чехии периода феодализма (V в. — 1648). Москва, 1993. Сказания о начале чешского государства в древнерусской письменности. Москва, 1970. *Тржештик Д., Достал Б.* Великая Моравия и зарождение чешского государства // Раннефеодальные государства и народности (южные и западнославянские VI—XII вв.). Москва, 1991.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Хроповский Б. Славяне. Историческое, политическое и культурное развитие. Прага, 1988.

Запитання і завдання

«ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ В СЕРЕДНІ ВІКИ» - 2 год.

План:

1. Словаччина X – XIV ст..
2. Словаччина XV- XVII ст.
3. Словаччина у системі монархії Габсбургів.

Питання й завдання

1. Проаналізуйте процес включення словацьких територій у Угорське королівство у X-XI ст.
2. Розкрийте територіально - адміністративну організацію Словаччини.
3. Охарактеризуйте економічний розвиток та соціальну структуру у X-XI ст.
4. Охарактеризуйте словацькі землі в умовах феодальної роздробленості.
5. Охарактеризуйте діяльність Матуша Чак Тренчинського.
6. Охарактеризуйте положення міст у XIV ст.

7. Охарактеризуйте словацьку культуру та розвиток мистецтва і освіти.
8. Охарактеризуйте економічний розвиток Словаччини у XV ст.
9. Розкрийте суть занепаду міст та поширення гуситської ідеології.
10. Розкрийте суть діяльності «братиків».
11. Розкрийте місце Словаччини у боротьбі за Угорську корону.
12. Охарактеризуйте економічний розвиток та соціальну структуру у XVI ст..
13. Розкрийте суть гуманістичного напрямку в культурі Словаччини у XV ст.
14. Дайте характеристику основним культурним спрямуванням у XV ст..
15. Охарактеризуйте особливості процесу формування словацької народності.
16. Охарактеризуйте словацькі землі, як центр боротьби між угорською шляхтою та Габсбургами.

Література

1. Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. - Москва, 1991.
2. История Чехословакии: В 2 т. - Москва, 1956. - Т. 1.
3. Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. - Москва, 1991.
4. Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
5. Королюк В. Д. Славяне и восточные германцы в эпоху раннего Средневековья. - Москва 1985.
6. Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. - Саратов, 1962.
7. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. - Москва, 1987. - Т. 1.
8. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. - Минск, 1987. - Т. 1.

Самостійна робота № 7.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЛОВАЧЧИНИ УХ –XIV СТ.» - 2 ГОД.

План:

1. Економічний розвиток.
2. Соціальний розвиток.
3. Політичний розвиток.
4. Взаємовідносини з сусідами.

Рекомендована література:

1. История Чехословакии: В 2 т. Москва, 1956. Т. 1.
2. Краткая история Венгрии: с древнейших вре-мен до наших дней. Москва, 1991.
3. Краткая история Чехословакии: с древней-ших времен до наших дней. Москва, 1988.
4. *Королюк В. Д.* Славяне и восточные герман-цы в эпоху раннего Средневековья. Москва 1985.
5. *Озолин А. И.* Из истории гуситского рево-люционного движения. Саратов, 1962. Развитие этнического самосознания славян-ских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. Москва, 1987. Т. 1.
6. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Індивідуальна робота № 8.

«КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СЛОВАЧЧИНИ УХ –XIV СТ.» - 2 ГОД.

План:

1. Розвиток освіти усередньовічній Словаччині.
2. Архітектура Словацьких міських центрів.
3. Культура Словаччини у XVI – XVII ст..

Практикум: Зробити презентацію: культури середньовічної Словаччини

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте етапи розвитку Словацької культури середньовіччя.
2. Порівняйте культурні тенденції Чехії та Словаччини доби Середньовіччя.
3. Розкрийте причини високого рівня освіченості словацького населення усередні віки.
4. Охарактеризуйте архітектурні традиції Словацьких міських центрів в добу середньовіччя.
5. Дайте характеристику культурним тенденціям.

Література

1. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. - Москва, 1988.
2. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
3. Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. - Москва, 1985.
4. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. - Т. 1.
5. Козьма Пражский. Чешская хроника. - Москва, 1962.
6. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
7. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V в. — 1648). - Москва, 1993.
8. Сказания о начале чешского государства в древнерусской письменности. - Москва, 1970.
9. Тржештик Д., Достал Б. Великая Моравия и зарождение чешского государства // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.). - Москва, 1991.
10. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. - Минск, 1987. - Т. 1.
11. Хроповский Б. Славяне. Историческое, политическое и культурно-развитие. - Прага, 1988.
12. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. - Т. 1. Средние века и нововремя.
13. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
14. Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии. XV век: Учебно-методическое пособие. - Москва, 1990.
15. Лаптева Л. П. Гуситское движение в освещении современников: Источники и материалы для практических занятий. - Москва, 1992.
16. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (XV век — 1648 г.): Учебное пособие. - Москва, 1993.
17. Словацкая литература от истоков до конца XIX в.: В 2 ч. - Москва, 1997. - Ч. 1.
18. Теорія та історія світової та вітчизняної культури: Курс лекцій. - Київ, 1992.

2.5 Словацькі землі в період середньовіччя (X – XVIIст.)

1. Приєднання Словацьких земель доУгорського королівства.
2. Словацькі терени під владою Арпадів таАнжуйської династії.
3. Рух "братиків" і боротьба заУгорськукорону в XV ст.
4. Соціально-економічнестановищесловацьких земель
5. Розвиток культури

1. Приєднання Словацьких земель доУгорського королівства.

Після розпаду Великоморавської держави основним політичним чинником для населення, яке протягом усіх наступних століть залишалося етнографічним поняттям, було постійне посилення мадярів. ДоX ст. угорські племена заволоділи частиною території Придунайської низовини, заселеної слов'янами. Введення словацьких земель до складуУгорської держави призвело до того, щослов'янське населення півдня було частково знищене, частково мадяризоване, багато хтоназавжди залишив ці землі. Впродовж X — на початку XIст. західний та центральнірайони території Словаччини неодноразово входили до складу володінь князів Чехії та Польщі. В період правління угорських королів ІштванаІ (997-1038) таЛадислава (Ласло) І (1077-1096) більша частина словацьких земель була приєднана доУгорської держави. Загарбання північних словацьких районів у XIIст. призвело до того, щобезпосередньословацькаетнічна територія охоплювала північ Угорського королівстваі дістала навіть відповідну назву — "Верхня Угорщина ". В адміністративно-територіальному відношенні словацькі землі були поділені на комітати (окремаобласть королівських володінь), або "жупи". Так, наприкінці XIX ст. із наявних 16 комітатів тільки в чотирьох був словацький мо-ноетнічний склад населення, а ще в шести словаки становили більшість.

Відсутність достовірних джерел раннього періодусловацької історії породжуваларізні легенди та концепції, які на різних етапах історичного розвитку використовувалися в угорському середовищі для обґрунтування законності загарбання слов'янських земель. Так, стверджувалося, що місцевий князь Святополк "обміняв свої землі наугорського білого коня". У словаків відома легенда про те, що місцеве населення зустріло мадярів як "добрих гостей", а пізніше з ними був укладений "мирний договір". З таких легенд достовірним слід вважати те, що включення словацьких територій до складуУгорської держави являлося тривалим процесом, в ході якого траплялися як підписання угод, так і насильство.

Про застосування мадярами насильницьких методів для підкорення слов'ян свідчить, зокрема, назва, яку вони їм дали — "тот " (скорений). Збереглися також відомості про мирне співіснування обох народів. Слов'яни з розвинутим ремісництвом і сільським господарством перебували на вищій стадії розвитку, ніж угорці-кочовики. Обставини змусили мадярів поступово переходити до сілогоспособу життя, пов'язаного з обробіткою землі. При цьому вони перейняли слов'янські методи та засоби обробітки землі. Терміни, запозичені мадярами зі слов'янської мови, свідчать, що вони переймали також форми територіальної та владної організації. Представники слов'янської знаті запрошувалися на службу до угорського королівського двору.

Стосунки слов'янського населення з прийшлими угорцями на словацьких теренах слід характеризувати як конфронтацію (у період захоплення земель) і мирне співіснування (за часів Угорської держави). Вже на початку X ст. баварські єпископи повідомляли папі Римському, що придунайські слов'яни служать мадярам, перейняли їхній спосіб життя й беруть участь у воєнних походах мадяр.

Слов'янські землі були найбільш розвинутою частиною ранньофеодальної угорської держави. Слов'янське населення займалося землеробством і складалося з напіввільних селян, які мали обмежене право переходу й становили основну робочу силу в маєтках феодалів. Існував також досить численний прошарок особисто вільних "замкових людей", які під лягали

жупанам. Вільними вважалися також воїни замку. В наступний період розвитку феодальних відносин диференціація населення зменшувалася, а найчисленнішу верству населення становили кріпаки.

Вже наприкінці XIст. словацьких землях виникло ремісництво. Наприкінці XIIст. розпочався процес розвитку міст як торговельно-ремісницьких центрів, які боролися за здобуття привілеїв. У містах діяло німецьке право, за винятком Спиш-ських міст, де було запроваджене міське право які підпорядковувалися безпосередньо королю. Пільгами користувалися й гірські міста, населення яких видобувало корисні копалини.

З приходом маляр припинилося функціонування єпископства в Нітрі. Після прийняття мадярами християнства словацька церква опинилася під юрисдикцією Естергомського архієпископства. Вже в XI—XIIст. виник ряд монастирів, які згодом стали великими землевласниками.

Входження словацьких земель до складу раннього феодального Угорського королівства зумовило панування тут мадярської політичної культури. Етногенез словаків відбувався у межах Угорської держави, яка ізолювала їх від решти слов'янського світу. Вже в XIIIст. в писемних джерелах згадується термін "словацький". Отже, внаслідок підкорення словацьких земель мадярами вони остаточно втратили свою самостійність і перетворилися на звичайну провінцію Угорського королівства.

2. Словацькі терени під владою Арпадів та Анжуйської династії.

Ранньофеодальна Угорська держава, чолована князями з династії Арпадів, була поділена на уділи, один із яких, з центром у Нітрі, знаходився в словацьких землях. Першим королем Угорщини став засновник централізованої держави Іштван І Святий, якому 1 січня 1001 р. папою Римським була надана корона. Іштвану І належить заслуга викорінення залишків язичництва серед маляр. Спираючись на підтримку Римської курії, Іштвану І вдалося балансувати в небезпечному вирі подій середньовічної Європи, зберегти корону й територіальну цілісність країни. Заслуга першого короля Угорщини були високо оцінені католицьким кліром, який уже наприкінці XIст. канонізував Іштвана як святого, *асвятоїшт-ванська корона стала символом мадярської державності.*

Необхідність зміцнення держави зумовлювалася зовнішньою загрозою. Особливу небезпеку для молоді країни становила Священна Римська імперія. Угорщина адміністративно поділялася на замкові округи (комітати), очолювані ішпаном, центрами яких були замки-фортеці. На зміну родоплеменним відносинам поступово прийшли соціально-територіальні. Так, ішпан Нітранського комітату, як правило, був наступником престолу.

Закони, прийняті в період правління Іштвана І, заклали підвалини феодального землеволодіння, визначили відмінності між родовою власністю і родовими маєтностями, закріпили за вільними землевласниками право передавати власність за заповітом і за спадком. В Угорському королівстві крім малярів жили хорвати, словаки, німці, серби та представники інших народів. Офіційною мовою, як і в інших середньовічних державах, вважалася латинська, якою велося офіційне листування, проводилося навчання, правилася служба в церкві.

У 1241 р. Угорське королівство зазнало руйнівного нападу монголів. Військо короля Бели IV (1235-1270) було розбите й загарбники вдерлися до внутрішніх районів Угорщини. Внаслідок монголо-татарської навали країна була спустошена, міста зруйновані, розпочався голодомор, від якого загинуло майже мільйон чоловік. Однак у гірських районах, де словацьке населення становило більшість, монголо-татари завдали значно менших збитків. У словацьких землях у цей період посилюється німецька колонізація.

В умовах феодальної роздробленості та послаблення центральної влади, що відбувалися в період правління королів з т. зв. "змішаних династій", словацькі землі на початку XIV ст. фактично були розділені на дві частини. *Неофіційним правителем західних областей став магнат М. Чак (1260—1321) з Тренчина, асхідний регіон контролював великий землевласник О. Абі.* Однак

уже першому королю з нової правлячої Анжуй-ської династії *Карлу I Роберту (1308—1342)* вдалося, спираючись на підтримку шляхти та міських патриціатів, подолати сепаратизм феодалної опозиції і зміцнити королівську владу.

В Угорській державі відбулися значні соціально-економічні зрушення: завершилося формування системи феодалної залежності, зміцнили великі феодалні господарства, прискорився розвиток міст і торгівлі. Відсутність протягом досить тривалого періоду руїнівних війн, епідемій тощо, господарське піднесення та інші чинники сприяли збільшенню населення королівства. *Переважаючу частину людності словацьких земель становили залежні селяни, які відробляли феодалну ренду; ту, сплачували "церковну десятину", а з XIV ст. й т. зв. "дев'ятину" — натуральний державний податок.* Однак османська загроза, що виникла на півдні країни, спричинила введення нових повинностей і посилення панщини. Так, у 1397 р. був запроваджений спеціальний податок, кошти від якого йшли на організацію оборони від османів. У словацьких землях будувалися кам'яні фортеці, засновувалися нові міста, загальною кількістю яких сягнула в XIV ст. кількох десятків. Багато міст домагалися автономії в управлінні правосуддям.

Наявність багатих родовищ корисних копалин, позитивні зміни в економічних відносинах сприяли прискоренню розвитку словацьких земель: зростав видобуток срібла, золота й міді; розвивалися господарство й торгівля в таких містах, як Банська Бистриця, Банська Штявниця, Нова Баня, Кремниця, Леова та ін. Так, у другій половині XIV ст. дістав продовження торговельний шлях на північ від Дунаю до Ступави, а звідти — до Брно й Праги, завдяки чому виникло торговельне місто Жиліна.

Розвиток торгівлі й поширення грошової ренти вимагали впорядкування монетної системи Угорського королівства. В обігу тут були як іноземні, так і власні металеві гроші. Однак вага монет, що карбувалися зі словацького срібла, постійно змінювалася. З ініціативи Карла I була впроваджена нова єдина грошова система. У Кремниці почали карбувати золоті дукати й срібні динари.

Дальший розвиток Угорського королівства був пов'язаний з правлінням *Лайоша I (Людвік Анжуйський Великий) (1342—1382)*. Саме в цей період міщани словацького походження були зрівняні в правах з німцями в Жиліні та інших містах.

Після смерті Лайоша I, який не залишив наступника, королівство знову пережило період анархії, викликаної боротьбою за трон. Після тривалої боротьби, в 1387 р. королем Угорщини став син німецького імператора й чеського короля Карла IV — Сигізмунд Люксембурзький, одружений з дочкою Лайоша I — Марією. Новий король намагався зупинити експансію Османської імперії, яка після поразки сербів на Косовому полі (1389 р.) фактично стала межувати на півдні з Угорщиною, проте зазнав поразки і сам ледве не потрапив у полон.

Для ведення війн королі потребували грошей. Коли їх не вистачало, вони позичали гроші у możновладців, віддаючи під заставу цілі міста й регіони. Так, Сигізмунд заставив Братиславу й Нітру моравським графам, тринадцять королівських міст відійшли польському королю і т. ін. Шляхта була невдоволена такою політикою, в Нітрі з цієї причини навіть спалахнуло повстання.

Наприкінці XIV ст. у гірській частині словацьких земель розпочалася волоська колонізація. Скотарські племена волохів, які перебували на стадії розвитку, прийшли сюди з Карпат. Прийдешні волохи залишалися вільними людьми, проте мусили сплачувати "дев'ятину" худобою, яку вони випасали на землях місцевих феодалів. З часом волохи осіли в цій місцевості й частково асимілювалися місцевим населенням.

3. Рух "братиків" і боротьба за Угорську корону в XV ст.

Відомості про розгортання гуситського руху в сусідній Чехії швидко досягли Словаччини. Поширенню гусизму сприяли словацькі студенти, що навчалися в Празі, а також мовна близькість і різноманітні культурно-господарські

контакти між населенням обох земель. Ще один канал поширення інформації про чеську революцію був пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю угорського короля *Сигізмунда (Жигмонда) Люксембурзького (1387—1437)*, який на початку століття намагався повторити досягнення свого батька — імператора Карла IV в західному напрямі. В 1411 р. Сигізмунд був обраний німецьким королем, а в 1420 р. — чеським; у 1433 р. він коронувався в Римі й став імператором.

Угорщині це не принесло користі, оскільки Сигізмунд витрачав кошти з королівської скарбниці для здійснення своєї імперської політики, і насамперед на боротьбу з гуситами. Так, під його проводом були здійснені кілька воєнних походів з метою боротьби з гуситськими "єретиками". Всі вони завершилися поразками, *атаборити, переслідуючи залишки військ Сигізмунда, неодноразово (1422, 1423, 1428, 1432) вторгалися до словацьких володінь угорського короля. У 1432 р. загони таборитів оволоділи Трнавою та іншими фортецями й замками на західнославацьких землях, а в 1433 р. під їхнім контролем опинилися всі міста центральної Словаччини. Слід зазначити, що прийшло чеське воїнство не завжди було лишеносцем прогресивного гусизму. Нерідко воно влаштовувало в населених пунктах галасливі бешкети, здійснювало пограбування, що обурювало місцеве населення. В цілому ж зміцнені чеськими таборитами громади відігравали роль опорних пунктів антифеодальних рухів словацького населення.*

В 20—30-х роках XV ст. словацьких землях під впливом гуситських ідей посилювався рух міського населення проти заступництва німецького патриціату в органах самоврядування. Після поразки в *битві при Ліпанах (1434) у східних регіонах словацьких земель оселилися чеські таборити. Саме вплив переселенців з Чехії започаткував усередині 40-х років поширення таборизму, ідеї якого наслідував словацький рух "братиків"**, серед учасників якого переважали вихідці з незаможних прошарків сільського та міського населення. Ситуація ускладнилася настільки, що угорські Державні збори були змушені (1449) звернутися до папи Римського з проханням надати Угорщині допомогу в боротьбі з чехами, які сприяють поширенню гусизму серед словаків. Рух "братиків" був спрямований проти угорських феодалів, яким належала більшість земель у Словаччині, проти католицького духовенства та німецького патриціату міст. Форми цієї боротьби були різноманітними: селянські повстання в ряді волостей, виступи гірників, вигнання німецького патриціату з деяких міст, захоплення католицьких монастирів та ін.

Розгортання руху "братиків" у Словаччині збіглося в часі з династичними змаганнями за угорську корону, викликаними смертю Сигізмунда, між австрійськими Габсбургами, польськими Ягеллонами та угорськими магнатами. Вдова короля Альбрехта III Габсбурга (1437—1439) Єлизавета, захищаючи інтереси малолітнього сина Ладислава (Ласла), звернулася за підтримкою до моравського шляхтича Яна Іскри з Брандеса. Разом з ним до словацьких земель прибуло кілька тисяч колишніх гуситських воїнів, які досить швидко взяли під контроль значну частину території країни. В цей час Я. Іскра стався на патриціат незаможних гірських міст і вміло використовував антифеодальні настрої словацького руху "братиків". Коли позиції Іскри значно зміцнилися, лідер мадярських магнатів Янош Хуньяді призначив його в 1440 р. жупаном словацьких міст Бардіїв, Кошице, Левоча та Кремниця. Протягом усього періоду правління обраного на угорський престол Владислава (Унасло I) Ягеллона (1440—1444), Іскра стояв на сторожі інтересів Єлизавети та її сина Ласла. Після загибелі Владислава бою з османами (це сталося під Варною) Державні збори призначили королем Угорщини немовля Ласла (Ладислава) V (1444—1457), який перебував на той час у полоні в імператора Священної Римської імперії Фрідріха III. До звільнення Ласла V правителем було обрано магната Я. Хуньяді, оточення якого в 1452 р. домоглося усунення Я. Іскри з усіх посад, позбавивши його маєтностей. Але після повернення короля

Ласла V з полону Я. Іскру було покликано на службу, йому повернули конфісковане майно. У 1453 р. Я. Іскра під тиском мадярських магнатів змушений був залишити угорське королівство, проте його військо, побудоване за таборитським зразком (20 тис. вояків) на чолі з капітаном П. Аксамитом з Кошева, перейшло на бік "братиків", аукріплені табори "іскрівців" перетворилися на центри антифеодального руху словацьких селян. У період піднесення руху (1453-1458), який охопив практично всю Словаччину, "братики" контролювали понад 30 міст і замків, у тому числі Бардіїв, Бороч, Кежмарок, Кошице та ін. Повстання набуло такого загрозливого характеру, що феодальна верхівка змушена була звернутися за допомогою до Я. Іскри,

який у 1460 р. знову повернувся до Словаччини. У 1458 р. об'єдналися король та угорських магнатів у битві, що відбулася поблизу Шарошського Потоку, завдали повсталим нищівної поразки, після чого розпочався загальний занепад руху. Останні загоны "братиків" були ліквідовані в 1467 р. в західнословачьких фортецях Костелянах та Святого Петра, а на початку 70-х років рух було остаточно придушено.

Зміцнення центральної влади в Угорському королівстві відбулося за правління короля *Матіяша Хуньяді I Корвіна (1458—1490)*, який зміцнив апарат управління (насамперед канцелярію та казначейство), провів судову реформу й створив постійне наймане королівське військо. Завдяки цим та іншим заходам Корвін зміг проводити незалежну від магнатів політику. Вдало завершилися й переговори з Я. Іскрою, який після повернення до Словаччини (1460) об'єднав розрізнені загоны "братиків". Згідно з досягнутою домовленістю воїни братиків малоотримати грошову винагороду й залишити словацькі землі або ж перейти на службу до короля Матіяша. Сам Я. Іскра дістав титул барона у Трансильванії та грошову винагороду в 400 тис. форинтів.

4. Соціально-економічне становище словацьких земель

У XV ст. Угорська держава формується як станово-представницька монархія. Її особливості визначалися специфікою станової структури мадярського королівства. Міські стани через свою слабкість не могли бути опорою королівської влади в боротьбі проти магнатів, не могли забезпечити необхідний рівень незалежності від свавілля великих феодалів. Король шукав підтримки у шляхти, надаючи їй дедалі

більше прав і привілеїв, внаслідок чого дворянство формувалося в досить численний і потужний стан. Угорська станово-монархія склалася в протиставленні трьох компонентів: королівської влади, магнатів та шляхти. Посилення чи послаблення королівської влади залежало від ставлення до неї різних угруповань феодалів, що постійно ворогували.

Вищим представницьким органом у королівстві були *Державні збори*, історія яких веде з 1437 р., коли в Буді зібралися представники дворянства й духовенства. У 1445 р. тут з'явилися депутати від міст. Державні збори мали законодавчі функції, встановлювали податки й обирали королів. З'їзди збиралися щорічно: магнати отримували персональні запрошення, а представництво шляхти забезпечували дворянські комітати.

Процес формування основних станових структур в Угорському королівстві тривав до XV ст. Більшість населення країни становило *селянство*, правовий стан якого був досить строкатим, а статус визначався походженням, а також тим, у чий володіннях селяни мешкали. Трохи кращим було становище селян, що проживали в королівських землях і т. зв. "госп-тів", які займалися землеробством на пільгових умовах. Водночас простежувалася загальна тенденція до пониження статусу вільних селян. Однією з найважливіших ознак правового статусу залишалася військова служба, від якої можна було в разі необхідності відкупитися.

Привілейований прошарок суспільства становили *військові*. Служити у війську могли як вільні мадяри, так і представники словацької, хорватської та інших знаті. За наказом короля вони були готові виступити в похід під проводом королівських іспанів, на відміну від "сервієнтів", які постійно перебували при дворі короля. Через певний час військові переходили до феодального стану. В боротьбі проти племінної знаті король Іштван Ісправяє наїноземців (здебільшого німців). До країни прибували рицарі та місіонери з німецьких земель, які відіграли помітну роль у формуванні нової знаті й різних державних інституцій.

Розподіл земельних угідь у королівстві постійно змінювався. В період міжусобного феодального розбрату, якому поклав кінець король Андраш II (1205—1235), з'ясувалося, що королівський земельний фонд істотно скоротився, а створена Іштваном система королівських комітатів остаточно занепала. Дорук магнатів потрапляли не лише окремі комітати, а й цілі регіони королівства. *Все це було наслідком того, що на відміну від інших європейських країн правителі Арпадської династії жаті лували*

землісвоїм васалам без усяких умов і довічно. Внаслідок цих процесів деякі магнати стали фактично незалежними від центральної влади. В цей період кількість повністю залежних селян дещо зменшилась, водночас зросла кількість напіввільних селян, які працювали на орендованих землях і виконували феодалські повинності. У XIII ст. з'явилося багатоселян, які здобули право після виконання всіх феодалських повинностей переходити на інші землі. Всі піддані в країні мали обов'язки перед державою, феодалами й церквою, якій віддавали "десятину" з урожаю. Ті, хто працював на державних і королівських землях, сплачували натуральний податок — до 20% від урожаю. Селяни на землях феодалів відпрацьовували повинності й сплачували натуральний оброк.

У сільськогосподарському виробництві важливе місце відводилося *скотарству*, яке інтенсивно розвивалося в словацьких землях уже в XV ст. Цьому певною мірою сприяло переселення сюди волоських племен. Волохи-скотарі випасали худобу на високогірних луках і сплачували феодалам десятучастину від своїх прибутків. З метою урегулювання правового статусу селянства король видав спеціальний декрет (1351). У цьому документі селянські повинності на користь феодала вперше були регламентовані в межах усього королівства.

Угорські королі в XIV-XV ст. послідовно проводили політику, спрямовану на підтримку дворянства, розраховуючи на нього в боротьбі з магнатами. Декрет від 1351 р. закріплював права привілеї дворянства й фактично підводив риску під його оформленням в єдиний стан. Відтоді шляхта за підтримки короля могла ефективніше захищати свої інтереси. Цим завданням також служили дворянські комітати (виникли в XIII ст. замість королівських). Шляхті надавалося право в межах комітатів мати власний суд, адміністрацію, фінанси, збройні формування. Вищим органом комітату були збори. Очолював комітат призначений королем ішпан.

Важливою галуззю економіки в словацьких землях було *ремесництво*. Якщо в XIII ст. ремесла були зв'язані з сільськогосподарським виробництвом (ковальство, гончарство, теслярство та ін.), то вже з XIII ст. ремісники працювали переважно в передмістях, або в містах, які стали центрами торгівлі. У XV ст. ремісничасправа почала регламентуватися певними правилами. Вдосконалювалася цехова організація, збільшилась кількість ремесел. Словацька земля славилася виробами зі скла, кришталю, золота, срібла, заліза й дерева.

Уже в XIV ст. словацькі землі стають одним із центрів гірничої справи в Європі. Тут постійно зростав видобуток залізної руди, міді, цинку, срібла й золота. Здавна в гірничому виробництві глибоких шахтах застосовували енергію водяних коліс, насоси для відкачування ґрунтових вод. При виплавці заліза повітря подавалося в доменні печі механічним способом.

З метою розвитку міст угорські королі запрошували німецьких торговців і ремісників, надаючи їм всілякі пільги. Самоврядування міст здійснювалося на засадах "німецького права", а міський патріціат здебільшого складався з німців. Однак уже в другій половині XV ст. завдяки поживленню господарської діяльності в містах зростала питома вага словацького населення, з якого формувалися основні прошарки робітничого люду. *Існування привілеїв для німців та нерівність словацького населення викликали невдоволення, що призводило до зростання соціальної напруженості в містах.*

Для XV ст. характерним залишалось прагнення феодалів підпорядкувати собі міста, які здебільшого (крім королівських міст) не були захищені від свавілля магнатів. З метою протидії зазіханню угорських феодалів і захисту власних інтересів словацькі міста об'єднувалися в союзи. Так, у 40-х роках XV ст. Кошице, Левоча, Пряшів, Бардієв і Сабінов створили "союз Пентаполітана" (п'яти міст).

У пертій половині XV ст. міста Словаччини переживали економічну кризу, зменшилися видобуток руди та виплавка металів. Поверхневі рудні горизонти вичерпалися, а для закладання нових глибинних шахт не вистачало необхідних коштів. Зменшення видобутку срібла й золота негативно позначилося на стані державної скарбниці. Водночас добуток словацьких земель контрабандою надходив до Італії.

Поліпшенню економічного становища словацьких земель сприяла діяльність Я. Турзо. Завдяки цьому підприємцю було збільшено видобуток міді в Банській Бистриці. З метою розвитку гірничої справи в краї були залучені кошти німецького

ділка Футгера й "Товариства з видобутку руди та виплавлення срібла й міді". Невдовзі словацькі землі стали одним із провідних центрів мідного виробництва в Європі.

Феодалні угоди в Угорщині на межі XV-XVI ст. призвели до посилення феодалної експлуатації, що прискорило запровадження нового кодексу законів — "Трипартитуму". Згідно з новим законодавством були скасовані будь-які юридичні обмеження для феодалів на право володіння своїми сільськими й міськими підданими, встановлювався фіксований мінімум грошової натуральної ренти. Селяни втратили рештки особистої свободи й перетворилися на кріпаків. Водночас згідно з новими правовими нормами шляхта могла несплачувати податків і захищати набуті привілеї. Новий кодекс набув чинності в словацьких землях.

Важкі умови праці й неадекватна експлуатація спонукали словацьких шахтарів до повстань. Гірники вимагали підвищення заробітної плати й запровадження контролю міської влади над цінами на продукти харчування. У середині травня 1525 р. шахтарі Банської Бистриці відмовилися працювати й незабаром домоглися підвищення заробітної платні. Активізувалися гірники Кремниці й Банської Штявниці, які змусили господарів підвищити оплату за свою працю. Восени того ж року було створено союз майже усіх міст — центрів з видобутку руди в Словаччині. Крім збільшення платні, шахтарі вимагали матеріального забезпечення хворих, сиріт і вдів, дотримання міськими й королівськими властями прав гірників.

5. Розвиток культури

Офіційною мовою в Угорському королівстві, до якого входили словацькі землі, вважалася латина. *Словаки використовували декілька мовних діалектів, відмінності між якими з часом зростали.* Проте консолідуючим елементом виступала компактність розселення словаків, які відрізнялися від угорців і німців своєю мовою та культурою.

Мовні або літературні словацькі пам'ятки середньовічної доби історичній науці невідомі. Провідним центром культури була Нітра, де існував шкільний навчальний заклад. *Книги в словацьких землях видавалися тільки латиною.* Лише послідовники гуситів у релігійних проповідях вживали чеську мову. В цілому події таїдеї революції в Чехії справили значний вплив на розвиток словацької культури й відбилися у піснях та народному епосі.

У XIV ст. в Угорському королівстві поступово поширювалася *освіченість*. У цей час в усіх регіонах функціонували школи, які закладалися й утримувалися містами або громадами. Вони готували не лише священнослужителів, а й світських освітян. Вищу освіту словаки здобували переважно в університетах Праги, Відня і Кракова. В другій половині XV ст. з ініціативи єпископа Я. Вітеза зі Стредни виник університет у Братиславі — "Академія Істрополітана", проте його діяльність невдовзі припинилася.

Значні здобутки в цей період були досягнуті в галузі *архітектури*. В XI—XIII ст. були збудовані численні замки, князівські палаци й церкви, переважно в романському стилі. До наших днів збереглися храм Св. Марії поблизу Нітри, замок у Спиші тощо.

У XIV-XV ст. в Угорщині запанував *готичний стиль*. Для забудови міст здебільшого запрошувалися майстри з-за кордону, хоча працювало чимало й місцевих: *Штефан з Кошице, Ян з Пряшева* та ін. Відомими пам'ятками готики цього періоду є *костели в Банській Штявниці, каплиця Св. Катерини у Братиславі, Спишський, Нітранський і Тречинський замки.* У другій половині XV ст. в стилі раннього Ренесансу будуються палаци та міські ratusші в містах Спиш, Нітра, Жиліна тощо.

У XIV ст. в словацьких землях розвиваються живопис і скульптура. Справжніми центрами мистецтва стали Спиш, Тренчин, Нітра, Кошице та інші міста, в яких працювали малярі, різьбярі по дереву й каменю та скульптори. *Так, Павел з Левочі вважається представником пізньої готики, однак у його творах простежується тенденція до зображення живих істот, виразу наобличчя, ознак руху.* Найвизначнішою роботою Павла є головний вівтар костелу Св. Якуба в Левочі.

Діяльність короля Карла Роберта, який наділяв словацькими землями своїх родичів з Італії, сприяла розвитку культурних зв'язків Словаччини з іншими країнами. З тих часів зберігся настінний живопис з алегоричними зображеннями коронації Карла в Спишському соборі (1317).

З кінця XIV ст. зріс вплив чеської живописної школи, зразком якої є настінний живопис у церкві Св. Якуба в Левочі та ілюстрації рукопису священника Михайла з Трнави. З початку XV ст. посилюється вплив французької та віденської шкіл живопису.

Оцінюючи розвиток культури в словацьких землях у X—XIV ст., варто зазначити, що він відбувався досить повільно. Це зумовлювалося відсутністю власного політичного центру, а також їхнім провінційним становищем в Угорському королівстві.

Література:

- Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. Москва, 1991.
- История Чехословакии: В 2 т. Москва, 1956. Т. 1.
- Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.
- Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1988. Королюк В. Д.
- Славяне и восточные славяне в эпоху раннего Средневековья. Москва 1985.
- Озолин А. И. Из истории гуситского революционно-люционного движения. Саратов, 1962. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. Москва, 1987. Т. 1.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Запитання і завдання

Семінарське заняття № 10.

«ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ В СЕРЕДНІ ВІКИ» - 2 год.

План:

4. Словаччина у X – XIV ст..
5. Словаччина у XV- XVII ст.
6. Словаччина у системі монархії Габсбургів.

Питання й завдання

17. Проаналізуйте процес включення словацьких територій у Угорське королівство у X-XI ст.
18. Розкрийте територіально - адміністративну організацію Словаччини.
19. Охарактеризуйте економічний розвиток та соціальну структуру у X-XI ст.
20. Охарактеризуйте словацькі землі в умовах феодальної роздробленості.
21. Охарактеризуйте діяльність Матуша Чак Тренчинського.
22. Охарактеризуйте положення міст у XIV ст.
23. Охарактеризуйте словацьку культуру та розвиток мистецтва і освіти.
24. Охарактеризуйте економічний розвиток Словаччини у XV ст.
25. Розкрийте суть занепаду міст та поширення гуситської ідеології.
26. Розкрийте суть діяльності «братиків».
27. Розкрийте місце Словаччини у боротьбі за Угорську корону.

28. Охарактеризуйте економічний розвиток та соціальну структуру XVI ст..
29. Розкрийте суть гуманістичного напрямку в культурі Словаччини у XV ст.
30. Дайте характеристику основним культурним спрямуванням у XV ст..
31. Охарактеризуйте особливості процесу формування словацької народності.
32. Охарактеризуйте Словацькі землі, як центр боротьби між угорською шляхтою та Габсбургами.

Література

9. Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. - Москва, 1991.
10. История Чехословакии: В 2 т. - Москва, 1956. - Т. 1.
11. Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. - Москва, 1991.
12. Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
13. Корольок В. Д. Славяне и восточные славяне в эпоху раннего Средневековья. - Москва 1985.
14. Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. - Саратов, 1962.
15. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. - Москва, 1987. - Т. 1.
16. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. - Минск, 1987. - Т. 1.

Індивідуальна робота № 7.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЛОВАЧЧИНИ UX –XIV СТ.» - 2 ГОД.

План:

5. Економічний розвиток.
6. Соціальний розвиток.
7. Політичний розвиток.
8. Взаємовідносини з сусідами.

Рекомендована література:

7. История Чехословакии: В 2 т. Москва, 1956. Т. 1.
8. Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.
9. Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.
10. Корольок В. Д. Славяне и восточные славяне в эпоху раннего Средневековья. Москва 1985.
11. Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. Москва, 1987. Т. 1.
12. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Індивідуальна робота № 8.

«КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СЛОВАЧЧИНИ UX –XIV СТ.» - 2 ГОД.

План:

4. Розвиток освіти усередньовічній Словаччині.
5. Архітектура Словацьких міських центрів.
6. Культура Словаччини у XVI – XVII ст..

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

6. Охарактеризуйте етапи розвитку Словацької культури середньовіччя.
7. Порівняйте культурні тенденції Чехії та Словаччини доби Середньовіччя.
8. Розкрийте причини високого рівня освіченості словацького населення усередні віки.
9. Охарактеризуйте архітектурні традиції Словацьких міських центрів в добу середньовіччя.
10. Дайте характеристику культурним тенденціям.

Література

19. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. - Москва, 1988.
20. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
21. Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. - Москва, 1985.
22. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. - Т. 1.
23. Козьма Пражский. Чешская хроника. - Москва, 1962.
24. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
25. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V в. — 1648). - Москва, 1993.
26. Сказания о начале чешского государства в древнерусской письменности. - Москва, 1970.
27. Тржештик Д., Достал Б. Великая Моравия и зарождение чешского государства // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.). - Москва, 1991.
28. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. - Минск, 1987. - Т. 1.
29. Хроповский Б. Славяне. Историческое, политическое и культурное развитие. - Прага, 1988.
30. История южных и западных славян: В 2 т. - Москва, 1998. - Т. 1. Средние века и новое время.
31. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1988.
32. Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии. XV век: Учебно-методическое пособие. - Москва, 1990.
33. Лаптева Л. П. Гуситское движение в освещении современников: Источники и материалы для практических занятий. - Москва, 1992.
34. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (XV век — 1648 г.): Учебное пособие. - Москва, 1993.
35. Словацкая литература от истоков до конца XIX в.: В 2 ч. - Москва, 1997. - Ч. 1.
36. Теорія та історія світової та вітчизняної культури: Курс лекцій. - Київ, 1992.

РОЗДІЛ 3. Історія південних слов'ян в період середньовіччя (VI – сер. XVII ст.)

3.1 Болгарія у VII – першій половині VIII ст.

1. Заселення слов'янами та протоболгарами Балкан.
2. Перше Болгарське царство.
3. Болгарія під зверхністю Візантії.
4. Друге Болгарське царство
5. Болгарська культура

1. Заселення слов'янами та протоболгарами Балкан.

Територія центральної і східної частини Балканського півострова в давні часи була заселена індоєвропейськими племенами фракійців (мези, гети, асти, одризи). Сусідство з античним світом сприяло поширенню серед них грецької культури. В IV ст. до н. е. терени сучасної Болгарії завоювали македонці, а в середині I ст. н. е. — римляни. На територіях, заселених фракійцями, виникли дві римські прикордонні провінції — Ме-зія та Фракія. Ці провінції в IV—V ст. стали об'єктом вторгнень германців та аланів, а з VI ст. — слов'ян.

Так само як і фракійці, слов'яни належали до однієї з етнічних гілок індоєвропейців. Найраніші з писемних свідчень про них, що збереглися до наших часів, належать Плінію Старшому (I ст. н. е.). В VI ст. слов'ян згадували Прокопій Кеса-рійський, Мавркій, Йордан. Уже в першій половині нашої ери слов'яни заселяли великі простори від Ельби (Лаби) на заході до Верхньої Волги й Сіверського Дінця на сході, Середнього та Нижнього Дунаю і Чорноморського узбережжя на півдні, Балтійського узбережжя на півночі. З їхніх численних племен поступово утворилися три гілки слов'янства — західна, східна й південна. В історії Балканського півострова найпомітнішу роль відіграли південні та східні слов'яни. Їхні племена візантійські й латинські автори називали "склавінами" й "антими".

У VI ст. слов'янське суспільство перебувало на останній стадії розкладу первіснообщинного ладу — стадії військової демократії. В цей період господарською одиницею слов'янського суспільства стала велика сім'я — задруга. Вона вбирала в себе кілька поколінь нащадків одного батька з їхніми дружинами й дітьми. Чисельність її членів звичайно становила 20-30 чоловік. Вони спільно господарювали й володіли землею. Кілька задруг склали територіальну общину, а кілька общин — плем'я. Територія, на якій проживало плем'я, називалася жупою. Керували племенем народні збори за участі всіх дорослих вільних чоловіків (віче), а також рада старійшин і вождь племені (жупан, князь). Владаровою аристократії та князів у VI ст. поступово посилюється, що пов'язано зі зростанням майнової нерівності. Цьому сприяли й успішні війни з Візантією.

Завоювання слов'янами Волконського півострова — один із етапів Великого переселення народів, що є невід'ємною складовою європейської історії IV—VII ст. Перші епізодичні наскоки слов'ян на Візантійську імперію відбувались у V ст. Саме в цей час утворилися могутні об'єднання слов'янських племен. З VI ст. подібні вторгнення стають постійними, а з середини того ж століття слов'яни переходять від набігів до завоювання й заселення провінцій імперії. Навіть за відсутності згуртованості та єдності слов'яни являли собою вельми грізну силу.

Бойовий порядок слов'янських воїнів ще не позначався досконалістю, однак відомо, що вони билися лавами, а не юрбою. Окрім піхоти в слов'янському війську існувала кіннота, її бойові якості були настільки високі, що візантійці й араби охоче наймали слов'янських воїнів на службу. Відомо, що деякі візантійські воєначальники того періоду були слов'янами за походженням.

Масова колонізація слов'яками імперських земель, щорозпочалася з середини VIст., тривала приблизно століття. Протягом цього часу вони розселилися практично по всьому Балканському півострову й прилеглих до нього північно-західних областях. Візантія переживала тоді важкі часи й не могла ефективно захищати північні кордони.

Заселення слов'янами Балкан призвело до значних змін в етнічному складі людності. Тепер вони становили тут більшість населення й асимілювали фракійців та іллірійців. Лише невелика частина фракійців та іллірійців зберегла національну особливість. Згодом вони брали участь в етногенезі волохів та албанців.

Контакти з місцевими племенами позначалися й розвитком господарства слов'ян. Хліборобство та скотарство продовжували відігравати домінуючу роль в їхньому сільськогосподарстві. На нових землях підвищилася урожайність зернових. У скотарстві на перше місце вийшла дрібна худоба. Скрізь поширюються виноградарство та садівництво. Певні успіхи спостерігаються і в розвитку ремесла, передусім у виготовленні сільськогосподарського знаряддя та зброї.

Розвиток економіки супроводжувався змінами в соціальних відносинах слов'янського суспільства. Господарство вели вже індивідуальні сім'ї, які стали повноправними власниками земельних наділів. Таким чином, стався остаточний перехід від родової та хліборобської досусідської общини.

Завоювання нових земель збагачувало родоплемінну знать. Для збереження та зміцнення свого впливу вона прагнула створювати державні об'єднання. Перші слов'янські князівства виникли спочатку на території одного чи кількох племен. Такі військово-територіальні об'єднання дістали назву слов'янських племен. На початку VIIст. на Балканському півострові налічувалося понад двадцять слов'янських племен. Серед найзначніших племен і племінних об'єднань називають тимочан, берзитів, струм'ян, ринхінів, драгунів.

Візантія намагалася підкорити слов'янські племена, які жили на її території. *Змагання з імперією стали однією з причин утворення слов'янських племінних об'єднань. У результаті запеклої боротьби Візантія змусила значну частину слов'ян, головним чином у Македонії, Фракії, Мезії, визнати зверхність імперії. Інші племена зберегли незалежність до навали на Балкани тюркських племен болгар.*

В історичній літературі тюркських болгар заведено називати протоболгарами, на відміну від тих південних слов'ян, які прийняли від них цю племінну назву. Протоболгари були вихідцями з Центральної Азії. До IV ст. вони заселили Приазов'я, Північне Причорномор'я, Кавказ. У другій половині VIIст. частина протоболгар, на яку тиснули хазари, відійшла на північ. Тут, у середній течії Волги й Кавказу, виникла держава Волзька Болгарія. Інша протоболгарська орда попрямувала до гирла Дунаю. Її очолював хан Аспарух (Ісперих, Єсперих) (644-700). Під тиском аварів протоболгари Аспаруха здійснювали з 70-х років VIIст. спустошувальні походи на Візантію. Намагання імператора Константина IV організувати оборону імперських кордонів неувінчалися успіхом. Войовничі, невибагливі протоболгари, що вправно володіли луком, шаблею, списом, становили велику загрозу для візантійців. Кіннота протоболгар складалася здебільшого з важкоозброєних вершників.

Союзниками протоболгару їхніх війнах з Візантією виступила значна частина слов'янських племен. Це зближення, перед лицем візантійської небезпеки, племінної знаті двох народів прискорило оформлення спільних державних структур. Утворилася слов'яно-болгарська держава, яка відіграла велику роль у переможній війні з візантійцями. У 681 р. Константин IV уклав з Аспарухом мирний договір. За умовами договору імператор визнавав нову державу і зобов'язувався сплачувати Аспаруху щорічну данину.

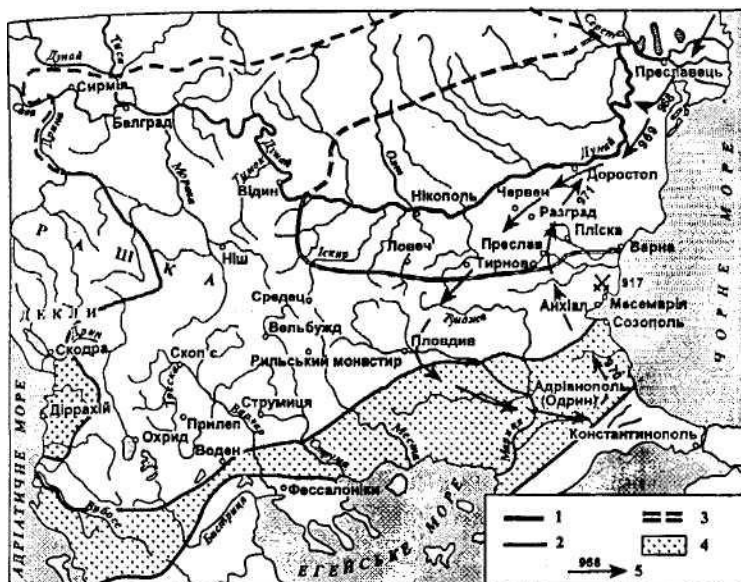
2. Перше Болгарське Царство

Новоутворену слов'янсько-болгарську державу в історичній літературі називають Першим Болгарським царством. Воно проіснувало з 681 по 1018 рр. Кордони країни сягали на сході Чорного моря, на півдні — Балканського хребта, на заході — річки Тимок, на півночі — Дунаю. Проте в наступні 200 років межі Болгарії суттєво розширилися, головним чином на півночі, заході й південному заході. Столицею держави стало місто Пліска, яке спочатку являлося боєм військовий табір протоболгар.

Слов'янські племена, що проживали в новій державі, перебували на вищому рівні соціально-економічного розвитку, аніж протоболгари. Крім того, кількісно слов'яни також переважали своїх сусідів. Ці обставини сприяли переходові протоболгар до сілоспособу життя та їх асиміляції слов'янами, які перейняли тільки племінну назву. Це пояснювалося помітнішою роллю протоболгарської знаті на початковому етапі існування нової держави. Протоболгарською була й правляча династія. З етнічною належністю перших ханів країна дістала найменування Болгарія. Етнічно Болгарія мала дуалістичний характер і посуті була слов'яно-болгарською федерацією. Аспарухові та його наступникам довелося відстоювати її незалежність у частих війнах з Візантією. У ході цих воєнних змагань, які проходили з перемінним успіхом, болгарські хани значно розширили межі країни. Особливих успіхів Болгарія досягла під час правління енергійного й далекоглядного хана Крума (803—814). Він остаточно розбив аварів і захопив територію між Карпатами та Дунаєм. Згодом Крум здобув важливу перемогу над Візантією. У 811 р. в Болгарію вторгнулася армія візантійського імператора Никифора, але на зворотному шляху вона потрапила в засідку. За невдалий похід Никифор заплатив власним життям — за наказом Крума з його черепа виготовили бенкетну чашу. Розгром візантійських військ у горах Стара-Планини дав змогу болгарам оволодіти всією Східною Фракією і навіть обложити Константинополь. За наступників Крума — ханів Омортаза, Малимара й Пресіана — Візантія не тільки визнала болгарську зверхність над Фракією, а й поступилася Болгарії великою частиною Македонії.

Завдяки успішним війнам значно розширилися кордони Болгарії, посилювався її вплив у міжнародних справах. Крім того, війни збагатили болгарську аристократію й сприяли зміцненню влади ханів. Окрім командування військом хан зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу. Йому також належав провід у відправах язичницького культу та здійсненні жертвопринесень. При хані діяла рада знаті, яка складалася з цивільних і військових сановників, проте вона не обмежувала ханської влади.

У перші століття існування Болгарської держави при дворі домінувала протоболгарська аристократія. Слов'янська знать, як правило, задовольнялася владою на місцях, у слов'янських землях, що охоплювали більшу частину країни. Протоболгари осіли головним чином на сході та північному сході. Із оточення протоболгарської знаті — "бойлів" (пізніше — боляр) виходили головні посадові особи держави. Другою особою після хана вважався його помічник — "кавхан", однією з функцій якого було командування військом.

Болгарія в VII — на початку ХІст.

1 — кордони Болгарії наприкінці VIIст.; 2 — кордони Болгарії на початку правління князя Симеона; 3 — приблизні кордони; 4 — територіальні здобутки царя Симеона; 5 — походи київського князя Святослава у 968-971 рр.

Військо складалося з протоболгарської кінноти та слов'янської піхоти й було всенародним. Народним спочатку був і суд. Він посути не підлягав державним чиновникам. Вироки виносились народними засідателями — присяжними. В сумнівних випадках, як і в Західній Європі, вдавалися до орда-лій — випробувань вогнем або кропом.

Соціально-структурально-феодалної Болгарії складалася з двох основних класів — аристократії та вільнооселянства. З поширенням великого землеволодіння в VII-IX ст. зростає економічний та політичний вплив аристократії. На її користь надходила велика частина натуральних селянських платежів.

Самоселянство в VII-IX ст. поступово залучається до процесу феодалізації. Про це свідчать записи звичаєвого права — "Землеробського закону" (VIIIст.) і "Закону судного людем" (IXст.). В першому з них, укладеному Візантії, фіксувалися суспільні відносини, що сформувалися тут під впливом слов'янських переселенців. Це дає підставу дослідникам Першого Болгарського царства використовувати його для характеристики соціально-економічного устрою слов'янського суспільства VIIIст. "Закон судний людем" виданий ханом Крумом на початку IXст. Він відбивав суспільні відносини на території самої Болгарії.

Процес феодалізації, що розпочався в країні, був тісно пов'язаний з територіальними загарбаннями болгарських ханів. Хани дарували своїм близьким землі разом з людністю, яка проживала на них, що призвело до перетворення вільних селян на кріпаків. Цих кріпаків у Болгарії, як і у Візантії, називали париками. Зростання великого землеволодіння супроводжувалося збільшенням феодальних повинностей селян, проте, на відміну від країн Західної Європи, феодалізація в Болгарії відбувалася уповільненими темпами.

Поряд з аристократією та селянством у болгарському суспільстві існували раби. Рабство з'явилося в слов'ян ще до приходу на Балканський півострів, проте воно мало патріархальний характер. Рабська праця в слов'янському суспільстві не набула скільки-небудь значного поширення, а самих рабів нерідко відпускали на волю. Після утворення Болгарської держави, внаслідок завойовницьких війн, кількість рабів значно зросла зарахунок військовополонених, однак їхня праця, як і раніше, мало використовувалася в сільському

господарстві та ремеслі. Раби ставали здебільшого дворовими служниками в маєтках знаті або предметом торгівлі з Візантією.

У другій половині IX ст. тривало зміцнення влади болгарських ханів. Знать, що феодалізувалася, потребувала твердої центральної влади для придушення опоруселянства процесів закріпачення й для успішних завойовницьких походів. *Болгарія значно посилилася за князювання Бориса I (852—889)*. Він захопив території на північ від Дунаю, а також частини сербських земель. Болгарські володіння сягали тепер Адріатичного узбережжя. У 865 р. *Борис I запровадив у Болгарії християнство*. Цей майстерний політичний хід зрівняв Болгарію з іншими європейськими державами. *Християнізація сприяла поширенню духовної культури й ліквідації етнічних відмінностей слов'ян і болгар*. Водночас новарелігія мала зміцнити владу Бориса I в країні. Язичництво, яке освячувало патріархальні відносини, в умовах феодалізації вже не могло бути надійною опорою влади.

Папа Римський програв боротьбу за Болгарію Константинопольському патріархові: Борисохрестив свою країну західним обрядом і прийняв при хрещенні ім'я Михайла. Його титул "хан" перейменували на слов'янський "князь". Борис домогся автономії болгарської церкви, яку очолив архієпископ. Богослужбовою мовою нової архієпархії спочатку була грецька, зрозуміла далеко не всім парафіянам. Таким чином, виникла нагальна потреба у відправах слов'янською мовою, за слов'янськими книгами. Це сприяло б подальшій християнізації й послабленню конфесійної залежності Болгарії від Візантії.

З вирішенням проблеми слов'янізації була безпосередньо пов'язана діяльність слов'янських першопевчителів — братів Кирила (Константина) й Мефодія. Завдяки їхній місіонерській діяльності 855 р. була створена перша слов'янська абетка — "глаголиця". Пізніше з'явився її видозмінений варіант — "кирилиця". *Складена на основі грецького уставного письма з додаванням кількох літер, вона поширилася серед слов'янських народів*. Після видання слов'янської азбуки Кирило й Мефодій переклали слов'янською мовою богослужбові книги.

Поява абетки справила великий вплив на розвиток слов'янської культури та консолідацію болгарської народності. В культурному відношенні болгари випередили інші південнослов'янські народи раннього Середньовіччя. На відміну від Західної Європи, де літературною мовою виступала мертва латина, в Болгарії виникла література національною мовою.

Успіхи в зовнішній політиці й культурі супроводжували все правління Бориса I. Він першим був проголошений болгарською православною церквою національним святым і у 889 р. пішов у монастир. Однак спроба його наступника Володимира відновити язичництво змусила Бориса ненадовго повернутися до влади. Володимира осліпили, а трон, за бажанням Бориса, посів його молодший син Симеон.

Царювання *Симеона (893—927)* в історичній літературі часто називають "*Золотою добою*" *Болгарської держави*, яка в цей період досягла вершини політичної могутності й стала гегемоном на Балканах. Для цього Симеонові довелося витримати тривалу боротьбу з Візантією та її союзниками — угорцями й сербами. Він чотири рази облягав Константинополь, але так і не взяв його. Перемоги болгар привели до істотних геополітичних змін на Балканах: *держава Симеона займала всю територію сучасної Болгарії, Македонію, Албанію, майже всю Сербію, частину Фракії, а також області на північ від Дунаю*. Таким чином, Болгарія стала однією з найбільших держав того часу. Зростання могутності й міжнародного авторитету Болгарії позначилося на її державному устрої. У 917 р. *Симеон відмовився від титулу князя і проголосив себе царем (василевсом) болгар і ромеїв (греків)*. Вихований при дворі візантійських імператорів, Симеон намагався в усьому їм наслідувати. Проте, на відміну від виборності візантійських імператорів, він зробив царську владу спадковою. Посилення Болгарії позначилося й на релігійних справах. *Національна церква отримала автокефалію у 917 р., а болгарський архієпископ дістав сан патріарха*.

Воєнні перемоги Симеона сприяли економічному піднесенню країни. Збільшилася площа оброблюваних земель, підвищився рівень агрокультури, повсюдно поширилося трипільля. Знахідки археологів свідчать

пророзвиток ремесла, яке вже відокремилось від сільського господарства. Успішно розвивалися торговельні зв'язки, що, своєю чергою, сприяло зростанню болгарських міст — Варни, Охрида, Скопле, Среденця.

Нарозвиток ремесла і торгівлі значною мірою вплинула й та обставина, що болгарська знать у результаті війн накопила величезну кількість грошових коштів, якими вона швидко розплачувалася за товари. Іншим джерелом матеріального збагачення знаті, що феодалізувалася, було посилення експлуатації селян.

Утвердження в Болгарії феодальних відносин вело до масового закабалення сільської людності. Податкове гноблення особливо посилювалося в X ст., коли часті війни вимагали дедалі більших коштів. Становище платників податків погіршувало й те, що в IX-X ст. основою болгарського військскладу не народне ополчення, а феодальні дружини. Таким чином, воєнні перемоги Симеона не поліпшили становище соціальних низів.

Народне обурення вилилося в антифеодальний рух, що виник у Болгарії в першій половині X ст. Цей рух, так само як інші рухи середньовічної Європи, проходив під релігійними прапорами. На честь першого проповідника нового вчення — священика Богомила — він дістав назву *богомилства*. Основою ідеології богомилів був дуалізм: увесь світ є боротьбою двох начал — Бога, що уособлює сили добра, та його сина Сатаниїла (Сатани), що уособлює сили зла. Людина, стверджували богомили, духовно належить Богові, а тілом — Сатані. Сатанинським творінням богомили оголошували також царську владу, феодальне гноблення, а разом з ними — й увесь матеріальний світ, що оточує людину. Богомили рішуче виступали проти офіційної церкви, яку вони також вважали творінням Сатани, а відтак заперечували її таїнства та обряди, шанування ікон, мощей і хреста. Богові, за їхнім уявленням, можна молитися всюди, тож відвідування храмів не може вважатися обов'язковим. Богомили категорично висловлювалися й проти пролиття крові — це положення відбивало невдоволення широким мас частими війнами в першій половині X ст.

Богомили створили власну ієрархію, яка вбирала в себє три категорії прихильників: "досконаліх", "віруючих" і "слухачів". Богомилські громади були тісно пов'язані між собою, їхній вплив виходив далеко за межі Болгарії. Послідовники нового вчення з'явилися у Візантії, Сербії, Боснії, Італії. Дуже близькими до богомилів за догмами були південнофранцузькі альбігойці.

Богомилський рух набув великого розмаху. Він охопив здебільшого селян, але чимало прихильників знайшов і серед городян. Прихильники богомилів удавалися навіть до збройних форм боротьби. Така їхня діяльність підірвала могутність феодалів, церкви й царської влади. *В науковій літературі немає єдності думок стосовно того, чи ослабив богомилський рух військову міць країни й тим самим полегшив завоювання Болгарії Візантією. Незалежно від негативної чи позитивної відповіді ослаблення Болгарської держави стало цілком закономірним процесом, оскільки посилення економічної та політичної могутності феодалів приводило до неминучих конфліктів з центром.*

Ознаки занепаду царської влади почали відчуватись відразу після смерті Симеона. Енергійного, войовничого батька змінив на троні його старший син *Петро* (927—969), який виявив якості не державця, а ченця. За нього Болгарія вступила в період феодальної роздробленості. Цим не забарилась скористатися її внутрішні й зовнішні вороги. Країну підірвали міжусобиці та змови, в яких брали участь молодші брати царя. Після повстання 931 р. від Болгарської держави відпала Сербія. Три роки по тому через болгарську територію, сіючи смерть і руїнування, пройшли полчища угорців, які в той час воювали з Візантією. Згодом ці вторгнення відбувалися неодноразово.

Сама Візантія була вельми заінтересована в ліквідації незалежної Болгарії. Для цього її провід вирішив використати кочовиків-печенігів, а також військову могутність Русі. Київський князь Святослав двічі вторгався в Болгарію. Візантії запропонували болгарам збройну допомогу, однак за таку підтримку останні сплатили дорожню ціну. Після відходу в 971 р. руських військ імператор Іоанн I Цимісхій полонив болгарського царя й оголосив захоплені болгарські землі провінціями імперії.

Самостійність зберегли тільки південно-західні області Болгарії. В результаті повстання "*комітоуліе*" там виникло Західно-Болгарське царство. Протягом майже півстоліття воно намагалося чинити опір агресії Візантії. Перелом у бойових діях настав у 1001 р., коли сюди було спрямовано відразу кілька візантійських армій. Війна мала такий бузுவірський характер, що імператор *Василій II* (976-1025), який вів її, ввійшов в історію під прізвиськом *Болгаробійця*. Так, після вирішальної перемоги поблизу гори Беласіце він наказав осліпити 14—15 тис. узятих у полон болгарських воїнів. Одноко залишили тільки одній людині з кожної сотні. Ці люди поводитимали привести осліплених воїнів до царя Західно-Болгарського царства Самуїла. Побачене так вразило державця, що він незабаром помер.

Смерть Самуїла, капітулянтська політика окремих болгарських феодалів і міць візантійської армії зробили неминучим остаточне загарбання всієї країни. У 1018 р. впала її столиця *Охрид*. Перше Болгарське царство припинило своє існування. На його землях установилося візантійське панування, яке тривало аж до 1185 р.

2. Болгарія під зверхністю Візантії.

На завойованих землях візантійці встановили загальноімперські порядки. Було введено систему управління, яка позбавила Болгарію навіть примарної автономії й перетворила її на прикордонну провінцію імперії. Територію Болгарії було поділено на три феми (військово-адміністративні округи). Всю повноту влади у фемах зосередили у своїх руках візантійські стратеги (архонти). Візантійські урядовці замінили болгарських на всіх рівнях влади. Лише пізніше в місцевій адміністрації кількість представників болгарської знаті збільшилася. Чиновницько-бюрократичний апарат Болгарії зріс удвадрази.

Візантія провадила й антиболгарську церковну політику. Хоча *Василій II Болгаробійця* визнав автокефалію болгарської церкви, на головні церковні посади призначалися греки. У 1037 р. грек *Лев Пафлагонянин* зайняв місце *охридського архієпископа*. Від цього часу еллінізація болгарської церкви помітно посилювалася. Слов'янську мову відправах замінила грецька. Навчальні заклади зі слов'янською мовою викладання починають закривати. Замість них відкривались грецькі. Жертвою еллінізації мали стати культура й менталітет болгарського народу. Зокрема, багато творів національної літератури перекладалося грецькою мовою. Разом з тим еллінізація сприяла прилученню болгар до більш розвиненої грецької культури, атому її не можна розглядати тільки як негативний процес.

Візантійське завоювання Болгарії сприяло остаточному утвердженню феодальних відносин. Якщо спочатку візантійці майже не втручалися у відносини власності, що склалися у Болгарії до їхнього приходу, то в подальшому ситуація різко змінилася й наприкінці XI ст. болгарські провінції вже мало чим відрізнялися від решти провінцій імперії. Феодалізм у візантійській формі переїмг у Болгарії остаточню.

Завершенню феодалізації допомогла та обставина, що завоювання супроводжувалося подальшим зростанням великого землеволодіння. В Болгарії утворився великий фонд державних земель, із якого імператори обдаровували своїх близьких. Спочатку ці дарунки отримували здебільшого церква та монастирі. Згодом, після приходу до влади в 1081 р. династії *Комнінів*, імператори почали активно роздавати землі й представникам світської знаті. Феодалізація активніше відбувалася на заході Болгарії, повільніше — на півночі та сході.

Водночас погіршується становище селян. Прискорився процес закріпачення. Основною формою феодального володіння стала пронія, яку діставала світська (іноді духовна) особа за військовою або адміністративну службу. Візантійська пронія багато в чому нагадувала західноєвропейський бенефіцій, чи феод. Якщо спочатку її надавали на певний термін, то згодом вона перетворилася на спадкове володіння.

Болгарські селяни, щосиділи на цій землі, як і в інших візантійських провінціях, називалися "париками". Посилення експлуатації і запровадження в XI-XII ст. низки нових повинностей (церковного канонікону; синони, що передбачала примусовий продаж аграрної продукції державі за зниженими цінами, тощо) перетворювали формально вільних париків на кріпаків. Характерною рисою доби візантійського володарювання було постійне збільшення податків. Разом із тим запровадження з 1040 р. грошових зборів (раніше сплачувались тільки натуральні) об'єктивно сприяло зростанню товарності сільського господарства, поживавленню торговельних зв'язків між селом і містом, а в кінцевому підсумку — відродженню міст. Бурхливий розвиток міського ремісничого виробництва підтверджують численні археологічні знахідки XI—XII ст. Економічний прогрес характеризував поступ міст тогочасної Візантії. Подібна тенденція спостерігалася і в інших країнах Європи.

Війни, які вела Візантія, тяжко позначились на становищі жителів Болгарії. В XI—XII ст. болгарські землі регулярно зазнавали наскоків печенігів, угорців, норманів, половців. Під час Першого та Другого хрестових походів відбувалися запеклі сутички між болгарами і хрестоносцями.

Зростання феодальних повинностей таруїнівні наслідки воєн посилили патріотичні настрої. Боротьба за незалежність Болгарії тривала протягом усього періоду візантійського панування. В перші два десятиліття вона набувала переважно пасивних форм: відмови від виконання феодальних повинностей, утеч із сіл тощо. Активізувалися й богомили, які закликали болгар звільнити рідний край від загарбників. Поступово боротьба проти візантійців дедалі більше активізувалася й переросла у відкриті збройні виступи.

Рушійними силами національно-визвольного руху, як правило, виступали середні й нижчі верстви суспільства. Та керували ними в основному представники болгарської знаті. Незважаючи на входження великої частини болгарських феодалів до панівного стану імперії, більшість з них не втратили національних рис і патріотичних почуттів. Активність болгарської знаті пояснювалася й прагматичними причинами — прагненням не ділити владу з візантійцями.

Перший організований виступ стався в 1040 р. Його спричинила нова податкова політика візантійської адміністрації. Боротьбу очолив онук царя Самуїла Петро Делян, який спромігся підняти люд Західної Болгарії. Допомогу повсталим надавали жителі сусідньої Сербії, Албанії, Епіру. Загони Деляна встановили контроль над усією південно-західною частиною Балканського півострова. Успіхи повстанців викликали запеклу боротьбу в їхньому керівництві. Під час цих сутичок Петро Делян убив свогоспільника Тихомира, але незабаром його самого осліпив і видав візантійцям інший соратник — Алу-сіан. Після цього повстання болгар було придушено, протечастина сербських земель здобула незалежність.

У 1072-1073 рр. в Болгарії відбулося нове повстання, викликане черговим підвищенням податків і запровадженням монополії на торгівлю зерном. Його очолив болярин Георгій Войтех, який об'єднав навколо себе частину болгарських феодалів. Інші боляри зберігали вірність імперії і не підтримали повсталих. Допомога сербів не врятувала Войтеха від розгрому. Він потрапив у полон, де його замордували візантійці.

У національно-визвольному русі болгари шукали спільників серед деяких сепаратистськи налаштованих намісників імперії. Виборність імперської влади призводила до частих заколотів візантійських військових, які мріяли захопити імператорський престол. І хоч такі союзи приносили лише тимчасовий успіх, патріотично налаштовані болгарські феодалі не мали іншого вибору.

Зростання податків і сепаратизм знаті й надалі призводили до виступів болгар проти Візантії. Кілька великих повстань потрясли болгарські землі з середини 70-х до середини 80-х років XI ст. Однак на початку в середині XII ст. боротьба за незалежність втратила гостроту. Здавалося, воля болгарського народу до визволення остаточно зламана. Проте в 1185 р. Північно-Східна Болгарія опинилася в епіцентрі могутнього повстання, яке привело нарешті до відновлення незалежності.

4. Друге Болгарське Царство.

Успіху повстання болгарсприяла внутрішньополітична боротьба, яка точилася у Візантійській імперії з початку 80-х років ХІст. її причина полягала в розвитку феодальних відносин, що посилював владу феодалів, які дедалі меншерахувалися з центральним урядом. За цих обставин наослаблену чварами Візантію накиннулися нормани, серби, венеціанці, угорці.

Скрутою імперії відразускористалися прихильники незалежності Болгарії. Приводом до виступу стали нові податки, запроваджені для оплати весільних свят: візантійський імператор Ісаак II Комнін вступив у 1185 р. в династичний шлюб з угорською принцесою.

Повстанців очолили знатні боляри Федор і Асень — нащадки останніх болгарських царів. Ця обставина надала війні за незалежність законного характеру навіть з позицій імперської налаштованої частини болгарського суспільства. Федора проголосили царем болгарі греків під ім'ям Петра. Центр повстання розташовувався в місті Тирново. До весни 1186 р. визвольний рух охопив усю Північно-Східну Болгарію. Активно допомагали болгарам волохи, серби й половці. В результаті війни, що проходила з перемінним успіхом, Ісаак II визнав незалежність Північно-Східної Болгарії. За мирним договором 1187 р. до складу Болгарського царства увійшли приднаунські землі, частина Північної Фракії та Західне Причорномор'я. Його столицею став Великий Преслав.

Період в історії Болгарії від здобуття незалежності до завоювання її османами дістав назву Другого Болгарського царства (1187—1396 рр.). В історії цього царства вирізняють два етапи:

- 1) піднесення Болгарії, в результаті якого вона перетворилася на гегемона Балкан (1187—1241);
- 2) поступовий занепад, коли ослаблення центральної влади й феодальна роздробленість призвели до виникнення на її території кількох незалежних держав (1241—1396).

Перші роки після відновлення болгарської державності війни з імперією не припинялися. Замість Петра, котрого фактично усунули від влади, боротьбу проти Візантії очолив його співправитель Асень (1187—1196). Він намагався укласти союз з німецьким імператором Фрідріхом I Барбаросою, війська якого прямували через Балкани у Третій хрестовий похід. Однак німці не збиралися зв'язувати свої зобов'язаннями навіть з ворогами ненависної їм Візантії. Придворні інтриги й змови однаково негативно відбивалися в цей період на візантійцях і болгарях: скинення з візантійського престолу Ісаака II і вбивство Асеня сталися майже одночасно. Короткий час Болгарією правив Петро (1196-1197), а після його вбивства феодалами трон заволодів молодший брат Петра Калоян (Іваниця) (1197-1207).

Калоян був непримиренним ворогом Візантії. Ця ворожість полегшила становище хрестоносців, які в 1204 р. захопили Константинополь і створили власну державу — Латинську імперію. Папа Римський Інокентій III Калоян уклали угоду, згідно з якою болгарський цар прийняв від папи титул короля, а болгарський архієпископ — сан примаса. Виникли передумови для політичного союзу та церковної унії Болгарії з Латинською імперією і папством. Калоян навіть брав активну участь у війні проти Візантії й виявив таку жорстокість, що заслужив прізвисько Ромеєбийці (вбивці ромеїв, тобто візантійців). Однак після загарбання Константинополя хрестоносці почали зазіхати на Болгарські землі, які недавно входили до складу розгромленої ними імперії. Ці претензії змусили Калояна повернути зброю проти колишнього союзника. Його вдалі дії проти хрестоносців викликали гнів папи Римського, який проголосив болгарському цареві анафему. Хрестоносці залучили на свій бік частину

представників грецької знаті, яка раніше підтримувала болгар. У 1207 р., під час облоги Фессалонік, сплячого Калояна проткнув списом один із його приближених. Певно, вбивцю підіслав небіж Калояна — Борил, який правив Болгарським царством у 1207-1219 рр.

Борила переслідували невдачі. За його правління від Болгарії відпали кілька феодальних володінь, головним чином на південному заході. Борил залишив по собі пам'ять боротьбою не тільки із зовнішніми, скільки з внутрішніми ворогами. Він нещадно придушував народні виступи, насамперед рух богомилів. Бору довелось відстоювати свій престол у війні з сином Асеня Пваном Асенем, який вступив у Болгарію в 1217 р. на чолі половецьких і руських загонів. Кинутими соратниками Бориласхопили прибічники Івана Асеня й осліпили.

Іван Асень II (1218-1241) є одним з найвидатніших державних діячів середньовічної Болгарії. Він проводив активну зовнішню політику, вміло лавіруючи між Латинською імперією і візантійцями. У 1230 р. Іван Асень II здобув важливу перемогу, розбивши поблизу Клокотниці армію візантійського правителя Епіру. Успішні війни і вдалий династичний шлюб з угорською принцесою дали змогу болгарському цареві значно розширити територію своєї держави. До її складу ввійшли Македонія, Західна Фракія, більша частина Епіру. Болгарія здобула вихід до Адріатичного узбережжя і стала в 30-х роках XIII ст. гегемоном на Балканах. Це був період найвищого розквіту Другого Болгарського царства.

Утім навіть у цей період влада царя залежала від великих феодалів, які значно посилились за попередні 150 років. Боляри, з яких складалася державна рада (синкліт), активно впливали на внутрішню й зовнішню політику держави. Державний апарат організовувався в основному за зразком візантійського, хоча нові правителі всіляко підкреслювали наступність Першого і Другого Болгарських царств. Насправді старим залишався тільки герб — лев, що стоїть на задніх лапах. Замість протоболгарських закріпилися грецькі назви посадових осіб. Найважливішими з них були логофет (головний керівник придворних відомств, своєрідний прем'єр-міністр двору), великий воевода (командувач армією за відсутності царя) та протовестіарій (керівник скарбниці). За грецьким зразком формувалося й управління на місцях. В адміністративному відношенні Друге Болгарське царство поділялося на десять областей, так званих хорів. Їх очолювали дуки, що мали практично необмежену владу (адміністративну, судову, військову, фіскальну). Хоча дуки формально призначалися царем, фактично ними ставали представники великого місцевого боярства, які обстоювали власні інтереси. Царська влада не могла ефективно протидіяти зростанню їхнього сепаратизму, зумовленого закономірностями соціально-економічного розвитку країни.

Тривале візантійське панування справило великий вплив на економіку Болгарії. Тому й після звільнення в країні відбувалося зростання світського й монастирського землеволодіння. Особливо прискорився цей процес у другій половині XIII-XIV ст. Помітно збільшились і маєтності царя. Проте він роздавав приближеним особам не тільки землі власного домену, а й ті, де жили вільні селяни. Це призводило до подальшого закріпачення сільської людності. Водночас особливістю аграрного розвитку Другого Болгарського царства залишалася наявність досить значного прошарку вільних селян.

Після визволення Болгарії податкове гноблення на перших порах трохи ослабло. Скорочення поборів торкнулося переважної частини населення, за винятком залежних селян-париків. Основними видами платежів у добу Другого Болгарського царства були два види ренти — та, що відпрацьовувалася, й натуральна. Разом з тим, у XIII-XIV ст. запроваджувалися грошові платежі (наприклад димніни). Суворозафіксованої ренти не існувало, бо кількість і види продукції, що сплачувалась у вигляді податку, залежали від особливостей господарства, ландшафту, умов користування панською землею. Різновидами феодальної власності на землю в той час були баштина (вотчина) і, ймовірно, пронія, яка, очевидно, збереглася й після звільнення від візантійського владарювання, остаточно перетворившись з позитивного володіння на спадкове.

Значні успіхи в сільському господарстві й збільшення аграрної продукції, яку селяни постачали на ринок, сприяли розвитку болгарських міст. Великими центрами ремесла й торгівлі стали Тирново, Варна, Відин, Средец, Бранічев, Пре-слав. Розвиток ремісничого виробництва в цілому відбивав загальноєвропейську тенденцію того часу. Найбільші успіхи були досягнуті в гірничій, будівельній, ювелірній, шкіряній галузях, металургії, ткацтві. З'явилися вужчі, ніж раніше, спеціалізації ремісників. Хоча в епоху Другого Болгарського царства торгівля не відокремилася остаточно від ремесла, торговельні зв'язки помітно поживались. У великих містах регулярно влаштовувались ярмарки. Загалом розвиток міського ремесла й торгівлі в Болгарії позначали такі особливості: болгарські міста зберігали напіваграрний характер; у болгарських містах несклалася система ремісничих цехів і торгових гільдій; торгівлю тримали у своїх руках здебільшого іноземці, які мали набагато більше привілеїв, аніж болгарські купці; розвиткові торгівлі перешкоджали внутрішні митниці; містани являли собою самостійної політичної сили. Залежні від феодалів, міста не могли надавати підтримку центральній владі, і це відразу позначилося на внутрішньополітичному розвитку країни.

Від середини XIII ст. Болгарія втрачає позиції гегемона Балкан. Після смерті в 1241 р. Івана Асеня II країна вступила в період поступового занепаду центральної влади. Її регулярність тривали болярські усобиці. З внутрішньогорозбрату відразу скористалися угорці та візантійці, які спромоглися захопити в Болгарії значну частину західних земель. З 1261 р., коли була відновлена Візантійська імперія, зростає загроза для південних болгарських рубежів. З півночі до Болгарії вдиралися монголо-татари. Їхні спустошливі наскоки особливо посилилися в середині 70-х років XIII ст. За політичної нестабільності й зростання феодалного гноблення визріли всі необхідні передумови для великого селянського повстання.

Вона спалахнула в 1277 р. на Чорноморському узбережжі Болгарії й поступово охопило всю країну. Повсталих очолював пастух Івайло, який за короткий час добився значних успіхів. Антифеодальний рух селян мав також національно-визвольний характер: монголо-татари, які вторгалися в країну, були двічі розбиті загонами Івайла. Після цього Івайло повернув зброю проти болгарських феодалів. У вирішальній битві, що відбулася наприкінці 1277 р., загинув цар Константан Тих, а його армія втекла. Незважаючи на втручання Візантії, яка висунула свого ставленика на болгарський престол, Івайло заволодів тронем. Цариця-удова впустила його до столиці й після одруження з нею пастух у 1278 р. отримав болгарську корону.

Однак боляри, що приєдналися до повстання, не збиралися терпіти на престолі простолюдини. Більшість з них за підтримки візантійців намагалася посадити на болгарський трон представника роду Асенів. У кінцевому результаті долю царського вінця вирішив половецький аристократ *Георгій I Тер-тер* (1280—1294). Він заснував нову династію *Тертеровичів*. Івайло втік до татарського хана Ногая, за наказом якого його вбили. Після смерті Івайла очолюване ним повстання пішло на спад і до кінця 1280 р. царські війська розгромили останні повстанські загани. Івайло довго залишався популярним серед болгарського народу, однак слід визнати, що він був не тільки талановитим вождем народних мас, а й відчайдушним авантюристом, який зміг у державі, яку роздирали міжусобиці, хвацько зайняти царське місце.

За правління династії Тертеровичів (1280—1323) і Шишма-новичів (1323—1395) становище Болгарії погіршилось. Напади татар, візантійців, сербів, угорців тривали. Тимчасове посилення Болгарії за Федора Святослава (1300—1321) не змогло повернути їй роль гегемона Балкан. У ході війни з сербами болгарі зазнали в 1330 р. тяжкої поразки поблизу Велбужди. Намагання болгарських царів лавірувати між могутніми сусідами не мали позитивних наслідків. Зростав сепаратизм великих феодалів. Так, усередині XIV ст. при чорноморській області Болгарії здобули незалежність. На честь половецького деспота Добротича, який тут правив, ці землі дістали згодом назву Добруджа. Не було єдності й у інших частинах країни.

В 1363р. сталася подія, яка великою мірою спричинила швидку втрату Болгарією державності. Цар Олександр зробив старшого сина Івана Срацимира правителем Відинської області, а молодшого — Івана Шишмана III — призначив своїм наступником. Фактично Болгарія розпалася на три самостійні держави — Тирновську, Відинську й Добруджу. В умовах османської загрози, що зростала, правителі цих держав не намагалися їх об'єднати. Результати цієї політики проявилися в 190-х роках XIV ст., коли турки-османи розпочали завоювання болгарських земель.

5. Болгарська культура

Розвиток болгарської культури VII—XIV ст. мав низку специфічних рис, що якраз відбивали етнічні, конфесійні, політичні особливості історії країни. Слов'яно-протоболгарський дуалізм, перехід від язичництва до християнства, втрата державності, візантійське панування й відновлення незалежності — всі ці чинники справляли безпосередній вплив на культурне життя Болгарії.

Про культуру язичницької Болгарії (VII — перша половина IX ст.) можна дістати уявлення головним чином з пам'яток архітектури й прикладного мистецтва. Зарозпорядженням ханів, візантійські та місцеві архітектори будували величні культові споруди й палаци. Прикладом таких пам'яток є палац у давній столиці Болгарії Плиссці. Особливо вшановували витесаний усвященний скелі Мадарський рельєф, що мав важливий ритуальний зміст ("Мадарський вершник").

Поширення з середини IX ст. християнства і слов'янської писемності започаткувало новий етап розвитку болгарської культури. Дедалі більше посилювався вплив Візантії. Цей вплив, а також самобутні внутрішні процеси сприяли перетворенню Болгарії доби раннього Середньовіччя в лідера слов'янських країн у галузі культури.

її розквіт припав на царювання Симеона. На цей час практично завершилося формування болгарської ранньофеодальної народності. Політичні успіхи Симеона дали новий поштовх розвитку архітектури. Особливою розкішшю вирізнялися будівлі нової столиці Преслава (Тронна палата, палацова Кругла (Золота) церква). Проте найбільших успіхів за правління Симеона досягла література.

Вже учні Кирила і Мефодія — Климент Охридський та Костянтин Пресвітер — поклали основи стародавньої болгарської літератури. Климент, наприклад, створив охридську літературну школу. Саме йому дехто приписує авторство "Паннонських легенд" про життя Кирила і Мефодія. Ці легенди вважаються першим літературним твором слов'янською мовою.

В основному релігійними за формою, але глибоко патріотичними за змістом були й літературні праці епохи "золотої доби": "Проглас до Євангелія" Костянтина Пресвітера, "Прописемності" Чорноризця Храбра, "Шестоднів" Іоанна Екзархата і ін. За Симеона перекладено з грецької мови на слов'янську офіційну пам'ятку національної історії — "Іменник болгарських ханів".

Із візантійським пануванням уповільнився розвиток болгарської культури, хоча Візантія й надалі залишалася найцивілізованішою країною того часу. В ході візантійських завоювань було зруйновано чимало культурних центрів Болгарії, зокрема її столицю Преслав. Еллінізація болгарського духовенства призводила до зниження рівня освіти слов'янських священників, що, своєю чергою, сприяло поширенню ересей. З'являється апокрифічна, тобто не визнана офіційною церквою, релігійна література. Написана під впливом учення богоми-

лів, така література рясніла реалістичними сценами з життя різних, насамперед нижчих, верств болгарського суспільства.

Визволення Болгарії з-під візантійського панування дало потужний імпульс розвитку національної культури. Різноманітність її проявів, виникнення нових культурних центрів, патріотична спрямованість і підтримка з боку держави є відмінними рисами нового етапу культурного розвитку країни.

Великих успіхів досягла національна література. Нова столиця Другого Болгарського царства — Тирново — стала його визначним літературним центром. Болгарська література тогочасу мала здебільшого офіційний тарелігійний характер, і значна її частина являлася бою переклади з грецької мови. Однією з найцінніших літературних пам'яток XIII ст. вважається "Синодик царя Бориса", укладений для боротьби з ересями, головним чином з богомилами. Він містив важливі історичні дані. Цінними пам'ятками болгарської писемності часів Другого Болгарського царства є також "Болонська псалтир", "Бітельська тріодь", "Добромирове Євангеліє" тощо.

Великий вплив на розвиток загальнослов'янської писемності справила реформа орфографії. Її запроваджено з ініціативи патріарха Євфимія Тирновського. Унаслідок цієї реформи виправлені релігійні книги й перетворені старослов'янську мову на суто літературну, богослужбну, що, зрештою, сприяло літературному обміну між слов'янськими країнами.

За часів Другого Болгарського царства процвітало культове фортечне будівництво. У Тирново та інших містах будуються величезні архітектурні споруди. Найбільш відомими пам'ятками архітектури того періоду вважаються церкви Сорока мучеників, Св. Димитрія, Св. Петра та Павла в Тирново, Боянська церква в Софії, Погановський монастир в Охриді. Нові болгарські храми вирізнялися меншими розмірами і збільшенням кількості декоративних деталей.

З успіхами культового будівництва був тісно пов'язаний і розквіт болгарського живопису, представленого переважно церковними фресками й іконописом. Реалістичність образів, правдивість у змалюванні деталей побуту, широка кольорова гама характеризують тирновську художню школу — зокрема фрески Боянської церкви, на яких зображені її засновники а також болгарський цар Костянтин з дружиною.

Болгарські митці досягли великих успіхів у оформленні мініатюрами рукописних книг. Поряд з релігійними книгами ("Томічева псалтир", "Четвероєвангеліє") багатокольоровими мініатюрами прикрашалися й твори світського змісту (наприклад "Манасієва хроніка").

Культурному розвитку Болгарії завдала відчутної шкоди навала османів.

Література:

Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996. Т. 7-8.

Горина Л. В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. Москва, 1972.

Зайцев Б. П., Чувпало А. А. Из истории сим-волов государственного суверенитета Болгарин // Болгарский ежегодник. Харьков, 1994. Т. 1.

История Болгарин: В 2 т. Москва, 1954. Т. 1. История южных и западных славян. Москва, 1979.

Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1987.

Косев Д. Краткая история Болгарин. София, 1963.

Краткая история Болгарин: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987. *Литаврин Г. Г.* Болгарин и Византия в XI-XII вв. Москва, 1960.

огодим А. Л. История Болгарин. Санкт-Петербург, 1910.

Разин Е. А. История военного искусства: В 3 т. Москва, 1957. Т. 2. аннефеодальніе государства на Балканах.

УІ-XII вв. Москва, 1985. *Тортика А. А.* Некоторые проблемы этниче-ской истории и археологии протоболгар // Болгарский ежегодник. София, 1996. Т. 2.

Модуль 3. Історія Південногослов'янства в період Раннього та Розвиненого Середньовіччя (кін. VII – сер. XV ст.)

Семинарське заняття № 1.

«БОЛГАРСЬКІ ЗЕМЛІ В СЕРЕДНІ ВІКИ» - 2 год.

План:

1. Утворення болгарської держави та народності.
2. Перше Болгарське царство.
3. Прийняття християнства.
4. Болгарія наприкінці IX – початок XI ст..
5. Болгарія у битвах з Візантією та під її владою.
6. Падіння візантійської влади та утворення Другого Болгарського царства.
7. Основні прошки населення та особливості феодальних відносин.
8. Стан сільського господарства, торгівлі та ремесла, гірничих промислів.
9. Село та місто.
10. Болгарія у XIII ст.. Іван Асень II.
11. Повстання Івайла.
12. Послаблення Другого Болгарського царства у другій половині XIII ст.
13. Друге Болгарське царство у XIV ст. Іван Олександр.
14. Наростання відцентрових тенденцій. Територіальні втрати.
15. Патріарх Євфимій Тирновський та його церковно-політична діяльність.
16. Григій Цимболак.

Практикум Розробити порівняльну таблицю: прийняття Християнства в слов'янських землях

Питання й завдання

1. Розкрийте основні моменти та причини утворення болгарської держави та народності.
2. Охарактеризуйте співвідношення слов'ян та Візантійської імперії у VI – VII ст..
3. Охарактеризуйте співвідношення слов'ян та протоболгар.
4. Розкрийте внутрішню та зовнішню політику болгарських ханів.
5. Розкрийте процес особливості прийняття християнства в Болгарії.
6. Охарактеризуйте церковну організацію.
7. Проаналізуйте становище Болгарії за князювання Бориса I.
8. Проаналізуйте процес церковного будівництва.
9. Опишіть боротьбу за автокефалію болгарської православної церкви.
10. Охарактеризуйте діяльність Костянтина-Кирила Філософа та Мефодія.
11. Розкрийте значення Кирило-Мефодіївського паству на теренах Болгарії.
12. Розкрийте становище Болгарського народу наприкінці IX – на початку XI ст..
13. Розкрийте значення правління Симона.

14. Охарактеризуйте просвітницьку діяльність Климента Охридського, Костянтина Преславського, Іоанна Екзарха, Чорноризця Храбра.
15. Охарактеризуйте внутрішню кризу та послаблення Болгарії за царювання Петра.
16. Охарактеризуйте Балканські походи київського князя Святослава.
17. Охарактеризуйте війни з Візантією.
18. Дайте визначення Богомилству та його містусеред інших єретичних вчень.
19. Охарактеризуйте місце Болгарії у битвах з Візантією.
20. Розкрийте процес встановлення візантійського господарювання.
21. Охарактеризуйте боротьбу за визволення болгарського народу з під влади Візантії.
22. Визначте причини падіння візантійської влади у Болгарії.
23. Визначте головні причини виникнення Другого Болгарського царства.
24. Розкрийте стан сільського господарства, торгівлі та ремесла XII - XIV ст.
25. Проаналізуйте побут населення Болгарії у XII - XIV ст.
26. Визначте значення повстання Івайла.
27. Визначте причини послаблення Другого Болгарського царства другої половині XIII ст..
28. Проаналізуйте становище Другого Болгарського царства XIV ст..
29. Проаналізуйте причини наростання відцентрових тенденцій та територіальних втрат.
30. Проаналізуйте значення церкви для Болгарії XII – XIV ст.
31. Визначте значення та наслідки діяльності Патріарха Євфимія Тирновського.
32. Визначте значення та наслідки діяльності Григора Цимболака.
33. Охарактеризуйте та порівняйте соціально – економічний розвиток Болгарії за часів Першого та Другого Болгарського царств.

Рекомендована література:

1. Всемирная история: В 24 т. - Минск, 1996. -Т. 7-8.
2. Зайцев Б. П., Чувпило А. А. Из истории символов государственного суверенитета Болгарии// Болгарский ежегодник. - Харьков, 1994. - Т. 1.
3. История Болгарин: В 2 т. - Москва, 1954. - Т. 1.
4. История южных и западных славян. - Москва, 1979.
5. Історія південних і західних слов'ян. - Київ, 1987.
6. Косев Д. Краткая история Болгарии. - София, 1963.
7. Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1987.
8. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI-XII вв. - Москва, 1960.
9. Погодим А. Л. История Болгарии. - Санкт-Петербург, 1910.
10. Разин Е. А. История военного искусства: В 3 т. - Москва, 1957. -Т. 2.
11. Раннефеодальные государства на Балканах. УІ-ХІІ вв. - Москва, 1985.
12. Тортика А. А. Некоторые проблемы этнической истории и археологии протоболгар//Болгарский ежегодник. - София, 1996. - Т. 2.
13. Всемирная история: В 24 т. - Минск, 1996. -Т. 7-8.
14. Зайцев Б. П., Чувпило А. А. Из истории символов государственного суверенитета Болгарии// Болгарский ежегодник. - Харьков, 1994. - Т. 1.

15. История Болгарин: В 2 т. - Москва, 1954. - Т. 1.
16. История южных и западных славян. - Москва, 1979.
17. Історія південних і західних слов'ян. - Київ, 1987.
18. Косев Д. Краткая история Болгарии. - София, 1963.
19. Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1987.
20. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI-XII вв. - Москва, 1960.
21. Погодим А. Л. История Болгарии. - Санкт-Петербург, 1910.
22. Разин Е. А. История военного искусства: В 3 т. - Москва, 1957. -Т. 2.
23. Раннефеодальные государства на Балканах. УІ-ХІІ вв. - Москва, 1985.
24. ТортикаА. А. Некоторые проблемы этнической истории и археологии протоболгар//Болгарский ежегодник. - София, 1996. - Т. 2.

Індивідуальна робота № 1.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРІЇ У VII – XIV СТ.»

- 2 год.

План:

7. Етнокультурна консолідація слов'янської болгарської народності.
8. Процеси християнізації усупільстві, ересь богомилів.
9. Освіта та просвіта в колі візантійської цивілізації.
10. Мистецтво та перші пам'ятки літератури.
11. Болгарські книжкові школи.
12. Культура повсякденного побуту.

Практикум: Розробити порівняльну таблицю: прийняття Християнства в слов'янських землях.

Рекомендована література:

1. Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996. Т. 7-8.
2. Горина Л. В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. Москва, 1972.
3. Зайцев Б. П., ЧувпилоА. А. Из истории сим-волов государственного суверенитета Болгарин // Болгарский ежегодник. Харьков, 1994. Т. 1.
4. История Болгарин: В 2 т. Москва, 1954. Т. 1. История южных и западных славян. Москва, 1979.
5. Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1987.
6. КосевД. Краткая история Болгарин. София, 1963.
7. Краткая история Болгарин: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987. Литаврин Г. Г. Болгарин и Византия в XI-XII вв. Москва, 1960.
8. Погодим А. Л. История Болгарин. Санкт-Петербург, 1910.
9. Разин Е. А. История военного искусства: В 3 т. Москва, 1957. Т. 2. Раннефеодальные государства на Балканах. УІ-ХІІ вв. Москва, 1985. ТортикаА. А. Некоторые проблемы этнической истории и археологии протоболгар // Болгарский ежегодник. София, 1996. Т. 2.

3.2 Історія сербських земель в Середні віки (IX – перша половина XVIIст.)

1. Заселення сербами Балкан. Першісербські державніутворення.
2. Держава Неманичів.
3. ЦарствоСтефана Душана
4. Початок османської експансії. Розпад Сербського царства
5. Сербська деспотовина
6. Сербська культура

1. Заселення сербами Балкан. Першісербські державніутворення.

Слов'яни як учасники нападів варвар, ських племен на Візантію — вперше згадуються в першій третині VIст., за часів правління імператора ЮстиніанаI. *З середини VIст. рух слов 'ян від Карпат і Дунаю на територію Балканського півострова набув регулярного характеру.* Частина з них назавжди осіла в цих краях, хоча в першій чверті VIIст. більшість слов'янських племен ще не переселилися на лівий берег Дунаю, на землі Фракії таІллірії.

Переселення сербів на Балкани дехто з дослідників пов 'язує з подіями, щосталися в добу правління імператораІраклія (610— 641), якому довелося розв'язувати питання захистусвоїх західних кордонів від аварів. Як свідчить Константин Багряно-родний, імператорІраклій звернувся по допомогу дослов'янських племен, котрі на той час постійно жили в Карпатах. Першими на заклик візантійськогоімператора відгукнулися хорвати, якіраніше мешкали в так званій Білій (Великій) Хорватії. У 634 р. вони рушили до Далмації, перемогли аварів ізахопили їхні терени, визнавши верховну владуІраклія. Двароки по тому на Балканах з'являються серби, котрі покинули свою прабатьківщину в Білій Сербії*.

Рух сербів спрямовувався до Македонії, де вони дістали від імператора дозвіл на постійне проживання. Незабаром новемісце чимось несподобалося прибульцям, і вони — знову з дозволу греків — повернули назад. Діставшись Дунаю, серби відмовилися від ідеї про повернення до Прикарпаття й попросили Іраклія дозволити їм оселитися насхід від Далмації, між річками Дрина, Босна та Врбас, неподалік хорватів. *Імператорі на цей раз задовольнив прохання своїх потенційних союзників, ісерби, перемігши аварів, у 638 р. заселили землісучасних Сербії, Боснії, Герцеговини та Південної Далмації.*

Початковий період перебування сербів на Балканах у доступних нам документальних джерелах практично не висвітлено. Майже двістіроків жодний літописець не згадує прожиття сербів на новому місці. Відомо тільки, що правитель, який привів їх на Балкани, помер до появи на півостровіболгар (тобто до 680 р.). Після нього правили, маючи статусжупанів, йогосин, онук і представники кількох наступних поколінь того ж роду. До них належали й першісербськіпроводирі, про яких згадує Константин Багрянородний: Ви-шеслав, Радослав, Просигой, Властимир. Є відомості, щоостанній успішно воював з болгарським ханом Пресіамом, асвою дочку видав заміж за травунського князя. Після Влас-тимирасербський престол посіли йогосини — Мутимир, Стоїмир, Гойник, — яким теж довелося протистояти болгарській агресії. З їхньою діяльністю пов'язана й перша в сербів усобиця: Мутимир вигнав братів до Болгарії, асам правив до 891-892 рр.

НаприкінціIX ст. серби прийняли християнство. Як наслідок — у них з'являються християнськіімена: онуків Власти-мира звали Стефан (один із трьох синів Мутимира, інші —

Прибислав і Бран) і Петар (син Гойника). Заведено вважати, що вони народилися у 870-874 рр. Початковий етап християнізації сербів належить до вкрай слабо висвітлених моментів сербської історії. Найімовірніше новурелігію сербам проповідували учні Мефодія та священники Сплітського архієпископства, які розмовляли латиною. Її прийняли в основному представ-

ники панівної верхівки, переважна більшість населення тривалий час зберігала вірність язичництву.

Історія сербської державності наступної доби — з кінця IX до кінця XI ст. — характеризувалася загостренням боротьби за одноосібну владу в державі між представниками правлячої династії. У цій боротьбі в різний час брали участь сини Му-тимира (Прибислав, Бран, Стефан), його племінники Петар (син Гойника), Клонімир (син Стоїмира) та онуки Павло (син Брана), Захарій (син Прибислава), Чеслав (син Клонімира). Кожен із них спирався на підтримку когось із потужних сусідів: Візантії чи Болгарії. Деяке посилення сербської держави, розширення її кордонів відбулося в середині XI ст. Його пов'язують з ім'ям Чеслава, який загинув у битві з мадярами у 950 р. Він був останнім представником першої сербської династії. Заслуга Чеслава полягає в тому, що за підтримки Візантії він спромігся зміцнити особисту владу й значно посилити Сербію, розширивши до того ж її територію. Після смерті Чеслава сербські землі знову роз'єднуються: Рашка відокремлюється від Боснії, яку захопив хорватський король Крешимир II, в інших місцевостях владу перебирають локальні правителі.

Про події сербської історії другої половини X — початку XI ст. не існує жодних відомостей, і лише одне з джерел згадує, що в Сербії у 1015 р. правив Володимир, якого одні дослідники вважають прямим нащадком Чеслава, інші ж — сином Петрислава, короля Далмації. Володимир був одружений з дочкою болгарського царя Самуїла — Косарою, — і ця обставина виявилася для нього фатальною: побоюючись претензій Володимира на болгарський престол, тогочасний правитель Болгарії — Йоанн Владислав — запросив його в 1016 р. до себе в гості у місто Преспа й підступно вбив.

З 20—30-х років XI ст. сербські державні утворення — Рашка, Захум'є, Дукля (Зета) — після недовгого періоду залежності від Болгарії потрапили у васальну залежність від Візантії. Така ситуація зберігалася протягом усього XI ст., незважаючи на неодноразові, інколи успішні, виступи сербів проти загарбників. Наприклад, жупан Рашки Вукан досить вдало воював проти візантійського імператора Алексія I Комніна.

Боротьба сербів проти Візантії тривала й у першій половині XII ст., особливо активізувавшись під час візантійсько-угорської війни 1127—1129 рр., а потім — за правління жупана Уроша II, онука Вукана. Справу Уроша згодом продовжив його брат Деса, але також невдало.

2. Держава Неманичів.

У 1165 р. великим жупаном став Стефан Неманя, який відіграв надзвичайно важливу й неординарну роль як у галузі державотворення, так і в царині дальшого розвитку й зміцнення православ'я.

Основним джерелом відомостей про життя та діяльність Стефана Немані є житіє, написане його молодшим сином Растком. У ньому повідомляється, що Стефан Неманя народився у 1114 р. в містечку Рибниці поблизу Подгориці в Зеті, куди втік від переслідувань родичів його батько. Стефана охрестили спочатку латинські, а згодом, після його переселення до Рашки, православні священники. У той час, коли великим жупаном був його старший брат Тихомир, Неманя, згідно з поширеною тоді практикою, управляв однією з областей держави. Рішучий і амбітний, Стефан Неманя зумів заручитися підтримкою Візантії, довівши тим самим свою перевагу над братами, й став великим жупаном Рашки.

Очолити центральну сербську область Неманя, як і всі його попередники, поставив собі два основні завдання: позбутися залежності від Візантії і поширити свою владу на інші сербські терени, об'єднавши їх у межах однієї держави. Після кількох невдалих спроб, одна з яких випала на час війни Візантії проти Венеції (1171-1172), йому пощастило розв'язати першу проблему. З 1183 р. Неманя розширював територію власної держави, поступово приєднавши до неї Дуклю (Зету) з приморськими містами Скадар, Улцинь, Бар, Котор таїн., Мето-хію, Косово, Скоп'є, землі верхньої течії річки Вардар та між Західною і Великою Моравою, а також Ніш, Вранє, Дубочи-цю тощо. Неманя підкорив декілька міст за межами етнічних сербських земель: Перник, Велбужд (Кюстандил), Житомишк. Єдине, чого він не домогся, це повернення Боснії, яка на той час стала самою державою.

Завдяки успішній діяльності Стефана Немані Сербія наприкінці XIII ст. перетворилася на важливий чинник політичного життя на Балканському півострові. Саме за його правління виникла перша середньовічна сербська держава, яка охоплювала переважно більшість земель, населених сербами. Стефан Неманя увійшов у історію свого народу не тільки як збирач утрачених частин своєї батьківщини і об'єднувач, а й як засновник династії Неманичів, що правила Сербією понад 200 років.

1195 р. Стефан Неманя добровільно зрікся престолу на користь свого середнього сина Стефана, прийняв постриг (діставши при цьому ім'я Сімеон) і 1200 р. померу щойно заснованому першому сербському монастирі Хіландар на Афоні.

Ще за життя батька двоє старших синів — Вукан і Стефан — почали змагатися за батьківський престол. Боротьба тривала й після смерті Стефана Немані, до перших років XIII ст. Попервах шастя посміхнулося Вуканові, який за підтримки угорського короля Імре в 1202 р. прогнав Стефана й став великим жупаном. Закріпити свою перемогу Вуканові не судилося. 1205 р. Стефан повернув собі верховну владу, залишивши старшому братові місце "великого князя" однієї з областей. *Акт перенесення мощей Стефана Немані (Святого Сімеона) з Хіландаря до монастиря Студениця сприяв остаточному примиренню братів. Важливу роль у цьому відіграв наймолодший син Стефана Немані — Растко, більше знаний під ім'ям Сава, яке він прийняв після постригу. В такий спосіб здійснилося бажання Стефана Немані, який заповідав престол саме Стефанові, а не Вукану.*

Від початку XIII ст. розпочинається новий період в історії не тільки сербів, а й усього Балканського півострова. Унаслідок четвертого хрестового походу впала Візантійська імперія. На її території виникла низка нових самостійних держав, що призвело до істотних змін у розподілі сил як усередині регіону, так і навколо нього. На тривалий період вирішального значення для кожної з новостворених країн набули відносини з провідними західними державами.

Одним із перших на Балканах це зрозумів Стефан Неманіч. У 1208 р. він одружився вдруге, взявши за дружину венеціанську принцесу (його першою дружиною була візантійська принцеса Євдокія). Орієнтація на Захід виявилася правильною, і в 1217 р. Стефан одержав від папи Римського Інокентія III корону, здобувши право називатися не великим жупаном, а королем Сербії. Повний його титул був таким: "Стефан, король усієї Сербської землі, Діоклітії, Травунії, Далмації та Захлум'я". Сербія вперше у своїй історії стала королівством, а Стефан дістав прізвисько Першовінчаний.

1219 р. відбулася ще одна подія, яка справила величезний вплив на процес становлення Сербії як повноцінного королівства: сербська православна церква здобула автокефалію (самостійність). Вирішальну роль у розв'язанні цього питання відіграв Сава Неманич, котрий і став першим сербським архієпископом. Він одразу розгорнув активну діяльність, спрямовану на зміцнення сербської церкви, вироблення основних духовних і організаційних засад її існування, причому таких, які мали виразно національно-забарвлення.

Після смерті Стефана Першовінчаного (1228 р.) на сербський престол зійшов його старший син Радослав, який перебував під значним впливом епірського володаря Іоанна I, будучи одруженим з його дочкою. Це призвело

до переорієнтації сербської політики із Заходу на Схід. Радослав царював недовго: невдоволені його політикою сербські феодалі домоглися зречення короля й передали владу молодшому сині Стефана Першовичаного — Владиславу. Владислав узявся шукати підтримки в іншому сусіді Сербії — Болгарії — і таки знайшов. Він залишався на сербському престолі десять років. Коли регіональне лідерство Болгарії у зв'язку з появою на Балканах монголотатарів було поставлене під сумнів, сербська феодальна верхівка рішуче втрутилася в хід подій, передавши владу третьому сині Стефана Першовичаного — Урошу. Урош майже тридцять років правив Сербською державою, забезпечивши недоторканість її кордонів і досить міцні позиції у відносинах із сусідами.

Уроша зараховують до когорти найславетніших сербських державців. Скориставшись тим, що зовнішньополітичні чинники були майже протягом усього періоду його правління сприятливими для сербів, він досяг значного посилення сербської держави, зростання її міжнародного авторитету. *За нього Сербія перетворилася на активного учасника регіонального політичного процесу, значні зрушення відбулися у внутрішньополітичному й економічному житті, новий поштовх для розвитку дали література та культура.*

Урошаскинув з престолу його старший син Драгутин, який так і не дочекався від батька дозволу перебрати владу в одній з областей. Драгутин став сербським королем у 1276 р., але вже у 1282 р. зрікся престолу на користь свого молодшого брата Мілутина. *Мілутин правив Сербською державою майже сорок років (1282-1321).*

3. Царство Стефана Душана

Мілутин проявив себе як видатний державний діяч. Завдяки його політичному талантові Сербія наприкінці XIII — на початку XIV ст. здобула чимало великих успіхів, перетворившись у решті-решт на найпотужнішу силу на Волконському півострові. Збільшилася територія країни, процвітали економіка та культура, було збудовано багато нових церков і монастирів. Доба Мілутина значною мірою підготувала розвиток середньовічної Сербської держави, що його зазвичай пов'язують з епохою Царя Душана.

Душан успадкував сербський престол від свого батька Стефана, котрий правив під ім'ям Уроша III й увійшов в історію головним чином як засновник монастиря Дечани. Урош III Сербські історики називають найтрагічнішою постаттю серед усіх Неманичів. Останньою з подій, що дала підстави для такої характеристики, стала боротьба за владу з власним сином, яка тривала протягом 1330-1331 рр. і закінчилася поразкою батька.

Лід час правління Душана середньовічна Сербія сягнула вершин свого розвитку: Болгарія повністю залежала від його волі, Візантія шукала у нього підтримки, Венеція тішилася дружбою з ним. Територія Сербської держави збільшилася майже вдвоє; коли в 1346 р. Душан проголосив себе "царем сербів і греків", то мав для цього всі підстави. Незадовго перед тим, у жовтні 1345 р., Душан, захопивши місто Серез, яке вважалося найзначнішим центром на території від Салонік до Константинополя, писав у листі до венеціанського дожа, щостав "володарем майже цілого Царства Ромейського". Ідея перетворення Сербії на імперію — наступницю Візантії — не давала спокою сербському царю. Останні десять років свого життя Душан наполегливо готувався до походу на Константинополь, захоплення якого мало остаточно втілити в життя його амбітні плани.

За часів царя Душана серби зберігали свій традиційний соціально-економічний устрій, основу якого становили дві інституції — громада й задруга, перша з яких була специфічною національною формою організації суспільного життя, а друга — формою організації господарської діяльності.

Сербська громада мала яскраво виражений патріархальний характер. Заснована на народних зв'язках між усіма її членами, вона базувалася головним чином на виховуваній з дитинства покірності "старійшині", в ролі якого, зазвичай, виступав найстарший чоловік. Влада "старійшини" поширювалася на всі, навіть

найінтимніші, сфери життя. Готовність членів громади в усьому слухатися "старійшину" ґрунтувалася не так на примусовості, як на беззастережному визнанні авторитету й майже підсвідомій любові до нього.

"Старійшина" громади найчастіше керував і задругою. Він був зобов'язаний дбати про оптимальне з погляду спільного економічного інтересу забезпечення всіх ділянок господарської діяльності, яка була досить різноплановою, оскільки задруга в сербів самостійно виробляла практично все, в чому в неї виникала потреба. Купувалися тільки сіль, металеві знаряддя праці та частина посуду. Майно в задрузі вважалося власністю всіх її учасників, але не могло передаватися комусь із членів задруги, якщо той з певної причини виходив з неї.

Рівень життя населення в державі царя Душана не був високий. Засвідченням сучасників, великих міст у країні не існувало, в населених пунктах будівлі споруджували з дерева,^а не з каменю, що також свідчило про бідність як простого люду, так і можновладців. У країні виробляли багато вина, олії та м'яса, що давало змогу населенню не голодувати, але й не давало великих прибутків. Найбільшу економічну вигоду приносили численні копальні золота й срібла, виробы з яких мали традиційний попит у Душанових сусідів, зокрема в дуб-ровчан і візантійців.

Протягом ХН-ХІУ ст. у сербів тривав процес становлення феодальних відносин. Замість рівноправності всіх щодо землі як основної цінності та знарядь праці встановлюються відносини залежності селянина від світського й церковного панства. У середині ХІV ст. ці відносини остаточно закріпив юридичний документ під назвою "Законник" — перший збір правил і норм суспільного життя у південних слов'ян і один з перших подібних зводів у Європі.

"Законник" царя Душана прийнято 21 травня 1349 р. після досить тривалої і ретельної підготовчої роботи, у 1354 р. до його тексту внесено доповнення. Перша частина, що складається з 135 статей, містить здебільшого положення, які регламентують державно-правову й адміністративну сфери, тоді як друга, менша за обсягом, не має цілісного характеру і є доповненням до першої, зумовленим, очевидно, суто практичними потребами.

Головне завдання "Законника" полягало в зміцненні царської влади і в забезпеченні її незалежності від волі правителів окремих областей. З прийняттям цього документа Сербія стала державою, у якій законність формально не залежала від волі монарха, хоча в практичному житті далеко не всі положення "Законника" виконувалися повною мірою.

Несподівана смерть Душана у грудні 1355 р., в розквіті сил (він народився 1308 р.) і в zenіті слави, докорінно змінила ситуацію як усередині країни, так і поза її межами. Свого часу Душан поділив Сербське царство на 10 намісництв, кожним з яких керував окремий правитель, що визнавав як де-юре, так і де-факто зверхність царя. Уся владна структура трималася на авторитеті верховного державця і виявилася абсолютно недієздатною в ситуації, коли його не стало. Після смерті Душана сербський трон посів його син Урош V. Скориставшись слабкістю нового царя, а також ситуацією, що склалася в регіоні з появою тут турків-османів, намісники розпочали боротьбу проти Уроша V. Вони швидко домоглися посилення власної ролі з одночасним ослабленням центральної влади, що фактично означало ліквідацію єдиної Сербської держави.

4. Початок османської експансії. Розпад Сербського царства

У 1365 р. один із намісників — Вукашин Мрнявчевич — проголосив себе королем, поширивши свою владу на частину території Душанової Сербії. Брат Вукашина — Угleshа — став деспотом в іншій

частині Сербського царства. Просвою самостійність заявили також жупан Школа Ал-томанович і князь Лазар Хребелянович. Цар Урош остаточно втратив контроль над країною. Разом з ним скінчилося понад 200-літнє правління Неманичів.

У 1371 р. відбулася битва на річці Мариці між сербами, яких очолювали Вукашин й Угліша Мрнявчевичі, і османами. В цій битві серби зазнали нищівної поразки, а обидва державці загинули. Ця подія справила величезний вплив на історію не лише Сербської держави й сербського народу, а й усього Балканського регіону, започаткувавши період кривавого тривалого протиборства сербів та інших балканських народів з османами. Після перемоги на Мариці турки відкрили собі шлях углиб Балкан, одним ударом здолавши найпотужнішого військового відношенні противника. Сербія перетворилася на друго- чи навіть третьорядну країну без жодних шансів не тільки на перемогу, а й на серйозний опір. У ній запанувало беззладдя, розпочався голод, людей охопила паніка.

Сербське царство остаточно розпалося на окремі частини, в яких панували місцеві можновладці: брати Йован та Константан Деяновичі (Драгаши), Джурадж Балшич, Вук Бранкович, Нікола Алтоманович, Лазар Хребелянович та ін. Зверхність офіційного короля ніхто не бажав визнавати, тим більше що король — Марко Мрнявчевич, син Вукашина, — одним із перших серед сербських правителів визнав себе васалом

османів.

Після битви на Мариці, протягом 1372—1374 рр., турки підкорили майже всю Македонію до річки Вардар. Центр сербської державності змістився на північ, в область, якою правив князь Лазар Хребелянович. Він досить швидко вирізнявся поміж інших можновладців і розпочав боротьбу за проголошення себе наступником Неманичів та об'єднання сербських земель. До кінця 70-х років XIV ст. князь Лазар після перемог над Ніколою Алтомановичем, Радичем Бранковичем і деякими іншими правителями поширив свою владу на більшу частину території колишнього Душанового царства. Крім Лаза-Ря, найвпливовішими сербськими володарями вважалися Вук Бранкович, який правив у Косово та Скоп'є, і Джурадж Балшич, правитель Зети. Продовжити діяльність, спрямовану на об'єднання всіх сербських земель, Лазарю не вдалося, бо у 1380-х роках основні зусилля він мусив спрямувати на боротьбу проти османів.

На землі Лазаря турки вперше напали в 1381 р., коли сербське військо під проводом воєвод Црепа й Вітомира завдало поразки османам у битві на Дубравниці поблизу міста Парачин. У 1386 р. турки захопили місто Ніш, проте князь Лазар перетнув їм шлях і переміг у битві під Плочником. Наскоки турків тривали, але здійснювалися порівняно невеликими силами, що давало сербам змогу досить успішно чинити опір.

Вирішальна битва сталася 15 червня 1389 р. на Косовому полі. Майже 30-тисячному турецькому війську, очолюваному султаном Мурадом і двома його синами, Баязидом та Якубом, протистояло не менш потужне сербське під проводом князя Лазаря. На боці останнього виступили численні союзники, серед яких згадуються король Боснії, правителі волоський і албанський, герцеговинці, болгары, хорвати, угорці, чехи та поляки. Князь Лазар особисто командував центром свого війська, доручивши командування правим флангом Вуку Бранковичу, а лівим — боснійському воєводі Влатку Вуковичу (за іншими джерелами, лівим флангом сербського війська командував король Боснії Твртко). Албанці та інші союзницькі загони розташовувались у ар'єргарді.

Точних відомостей про хід Косовської битви не збереглося. Вважається, шоспочаткусерби домоглися помітної переваги. Вук Бранкович насвоєму фланзі вцент розбив загопи Якуба. Князь Лазар здійснив прорив турецького центру й продовжував розвивати успіх. Як стверджує легенда, один із сербських воїнів — Милош Обілич — дістався командного пунктуосманів (зробивши для цього вигляд, що перейшов на бік султана) й убив Мурада, що викликалосум'яття в турецькому таборі. Ситуацію врятував Баязид, який діяв рішуче й жорстко. Віддавши наказ приховати смерть Мурада, він убив свого брата Якубаяк можливого претендента на престол, зібрав рештки турецького війська й провів вирішальнуатаку, яка зміниласитуацію на полі бою. Сербі не витримали натиску й почали відступати. Значна частинасербських вояків загинула, інші кинулися втікати, знаходячи смерть у водах річки, багато хто потрапив у полон. Турки захопили й пораненого князя Лазаря, якого відразустратили.

Після закінчення битви на Косовому поліосманське військо відразу ж повернулося додому, не переслідуючи сербів.Ця обставина, разом зі звісткою просмерть султана Мурада, створила в сучасників враження, що перемогу в бойовищіодержали серби. Європасвятувала поразку ворога християнськогосвіту. *Протерельні наслідки Косовської битви виявились фатальними не для турків, а для сербів таїнших народів Балкан. Сербі на Косовому полі втратили переважну більшість представників славних аристократичних і дворянських родів (серед тих, кому пощастило врятуватися, були ВлаткоВукович і Вук Бранкович, якого народні перекази звинуватили у зраді й змові з турками) та значну частину війська. Смерть князя Лазаря, який — єдиний серед сербських правителів — намагався зупинити процесрозпаду цілісної сербської держави, прискорила дезінтеграцію сербських земель. Сербія незникла як самостійна державаунаслідок Косовської битви, алеця трагічна подія повернулаісторичний розвиток сербської державності в зовсім інший бік, аніж той, в якому вонарухалася протягом першої половини XIV ст.*

Сербія після поразки на Косовому полі визналасебе васалом турецькогосултана, що передбачало надання допоміжних загонів під час війни, сплату щорічної данини, розташування турецьких залог в окремих сербських містах. Новообраний сербський князь Стефан, старший син Лазаря, якомуна той час виповнилося всього дванадцять років, та його молодший брат Вук мали регулярно відвідувати султана в йогостолиці, а молодша дочка Лазаря — Олівера — сталаоднією з дружин султана. До такого крокусербів значною мірою підштовхнула загроза з бокуУгорщини, король якої — Сигіз-мунд — уже восени 1389 р. здійснив перший похід проти Сербії. Не зустрівши будь-якогоопору, мадяри дійшли до Шу-мадії і захопили міста Борач і Честин.

Протягом 90-х років XIV ст. турки здійснили багато походів проти ослаблених іроз'єднаних балканських держав і державних утворень, поступово підкоривши Болгарію, Валахію, частину Боснії, більшість сербських земель, дедалісерйозніше загрожуючи Угорщині. Король Сигізмунд, зібравши велике військо, до якого приєдналися загопи із багатьох країн Європи, зробив спробураз і назавжди розв'язати "турецькупроблему", проте в битві поблизу міста Нікополь на Дунаї його військо було вцент розбитеосманами, асам він ледвеврятувався. У цьому бою ускладі турецької армії особливовідзначився сербський загін під проводом Стефана Лазаревича.

Усісербські землі, у тому числі й Боснія, в цей час були охопленіусобицями, війнами й повстаннями; всюди запанували розпач і зневіра. Позбавлені змоги чинити опір ворогові власними силами, сербські можновладці намагалися укладати союзи з однією "великою" регіональною силою проти іншої, почерзі кидаючись в обійми угорського короля проти турків аботурецькогосултана проти угорців. Так, Стефан Лазаревич після досить тривалої вірної служби султановіу 1403 р. визнав зверхність короля Сигізмунда, діставши за це Мачву з

Белградом (куди деспот переніс свою столицю). Однак через неповні десять років Стефан відновив активнеспівробітництво з турецьким султаном Магометом I.

5. Сербська Деспотовина.

Стефан, старший син князя Лазаря Хребеляновича, правив Сербією у 1389-1427рр. У перші роки після Косовської битви його роль була скоріше другорядною, оскільки фактично країною керувала княгиня Мілиця, дружина Лазаря і мати Стефана. Проте після смерті матері (1406 р.) Стефан Лазаревич став повноправним державцем Сербії з титулом деспота. У 1414 р. султан Магомет I надав йому титул "самодержця сербів". Стефан, на думку деяких дослідників, не раз мав нагоду виправити ситуацію, що склалася внаслідок поразки на Косовому полі, але не скористався жодним із шансів: об'єктивний хід подій складався не на користь сербів, до того ж постійно заважали внутрішні чвари (Стефана з молодшим братом Вуком, їх обох — з небожами Бранковичами та ін.).

Дехто вважає, що Стефанові забракло державної мудрості й уміння правильно оцінити ситуацію, що склалася тоді на Балканах. Протягом 12 років, поки тривала міжособна боротьба синів султана Баязида за батьківський престол, Стефан щоразу опинявся на боці переможця, але так і неспромігся відновити власну державу. Як справжній вірнопідданий Стефан допомагав зійти на престол одному султанові заіншим, визнаючи зверхність кожного з них, і дотримуючись клятви, даної ще Баязидові. При цьому він навіть не намагався визволитись від османської залежності.

Стефанові Лазаревичу, щоправда, пощастило дати рідній країні нетривалий перепочинок. Зійшовши на престол і пам'ятаючи послуги Стефана, султан Магомет I подарував сербському деспотові місцевість Знеполе й місто Копріяні, а також "інші області", які не називаються. Крім того, на деякий час значно послабив режим васальної залежності. Припинилися чвари між сербськими можновладцями, у тому числі між головними конкурентами: Стефаном Лазаревичем і Джураджем Бранковичем. Протягом восьми років (1413-1421) Сербія жила без війни — випадок унікальний для сербської історії того періоду. Країна швидко повернула собі статус багатий в матеріальному та культурному відношенні держави, впливового в регіоні політичного й військового чинника.

Коли 28 квітня 1421 р. помер правитель Зети Балша III, він залишив свою область у спадок деспоту Стефану. Таким чином, територія Сербської деспотовини стала майже на третину більшою за ту, якою володів князь Лазар. *У цей час Сербія становила на Балканах другу політичну, економічну та військову силу після Османської імперії. Протестиснута між двома потужнішими агресивними сусідами — Угорщиною і османами, — позбавлена змоги проводити незалежну політику, вона незабаром стала жертвою зіткнення інтересів інших народів і держав.*

Режим найбільшого сприяння, яким користувався Стефан у османів, скінчився після смерті Магомета I (1421). Турецькі загоны знову почали нападати на сербські землі, хоча до значних воєнних дій між новим султаном і деспотом справа ще певний час не доходила. У жовтні 1425 р. Мурад II, стурбований зближенням Стефана з угорським королем Сигізмундом, увійшов з військом на територію Сербії, але деспотові вдалося залагодити непорозуміння мирним шляхом.

У першій половині 20-х років XV ст. Стефанові Лазаревичу доводилося вести боротьбу відразу на кілька фронтів: Венеція намагалася встановити контроль над частиною Зети; чвари роздирали Боснію, постійно зачіпаючи Сербію; Угорщина вимагала повернення Мачви та Белграда; Османська імперія загрожувала з

південногосходу. Важливою проблемою для деспота, який не мав дітей, стало визначення спадкоємця престолу. Відчуваючи наближення смерті, Стефан у 1426 р. проголосив своїм наступником Джураджа Бранковича. Його без особливих протестів визнали учасники сербського державного Сабору в Сребрениці, а також угорський король, з яким Стефан, з огляду на зростаючу небезпеку з боку турків, домовився про підтримку та допомогу в обмін на окремі територіальні поступки.

Джурадж Бранкович — одна з найтрагічніших постатей сербського Середньовіччя. Він був деспотом Сербії у 1427—1456 рр., у надзвичайно важкий період історії сербського народу й сербської держави. Країну охопила глибока криза. Володарі окремих сербських областей керувались усвоїх діях особистими й локальними інтересами, не дбаючи про збереження й відновлення єдиної держави. Практично вся територія Сербії та Боснії перетворилася на арену міжусобиць і битв із зовнішніми ворогами. Сербія під проводом Джураджа Бранковича майже постійно воювала з Боснією за місто Сребреницю; в самій Боснії точилася громадянська війна між претендентами на престол, у якій брав участь і сербський деспот. Практично всі кроки Бранковича, спрямовані на збереження цілісності Сербії, виявились марними.

Допомога угорців у захисті Сербії від турків, про яку свого часу домовився ще Стефан Лазаревич і за яку він розплатився Белградом та Північною Мачвою, не дала значних результатів. Невдовзі після смерті короля Сигізмунда (1436) султан Мурат II захопив місто Смедерево — столицю деспотії Джураджа Бранковича. Сам він зі своєю родиною покинув країну й шукав притулку в Угорщині, а згодом у Дубровнику. У 1440 р. султан зробив спробу — цього разу невдалу — взяти штурмом Белград; у 1441 р. впало місто Нове Брдо. Коли відразу ж після цього один із сербських можновладців — Степан Вукчич — увійшов до Зети й оволодів тамтешніми землями, що перед тим належали Бранковичу, катастрофа стала невідворотною: *сербська держава деспота Джураджа Бранковича практично припинила своє існування. Ці події окремі історики (В. Чо-рович) назвали "першим падінням Сербії".*

"Перше падіння" виявилось неостаточним. Після Сегединського мирного договору між Угорщиною і Османською імперією (1444) остання, налякана створенням християнської антитурецької коаліції, повернула деспотові Бранковичу Сербію з 24 містами, серед яких були Нове Брдо, Голубац та Крушевац. Султан погодився сплатити 100 000 форинтів як відшкодування збитків і зобов'язався надавати в розпорядження угорського короля Владислава для боротьби з його ворогами загін у 25 тис. вояків. Сербія при цьому мала й надалі сплачувати султанові щорічну данину.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років XV ст. ситуація на Балканах різко загострюється. Сегединський мир, укладений терміном на десять років, не протримався й півроку: вже в листопаді 1444 р. відбулася битва між об'єднаним християнським військом і турками. У ній християни зазнали нищівної поразки, а король Владислав загинув. У жовтні 1448 р. сталася нова збройна сутичка між угорцями і османами, в якій також перемогли турки. Удача посміхалася османам і надалі — *29 травня 1453 р. султан Магомет II захопив Константинополь, що означало остаточне падіння Візантійської імперії.*

Наступною після Візантії на черзі виявилася держава Джураджа Бранковича, на околиці якої турки здійснили ряд нападів уже в 1454 р., жахливо їх спустошивши! П'ять років тривала боротьба між сербами і османами, в якій перші, спираючись на підтримку угорців, декілька разів здобували перемоги, але не уникли й гірких поразок. Перевага османів ставала дедалі відчутнішою. До того ж усередині сербського табору не було єдності. Після смерті Джураджа Бранковича (24 грудня 1456 р.) та його наступника Лазаря (20 січня 1458 р.) в Сербії спалахнула запекла боротьба між прибічниками союзу з Угорщиною, очолюваними дружиною деспота Лазаря Оленою та його старшим братом Стефаном, і

туркофілами під проводом воєводи Михайла Анджеловича. Знову загострились суперечності між двома державами, населеними сербами — Сербською деспото-виною і королівством Боснія, що також ослаблювало опір турецькій загрозі.

Навесні 1458 р. перемогу здобула антиосманська партія. Сербські можновладці домовились про необхідність об'єднання деспотів і королівства (Сербії і Боснії) в одну державу, яке вирішили здійснити шляхом шлюбного об'єднання боснійського престолу — королевича Стефана Томашевича — і дочки деспота Лазаря й Олени — Мари. Навесні 1459 р. Стефан і Мара дійсно побралися. Угорське військо відразу ж увійшло до сербської столиці Смедерево, й Стефан проголосив деспотом Сербії.

Об'єднання двох держав було безперечно позитивним кроком і мало сприяти утвердженню сербської державності, проте для тих історичних умов, за яких воно відбулося, виявилось запізнілим і уже жодним чином не рятувало ситуації. Ані кожна з держав окремо, ані обидві вони разом не мали змоги зупинити османську агресію.

У самій Сербії посідання деспотського престолу боснійським королевичем, до того ж католиком, тільки поглибило кризу, що існувала, загостривши протистояння політичних угруповань. Улітку 1459 р. під Смедерево підійшло османське військо, й молодий деспот, не маючи змоги чинити опір, здав місто без бою, за що турки надали йому можливість вільно покинути країну з родиною й найближчим оточенням.

Таким чином, у червні 1459 р. Сербія остаточно втратила власну державність, перетворившись на частину Османської Імперії. Середньовічна держава сербського народу припинила своє існування.

6. Сербська культура

З X ст. стає можливим відстежувати розвиток сербської культури не лише у формі усної народної творчості, а й писемних джерел. Розвою сербської культури сприяло прийняття і поширення християнства, яке наклало на найдавнішу сербську писемність відповідний відбиток. Сербська література була релігійною як за змістом, так і за формою та особливостями створення й функціонування.

Перші із збережених писемних пам'яток датуються XIII ст. ("Мирославлеве Євангеліє"), проте є всі підстави вважати їх результатом тривалого історичного розвитку. Протягом XIII-XIV ст. література та писемність усербів сягнули дуже високого рівня, чому значною мірою сприяло використання візантійського досвіду. Воно здійснювалося шляхом перекладу творів візантійської літератури, запозиченням з неї системи літературних жанрів та ін.

У цей період усербів активно розвиваються архітектура й живопис. Будівництво монастирів стає важливою прикметою доби. Стіни багатьох монастирів прикрашаються фресками, частина яких збереглася досьогодні й свідчить про надзвичайно високий ступінь володіння пензлем старими майстрами. Як архітектура, так і живопис наслідували монументальний стиль, перенесений на сербське тло з Візантії.

Сербські монастирі Студениця, Раваниця, Мілешева та інші, в тому числі екстериторіальний центр сербської духовної культури — монастир Хиландар, розташований на Афоні, — стали провідними осередками культурного розвитку, зберігаючи засобою цю функцію досить тривалий час.

Яскраву сторінку в історію сербської культури вписав Святий Сава, який уклав на початку XIII ст. біографію видатного сербського світського та релігійного діяча — свого батька Стефана Немані ("Житіє Святого Симеона"). Ця біографія стала першою в низці інших аналогічних творів, характерних

самедля давньої сербської літератури. Святий Сава переклав з грецької мови кілька текстів юридичного характеру. Згодом такі переклади посідають усербській писемності одне з важливих місць ("Номоканон", "Хіландарський типик" тощо).

Особливості розвитку культури були спільними для всіх сербських територій, в тому числі й тих, що входили до складу Боснії та Чорногорії.

Після Сави сербська література поступово відмовляється від чужонаціональних зразків як провідного джерела свого розвитку, етап за етапом формуючи національно своєрідний І тип кращого письменства. Дальший вільний розвиток цього процесу перервала турецька навала.

Література:

Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Качановский В. История Сербии с половины XIV — до конца XV в. Киев, 1899. *Попов Н.* Россия и Сербия. Москва, 1869. *Флоринский Т. Д.* Памятники законодательной деятельности Душана — Царя Сербов и Греков. Киев, 1883.

Поровш 75. В. Историја српског народа. Београд, 1997.

Илустрована историја Срба. Београд, 1991. Кн. 1-4.

Запитання та завдання

«ІСТОРІЯ СЕРБСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРІОД РАННЬОГО ТА РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» - 2 год.

План:

5. Складання сербської державності.
6. Князівства Зети і Рашки.
7. Прийняття християнства.
8. Виникнення та історія держави Неманичів (друга половина XII – перша половина XIV ст.)
9. Сербія в часи правління Стефана Душана (1331-1355)
10. «Законник Стефана Душана».
11. Війни з Болгарією та Візантією.

Практикум: Підготувати Есе на тему: «Спільне коріння слов'янських мов»

Література, рекомендована для опрацювання:

1. Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.
2. История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
3. История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
4. Качановский В. История Сербии с половины XIV — до конца XV в. Киев, 1899. Попов Н. Россия и Сербия. Москва, 1869. Флоринский Т. Д. Памятники законодательной деятельности Душана — Царя Сербов и Греков. Киев, 1883.
5. Поровш 75. В. Историја српског народа. Београд, 1997.

6. Илустрована историја Срба. Београд, 1991. Кн, 1-4.

Индивидуална работа № 2.

«ЕКОНОМИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СЕРБІЇ У IX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.» - 2 год.

План:

1. Становлення та розвиток державних інститутів.
2. Соціально-економічний стан.
3. Розповсюдження кирилиці.
4. Література: життя святих, епічні пісні.
5. Архітектура.

Теми рефератів та індивідуальних завдань.

1. Підготувати повідомлення: «Перша кодифікація законів у південних слов'ян на прикладі «Законника Стефана Душана»».
2. Підготувати реферат: «Заселення сербами Балканського півострова. Формування південнослов'янського етносу».

Завдання для самостійної роботи.

1. Проаналізуйте відомості візантійських авторів про першу династію сербських правителів.
2. Коли і в творах яких авторів з'являються перші відомості про сербів?
3. Як позначилось формування держави Неманичів на подальшій сербській історії?
4. Яку роль в посиленні сербської держави відіграв Сава Неманич.
5. Розкрийте та порівняйте обставини та результати правління трьох великих сербських правителів: Стефана Немані, Стефана Першовінчанного та Стефана Душана.
7. Вкажіть причини та передумови розпаду Сербського Царства.
8. Назвати обставини, які сприяли утворенню Сербської деспотовини.

Рекомендована література:

1. Каждан А. П. Византийская культура (X—XII вв.). Изд. 2, испр. и доп. СПб., 2000.
2. Наумов Е. П. Господствующий класс и государственная власть в Сербии в XIII—XIV вв. Динамика социальной и политической системы сербского феодализма. М., 1975.
3. Наумов Е. П. Становление и развитие Сербской раннефеодальной государственности // Раннефеодальные государства на Балканах. VI—XII вв. М., 1985. С. 189—218.
4. Чиркович С. Сербия: Средние века. М., 1996.
5. Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.
6. История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
7. История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

8. Качановский В. История Сербии с половины XIV — до конца XV в. Киев, 1899. Попов Н. Россия и Сербия. Москва, 1869. Флоринский Т. Д. Памятники законодательной деятельности Душана — Царя Сербов и Греков. Киев, 1883.
9. Поровш 75. В. Историја српског народа. Београд, 1997.
10. Илустрована историја Срба. Београд, 1991. Кн, 1-4.

3.3 Чорногорія в X – першій половині XVIIст.

1. Перші державні утворення на території Чорногорії.
2. Об'єднання Зети з Рашкою та його наслідки
3. Зета між Венецією і Османською імперією

3. Перші державні утворення на території Чорногорії.

Перша назва, під якою Чорногорія згадується в історичних джерелах, — Дукля — походить від імені римського імператора Діоклетіана таслов'янського варіанта цього імені — Дуклян. Від XIIIст. топонім "Дукля" дедалі частіше поступається місцем іншому — "Зета", який на досить тривалий час закріплюється за територією від міст Драч і Бар досусідньої Травунії, від Скадарського озера й міста Скадар до Шви.

У найдавніших з відомих хронік і літописів згадуються три міста: Градац (нинішня Будва), Нови Град (тепер, імовірно, Превлака) та Лонтодокла (місцеположення невизначене). Найбільшим і найважливішим містом краю була давня Діоклея (Доклея), назва якої згодом поширилася на всю область, проте в X ст. її було зруйновано.

У X ст. сербські племена, що населяли Дуклю, на деякий час приєдналися до державного утворення жупана Чеслава Клоні-мировича. Однак після його смерті (бл. 960 р.) вони продовжували існувати у вигляді окремих невеликих племінних об'єднань, які визнавали зверхність Візантії.

Коли наприкінці X ст. македонський правитель Самуїл підняв повстання проти візантійського імператора й почав здобувати одну перемогу за іншою, дуклянський князь Володимир опинився серед тих небагатьох балканських вождів, які не підтримали повстанців, а й вчинили їм запеклий опір. Володимир керував територією, що охоплювала всю сучасну Чорногорію і частину Північної Албанії. Сили виявились нерівними. Володимир мусив шукати порятунку в важкодоступних горах, а згодом здався Самуїлові й був ув'язнений у місті Преспа. Дукля увійшла до новоствореної держави царя Самуїла, який мудро повернув її Володимирові на умовах його васальної залежності. Існує версія, що цю умову шлюб Володимира з дочкою Самуїла Косарою, яка побачила молодого князя у в'язниці й закохалася в нього. Родинні зв'язки союзерена й васала практично гарантували стабільність їхнього союзу, хоча ці гарантії ґрунтувалися головним чином на особистих рисах характеру Володимира.

Після смерті Самуїла (1014р.) й захоплення влади його небожем Йованом Владиславом князь Володимир, сам того не відаючи, потрапив до кола осіб, яких новий македонський правитель запідозрив у прагненні успадкувати престол. Володимира запросили до Преспи й, за наказом Владислава, забили на майдані перед церквою 22 травня 1016 р., а його землі захопив кривдник. Культ князя-мученика Володимира, що став жертвою віроломства, зберігається в сербській православній церкві по сьогодні.

У XIст. Дукля, першою з історичних сербських територій, на певний час визволилася з-під зверхності Візантії. Це вивело її на провідне місце серед інших земель, заселених етнічними сербами, забезпечивши у цей період перевагу над іншим центром загальносербської інтеграції — Рашкою.

Процес визволення розпочався, коли в 1040 р. спалахнула низка повстань слов'янських племен проти візантійського панування (під владу Візантії всі південні слов'яни, крім словенців, повернулися після розпаду Македонського царства у 1018 р.). Повстання в Дуклі очолював князь Стеван Воїслав, син

князя Драгомира, вбитого колись городянами Котора. Воїслав швидко заволодів майже всією Дуклею — від Захум'я до Скадарського озера.

Воїславу щастило й у наступні роки, з честю для себе і з користю для держави він знаходив вихід із найскрутніших ситуацій. На перших порах це виявилось в тому, що Візантія не квапилася вируждати проти нього каральної експедиції, зосередившись на придушенні повстань найближчих теренів. Гнів візантійців Воїслав викликав сам: буря розбила корабель, який відвозив візантійському імператорові Михаїлу багато золота, і викинула його на дуклянський берег; золото потрапило до рук Воїслава, який категорично відмовився повертати скарб справжньому власникові. Після цього Михаїл вирішив покарати непокірного дуклянського князя відразу й за повстання, й за золото. Імператор направив проти нього військо під проводом Георгія Провата. Чорногорці вконтр розбили загін Провата, який потрапив у засідку, влаштовану дуклянами в одній з ущелин. Повторити спробу покарати Воїслава негайно візантійцям не дали змоги несприятливі обставини: спочатку перейшли в наступ повстанці з іншого племені, очолювані Деляном, згодом передчасно помер імператор Михаїл (1041 р.).

Нову каральну експедицію проти Дуклі послав уже імператор Константан IX Мономах, який захопив престол у червні 1042 р. після запеклих усобиць. Для того, щоб уберегти себе від неприємних несподіванок і забезпечити успіх операції, Константан вирішив залучити до боротьби проти Дуклі її сусідів — жупана Рашки, бана Боснії і князя Захум'я. Це йому вдалося завдяки щедрим дарункам і припадним обіцянкам.

Воїслав опинився поміж двох огнів: візантійське 60-тисячне військо під проводом намісника області Драч Михаїла наступало на нього з південного сходу, а з заходу рухались об'єднані загоны расціян, боснійців і захумців, очолювані захумським князем Лютовидом (Людевитом). Дукляни вже в котрий раз усвоїй історії — і далеко не в останнє — знайшли порятунок високо в горах. Візантійці зібрали багату данину з приморських районів Дуклі, проте на зворотному шляху, в міжгір'ї поблизу Сутормана, їх атакували війська Воїслава. Візантійці зазнали нищівної поразки, втративши майже 40 тис. чоловік. Незабаром така ж доля спіткала військо Лютовіда в битві проти дуклянської армії під командуванням Гоїслава, одного з синів Воїслава. Цесталося наприкінці 1042 р. Воїслав іще більше зміцнив своє становище, захопивши до того ж нові землі: область Требине з Конавлем і частину приморського Хуму (до півострова Стон).

Після цього Візантія, змушена відбивати дедалі активніші напади русинів (1043 р.), норманів і печенігів, на тривалий час відмовилася від активних дій проти Дуклі, що дало можливість Воїславу успішно розв'язувати проблеми у відносинах з безпосередніми сусідами. Після смерті Воїслава (бл. 1050 р.) діяльність у тому ж напрямі продовжував його син Михайло (1050—1081), який успадкував батьківський престол. Михайло навіть налагодив тісніші зв'язки з Візантією. Він одружився з візантійською принцесою, а також дістав титул протопатора, визнавши зверхність Візантії (1053 р.). Піти на такий крок Михайла, мабуть, змусила постійна небезпека нової війни з імперією. Це небезпека значно зросла після вирішальної перемоги візантійців над печенігами.

На початку 70-х років XI ст. слов'яни Македонії зробили спробу скористатися з усобиць, породжених боротьбою за візантійський престол, і визволитись з-під зверхності Константинополя. Князь Михайло підтримав македонців, вирудивши до них свого сина Бодина (1073) із загоном у 300 вояків, очолюваним воєводою Петрилою. У місті Призрен, згідно з традицією, щосклася за царя Самуїла, Бодина проголосили "болгарським царем", надавши йому ім'я Петро (так звали останнього болгарського царя). Повстанці зазнали поразки. Сам Бодин потрапив до рук візантійців, і його відправили як в'язня до Константинополя, де тривалий час утримували в одному з монастирів. Згодом Бодин утік і повернувся на батьківщину. Гнів Візантії відчули насобі не лише македонці, а й князь Михайло: каральна експедиція проти нього була стрімкою і напрочуд успішною для його

противників. Візантіїці в кількох сутичках розбили дуклян (у цих битвах загинули всі сини князя Михайла, крім полоненогораніше Бодина), взяли заручників, розмістили свої гарнізони у найбільших населених пунктах уздовж кордону, зруйнували місто Преспу. *Мрії Михайла про єдину державу дуклян, расціян і македонців на чолі ним самим не здійснилися.*

Тим часом Балканський півострів привернув увагу Римської курії. Папа Григорій V прозгорнув активну діяльність, спрямовану на посилення католицького впливу на балканських слов'ян. У 1077р. Михайло отримав від папи королівську корону. Усі попередні державні утворення в цьому регіоні Балкан не вважалися легітимними, оскільки, згідно з тогочасними уявленнями, право на владу той чи інший правитель діставав тільки з Риму або Константинополя. Михайло розв'язав цю проблему, здобувши правове потвердження своєї влади в тій самій формі, що й більшість інших європейських державців.

Михайлові належить першість у реалізації ще однієї ініціативи, надзвичайно важливої з огляду на утвердження реальногосуверенітету держави. Він розпочав переговори з Римом стосовно заснування в Дуклі архієпископства для дуклян-католиків. Незважаючи на певну млявість, переговори зрештою завершилися цілком успішно для дуклян. 8 січня 1089р. в місті Бар виникло окреме католицьке архієпископство.

Після Михайла престол обійняв його син Бодин, який довів своє право першості перед іншими претендентами на трон.

Бодин здобув корону в тяжкі для Дуклі часи, коли складні й суперечливі політичні процеси тривали як усередині країни, так і поза нею. У боротьбі Візантії та норманів за домінування на Балканах король Бодин вичікував, не виступаючи відкрито на боці жодного із суперників. Уміло балансуєчи й максимально використовуючи переваги моменту, Бодин здійснив низку успішних походів, унаслідок яких відновив свою владу над Рашкою та Боснією, втрачену під час змагань за баязький престол. Рашка після цього стала звичайною областю Дуклі; керувати нею Бодин доручив двом своїм підлеглим — Вукану й Марку. Намісником Боснії він призначив князя Стевана.

Бодин робив спроби збільшити свої володіння й зарахунок території Візантії, намагаючись захопити область Драч і Дубровник.

Під час походу на візантійські землі в 1090 р. військо Бодина було розбите, а сам він потрапив у полон, звідки, щоправда, швидко врятувався й повернувся додому. В 1091 р. Бодин разом із рашківським жупаном Вуканом вирушив учерговий похід, але незабаром повернувся до своєї столиці Скадара. Поступово Бодин зосередив увагу на боротьбі проти деяких своїх родичів, які намагалися усунути його від влади. Він змусив внутрішніх противників утікати спочатку до Дубровника, а потім — до Константинополя.

Особистий успіх Бодина в боротьбі за владу не посприяв дальшому зміцненню його держави. Навпаки, центральна влада швидко ослабла, й розпочався занепад Дуклі. Ситуацію погіршували чвари всередині правлячої династії, а також поступове посилення сусідньої Рашки.

Бодин помер на зламі XI-XII ст. Його смерть спричинила черговий спалах династичних усобиць, які врешті-решт призвели до того, що Дукля остаточно втратила провідну роль у регіоні, заселеному сербами. Наступним королем Дуклі став брат Бодина — Доброслав. Такий розвиток подій не влаштував імператора Алексія, який вирішив втрутитися в династичні суперечки. Він направив проти Дуклі військо, а з ним і тих родичів Бодина, які колись утекли до Константинополя. Проте їх випередив інший претендент на дуклянський престол — Кочапор, один з бодинових дядьків. Спираючись на політичну та військову підтримку жупана Рашки Вукана, Кочапор захопив владу в країні, а Доброслава ув'язнив.

Суперництво Дуклі й Рашки за лідерство серед сербських земель у цей час загострилося, і Кочапор відмовився від патронату жупана Рашки, намагаючись зберегти за Дуклею провідне місце серед інших сербських державних

утворень. Він усі-лякоуникав відкритої воєнної сутички з Рашкою, активнозбираючи навколосебеінші території, де проживали серби. Кочапородружився з дочкою боснійського бана, прагнучи в такий спосіб утвердити дуклянсько-боснійський союз проти Вукана. Однак під часодного з походів до Хумської областіКочапор загинув.

У боротьбі за дуклянський престол у цей час виразно простежується протистояння двох угруповань, одне з яких підтримувала Візантія, аінше — Рашка. Після смерті Кочапора королівськірегалії перейшли до Володимира, сина найстаршого з бодинових братів, який після одруження з дочкою рашків-ського жупана Вукана підпав під вплив свого тестя. Через певний часініціативу перехопила вдова Бодина — Яквінта. їй вдалося посадити на трон прямого Бодиновогоспадкоємця — йогосина Джордже. Цьому значною мірою сприяласмерть Вукана й перехід влади в областіРашка доУроша. Урош і Джордже вважали Візантію головним ворогом як Рашки, так і Дуклі, й продовжували інтеграцію двох провідних сербських територій, що її започаткував Вукан. Такий перебіг подій викликав гостре невдоволення Візантії. Візантійськаармія, очолювана майбутнім імператором, а на той час намісником області Драч — Іоанном Комніном, — завдала поразки війську Джордже й захопиластолицю Дуклі (Скадар). Візантійці посадили на трон представникароду Бранісавлевичш (з нього ж походив і Кочапор) Грубешу.

Протягом кількох наступних років дуклянський престол ще двічі переходив від одного доіншого представника про-рашківської або провізантійської орієнтації. Спочатку Джордже з допомогою Рашки повернув собі трон, перемігши Грубешу в битві поблизу Бара (сам Грубеша в цій битві загинув). Невдовзі Бранісавлевичі, за підтримки Візантії, завдали поразки війську Джордже, а йогосамого захопили в полон івідправили до Константинополя, де він незабаром помер. Королем Дуклі проголосили Градихну Бранісавлевича, який визнав зверхність Візантії.

Унаслідок усобиць всісербські терени знову потрапили під владу Константинополя. Крім того, Дукля таРашка тимчасово пішли різними шляхами, занедбавши традиції об'єднання сербських племен, закладені Чеславом, Михайлом і Бодином. Від них відокремилася Боснія, яка незабаром поступово підпала під вплив Угорщини.

2. Об'єднання Зети з Рашкою та йогонаслідки

Від середини XIIст. Дукля, що відтодідедалі частіше фігурує в історичних джерелах під назвою Зета, остаточно втрачає як власну державність, так і провіднуроль в об'єднаннісербських країв.

Відбувається перерозподіл сил ісеред впливових сусідів Зети й Рашки: наодне з помітних місць урегіональних політичних процесах висувається Угорщина, яка поступовостає основним конкурентом Візантії в боротьбі за домінування наБалканах. Угорщина починає якнайактивніше впливати й наперебіг подій усербських землях, намагаючися привернути насвій бік найбільших сербських можновладців. Унаслідок візантійсько-угорського протистояння чвари в Зеті й Рашціпоновилися з іще більшою гостротою: Урош II, який усвоїй політиці, ймовірно, спирався на підтримкуугорців, поступився короною своєму молодшому братові Белошу, якого, усвою чергу, досить швидко змінив щеодин представник тієї ж родини — Деса.

Наявні відомості про Десу та його діяльність дають підстави вважати йогоенергійним, розумним правителем, впливовим не лишеу власній країні, а й за її межами. Намагаючись відшукати нових зовнішніх партнерів, Десарозпочав переговори з німцями, а також видав свою дочку заміж засина венеційського дожа.

Перебіг династичної боротьби в Рашці безпосередньо впливав наситуацію в Зеті. Особливо яскраво це виявилось саме заправління Деси. З допомогою зорієнтованих наРашку зет-ських феодалів Деса запровадив свою

владу на більшій частині Зети, витіснивши князя Зети Радослава у приморські райони (за Радославом залишалася вузька смуга узбережжя між містами Котор і Скадар).

Від цього моменту Зета остаточно перетворилася на периферію Рашки. Проте в питаннях віросповідання та церковної ієрархії вона залишалася в зоні впливу Римської папської курії (більшість населення тут становили католики; відомо, що на початку XII ст. в багатьох районах Зети взагалі не було православних священиків, навіть Стефана Неманю охрестили спочатку за західним обрядом). Цивільне управління Зетою здійснював намісник — представник правлячої династії області Рашка під зверхністю Візантії, церковне — архієпископ, який очолював архієпископію в місті Бар.

Стефан Неманя, який став великим жупаном Рашки, скориставшись сприятливими зовнішньополітичними обставинами, здійснив низку воєнних походів, з метою збільшення своїх володінь. Зета опинилася серед територій, на які Неманя відразу заявив свої права. Візантія в цей час розв'язувала інші проблеми (протистояння з Венецією тощо) і не могла допомогти своєму васалові, князю Радославу. Неманя досить легко приєднав до Рашки більшу частину зетських земель, атакож Неретву. В місті Котор Неманя вирішив збудувати один зі своїх палаців.

Це сталося на початку 80-х років XII ст., а наприкінці того ж десятиліття Неманя зробив ще один важливий крок на шляху остаточної приєднання Зети до Рашки. Восени 1190 р. візантійський імператор Ісаак здобув переконливу перемогу над військом Немані. Правитель Рашки змушений був шукати притулку в горах. Проте, укладаючи мирний договір із сербами, Візантія навіть не порушувала питання про відновлення свого суверенітету над приморськими районами Зети. *Більшість територій, захоплених Неманею протягом попереднього часу, в тому числі вся Зета, залишилися в складі новостворюваної Сербської держави.*

Після того, як Стефан Неманя зрікся престолу на користь свого середнього сина Стефана (1195 р.), Зету разом з Требіне, Хвасно й Тошницею було передано в управління його старшому сину Вукану. Спираючись на зетських прихильників самостійності, а також на католицьке духовенство, невдоволене тим, що Неманя проголосив офіційною релігією усвоїй державі православ'я, Вукан, як старший в родині, спробував відстояти свої права на батьківський трон.

Для того, щоб збільшити шанси на перемогу в боротьбі з братом, якого активно й послідовно підтримувала Візантія, Вукан звернувся за підтримкою до папи Римського, прохаючи посилити вплив католицької церкви у Зеті та інших областях, йому підвладних. Папа вирядив до нього двох повноважних представників (легатів), проте зобов'язав їх співпрацювати як із Вуканом, так і зі Стефаном. Вукан таки на короткий час заволодів батьківським тронем (1202), але втриматися на ньому не зміг: улітку 1203 р. Стефан, за допомогою болгар, повернув собі престол. Вукан відступив до Зети, чекаючи на дальший розвиток подій.

Коли молодший син Стефана Немані — Растко, більше знааний під своїм чернечим ім'ям — Сава, в 1208 р. привіз до Сербії мощі батька, що їх перепоховали в монастирі Студениця, Вукан прибув на церемонію перепоховання й над труною батька остаточно помирився зі Стефаном. Улітку того ж року Вукан, імовірно, помер, бо вже 3 липня 1208 р. в одному з документів як правитель Дуклі згадується його старший син Джордже. Джордже повернув собі титул короля (від якого ду-клянські державці відмовилися за часів Радослава), визнав зверхність Венеції, але фактично проводив цілком самостійну політику.

Сава (Растко) заснував самостійну Сербську православну церкву, під юрисдикцію якої потрапила й Зета. У 1219 р. він одержав дозвіл на це від імператора та патріарха Нікеї, однієї з країн, що виникли після розпаду Візантії (1204). Сава здійснив низку заходів, спрямованих на посилення ролі й місця православ'я в житті держави й народу, особливо в областях, де переважали католики або між конфесіями існував певний паритет. *Цестосувалося*

й Зети: тут було створено окреме єпископство у місті Превлака. На той час, коли формування нації ще тільки розпочиналося, аспільнеетнічне походження не усвідомлювалося як інтегративний фактор, саме належність до однієї релігії — православ'я — стала основою для зближення та об'єднання Зети й Рашики. Боснія і в цьому відношенні пішла своїм власним шляхом. У ній, як відомо, поширилося богомільство.

За правління синів Стефана Першовінчаного (Неманича) Зета за традицією перебувала під владою того з них, хто програв боротьбу за рашківський престол. Так, після 1242 р. нею правив Владислав, який визнавав зверхність короля Уроша. У документі, датованому 10 травня 1309 р., Мілутин, який у той час правив Сербією, офіційно називав себе "королем Сербії, Хуму, Дуклі та Албанії". Водночас намісником Дуклі-Зети був син короля від одного з його численних шлюбів — Стефан. Стефан згодом змінив інший син Мілутина — Константин, владарювання якого, щоправда, не тривало довго, хочав і встиг проголосити себе королем і розпочати карбування власної монети.

Коли сербський престол посів Стефан, намісником у Зеті став його син Душан. Стефана небезпідставно називають найтрагічнішою постаттю династії Неманичів, оскільки він протягом усього життя брав участь в усобицях як із власним батьком, так і з братом тасином. Збройні змагання Стефана з Душаном не обминули й Зету: Стефан рушив з військом на Душан і дійшов аж до Скадара, зруйнувавши по дорозі чимало з того, що належало Душанові. Зетські феодалі, невдоволені правлінням Стефана, особливо ті з них, що були свідками славної минувшини, відверто виступили на боці Душана, змусивши його очолити повстання проти центральної влади. Душанові пощастило перемогти. У 1331 р. його проголосили королем Сербії, до складу якої відтепер входила й Зета. Дехто із зетських феодалів знову виявив невдоволення; в Зеті вибухнуло повстання, яке очолив воєвода Благоє (весна 1332 р.). Проте воно швидко скінчилося мирним шляхом, після переговорів заінтересованих сторін, посередником у яких виступив Дубровник.

Численні можновладці Зети знову заявили про себе на загальнодержавному рівні, коли розпочався розпад Душанового царства. Зета однією з перших серед сербських територій проголосила незалежність (перед нею це саме зробили правителі земель на півдні та півночі царства, приєднаних свого часу Душаном). Найпотужнішою й однією з найавторитетніших у Зеті в цей час вважалася родина Балшичів, яка перебрала на себе політичну ініціативу. Брати Балшичі — Страцимир, Джур-дже, Балша — з січня 1361 р. вступали у воєнні сутички практично з усіма своїми сусідами, прагнучи розширити власне володіння. Вони приєдналися до Дубровника у війні проти сербського царя, щоб здобути Котор; напали на місто Улцинь; розпочали війну з новим державцем Албанії (1364). Зупинити Балшичів і повернути Зету до складу Сербського царства не було кому, оскільки в самій Сербії тривали чвари між місцевими правителями. Все це призвело до жорсткої поразки сербського війська на Мариці в 1371 р. та битви на Косовому полі в 1389 р., що скінчилася для сербів катастрофою.

Внутрішні негаразди в Сербії та змагання сербських князів і жупанів проти османів спочатку пішли на користь Балшичам. Після загибелі в битві на Мариці Вукашина вони захопили Призрен і його околиці — колишні маєтності небижчика. Поразка в міжусобній боротьбі жупана Ніколи Алтомановича в 1373 р. дала їм змогу приєднати до власних земель південні райони Требіне, Конавле та Драчевицю. Нові терени Балшичі здобували й мирним шляхом; так, Балша Балшич одержав албанські області Балону та Берату як шлюбний посаг.

Ситуація змінюється для Балшичів на гірше у 1377 р., коли вони посварилися (через територіальні суперечки) з боснійським баном, а згодом — королем, Твртком. Ще більшу небезпеку становили напади османських загонів; відбиваючи один із них, загинув поблизу Валони у вересні 1385 р. Балша Балшич. Ситуація особливо загострилася після Косовської битви. Джур-дже Страцимирович Балшич, шукаючи союзників для опору османам, звернувся в 1391 р. навіть до папи Римського Боніфатія IX. Він запропонував папі стати своїм

наступником, якщо він помре, не залишивши сина, але відповіді неотримав. У 1392р. Джурдже полонили турки й повернули свободу тільки після того, як він передав султанові Скадарі Дрі-васт, а також пристань Святого Срджа, визнавши себетурецьким васалом.

3. Зета між Венецією і Османською імперією

На зламі XIV—XV ст. у Зеті посилюється рід Црноєвичів, що призвело до загострення внутрішньої ситуації в країні. Црноєвичі розпочали відкриту боротьбу з Балшичами за перерозподіл земель. У цій

боротьбі Балшичі намагались використати усвоїх інтересах авторитет Венеції, яка їх нібито підтримувала (Джурдже Балшич навіть прийняв венеційське громадянство й увійшов до венеційського Сенату). Однак зростання впливу Венеції у Зеті викликало особливого захоплення в більшості населення й провідних можновладців, котрі воліли визнати зверхність султана, аніж змиритись із залежністю від венеційців.

У 1402 р. за наказом венеційських посадових осіб було страчено сина Джурдже Балшича — Константина, котрий спирався на підтримку османів. Це призвело до відкритих збройних сутичок між Венецією та наступником Джурдже — Балшою III, який мав намір повернути землі, що їх колись віддав венеційцям батько (у 1395 р. Джурдже повернув собі Скадарі Дріваст разом з частиною узбережжя, але віддав їх Венеції). Ставлення до Венеції поділило Зету на два ворожі табори: на боці венеційців опинилися Црноєвичі, проти яких виступали Балшичі та частина албанських феодалів. Війна тривала з перемінним успіхом і з перервами — з 1403 по 1421 р. Спочатку Венеція з моря захопила Будву, Барі Улцинь. У 1405 р. після повстання в Скадарі та Дрівасті останній визволився з-під венеційської зверхності. Проте перевага Венеції з кожним роком відчувалася все виразніше, що зрештою і визначило домінування Республіки Святого Марка в Зеті протягом майже всього XV ст.

Венеція реально оцінювала ситуацію, що склалася на Балканах у зв'язку з турецькою експансією. Її панівна верхівка усвідомлювала неспроможність малих балканських держав і державних утворень чинити успішний опір султанові й прагнула скористатися моментом для загарбання нових теренів, насамперед на узбережжі. За допомогою різноманітних засобів — збройних нападів, переговорів, підкупу зетських можновладців — Венеція протягом 20—50-х років XV ст. зміцнила свої позиції в Зеті, витіснивши сербських деспотів і подолавши відчайдушний опір антивенеційськи налаштованих місцевих племен.

Одним із перших юридичних документів, що фіксував венеційську присутність у Зеті, став *сербсько-венеційський договір від 12 серпня 1423 р.*, згідно з яким венеційці одержували Скадар, а також Улцинь і Котор. За кожне з міст вони зобов'язувались сплачувати сербському деспотові по 1000 дукатів на рік (під владою останнього залишалися Дріваст, Барі Бу-два). Через три роки договір доповнено пунктом про визнання за Венецією права на області Паштровичі та Грбаль.

Договір являв собою результат багатолітньої війни, яку вів проти Республіки Святого Марка Балшич. На її останньому етапі фортуна відвернулася від нього: після невдалої спроби вигнати венеційців із Котора, який вони зайняли на прохання жителів міста в березні 1420 р., правитель Зети відмовився від дальшої боротьби. Він вирушив до сербського деспота Стефана, де й помер 28 квітня 1421 р.

Війну з Венецією за Зету наступний сербський деспот Джурдже Бранкович продовжив одразу після відновлення сербської державності за Сегединським мирним договором 1445р. Він вирушив до Зети одного зі своїх воєвод — Алтомана — з 12-тисячним військом. Водночасу Зеті проти влади Венеції повстали місцеві племена, серед яких опинилися навіть знані своїми про венеційськими настроями Црноєвичі. Ситуація для венеційців стала вкрай

небезпечною, але вони досить швидкооговтались, перетягли на свій бік Стефана Црноєвича, азгодом, уже вкотре, перехопили ініціативу, змусивши сербів відступити.

Стефана Црноєвича було призначено венеційським намісником ("капітаном") у Верхній Зеті з платнею в 600 дукатів на рік. Погодившись працювати на Венецію, Стефан посварився не лише з сербським деспотом, а й з більшістю власних родичів. Серед мотивів, щоспонукали Стефана наважитися на такий кардинальний крок, сучасники називали вдячність венеційцям за допомогу у визволенні з турецького полону уюгосина Івана. У першій половині 1452 р. справи у Стефана йшли зовсім непогано: за активної підтримки покровителів він приєднав до особистих володінь землі кількох зетських племен (Паштровичів, Лешевичів, Богдашичів та ін.) і навіть розгромив сербське військо під проводом воєводи Алтомана. Після того, як серби вдруге мало не зазнали поразки, вони взялися за справу серйозніше. Восени 1453 р. сербські загопи захопили столицю Црноєвичів — Жабляк, спаливши декілька сіл, що належали родичам Стефана.

У 1455 р. Стефан змушений був відбивати напад турецького султана, котрий під час чергового походу на Сербію захопив і частину Зети, в тому числі стародавнє місто Медун, де розташований турецький гарнізон. *Налякані загрозою з боку Османської імперії, зетські племена 6 вересня 1455 р. масово запрягнули на вірність Венеції в монастирі Враніна.* Серед тих, хто присягнув, були Нікшичі, Белопавличі, Піпери, Лу-жани, Кучі, Матагужі та ін. Венеційським намісником Зети залишився Стефан Црноєвич. Небезпека османського завоювання змусила Зету приєднатися до християнської антитурецької ліги, створеної 12 вересня 1463 р. Ліга, в якій провідну роль відігравали Венеція та Угорщина, здобула низку локальних перемог, допомігши Стефанові повернути собі Медун.

Син Стефана Црноєвича — Іван, який успадкував батьківські володіння в 1465 р., на початку свого правління вчинив напад на райони Зети, контрольовані Венецією. До нього приєдналися Паштровичі та ще кілька сусідніх племен. Війна відбувалася на два фронти — проти Венеції і Османської імперії одночасно. Проте для Зети вона була непосильним тягарем, і, зрозумівши це, Іван Црноєвич уже навесні наступного року пішов на переговори з венеційцями. Вони завершилися¹ підписанням у листопаді 1465 р. мирного договору. Іван, як і свого часу його батько, став венеційським намісником у Зеті.

Перебіг подій в останній третині XV ст. показав помилковість Іванового рішення. Туреччина посилювала тиск на ті держави Балкан, які ще не визнали її зверхності, й перевага султана над Венецією ставала дедалі відчутнішою. Від 1474 р. османи неодноразово здійснювали напади на венеційські заклади на території Зети. Іван Црноєвич самовіддано боровся на боці своїх заступників, проте турки зрештою захопили ключовий пункт на узбережжі — Скадар, а згодом і Жабляк, разом з яким під їхнім контролем опинилася практично вся Зета. Іван Црноєвич утік до Венеції, звідки без особливого успіху звертався до правителів сусідніх держав по допомогу в боротьбі проти султана.

Црноєвичу пощастило тимчасово повернути собі свою державу: після смерті султана Магомета II в травні 1481 р., скориставшись загостренням внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії, *Іван підняв повстання в Зеті й знову проголосив себе її правителем. Несподіваючись на реальну підтримку християнських держав, він у 1482 р. визнав зверхність султана, чим спричинив різке невдоволення Венеції.*

Відносини Зети з Венецією поліпшуються влітку 1490 р., коли Іван звернувся до Сенату Республіки Святого Марка з проханням дозволити югосинові Джурдже взяти шлюб з венеційкою. Дозвіл було одержано, але Іван не встиг побачити сина одруженим: у липні того ж року він раптово помер.

Сини Івана Црноєвича— Джурдже та Стефан — не мирилися один з одним й усвоїх змаганнях спірались нарізні зовнішнісили: перший на Венецію, другий — на Османську імперію. Спочатку Зетою правив Джурдже, залежність якого від держави-заступниці була значно більшою, аніж за часів його діда табатька. У 1496 р. Джурдже виїхав до Венеції, а керувати Зетою почав Стефан, який цілком підпорядковувався османам. У 1498 р. його з невідомих причин заарештували за наказом турецького губернатора Скадара; намісником володінь Црноєвичів султан призначив турецького субашу. Однак це тривало зовсім недовго: вже у березні 1499 р. Зету приєднано до Скадарського санджаку (адміністративної області). Остання сербська держава остаточно втратила незалежність і потрапила під владу Порту.

Література:

- Дринов М.* Южнієславяне и Византия в X веке. Москва, 1876.
История Югославии: В 2 т. Москва, 1963.
История южних и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
Макушев В. Задунайские и Адриатические славяне. Санкт-Петербург, 1867.
Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.
Ровинский П. Черногория в ее прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1888.
Исторія Црне Горе. Титоград, 1970.

Запитання та завдання

«ЧОРНОГОРІЯ В СЕРЕДНІ ВІКІ.» - 2 год.

План:

5. Утворення Чорногорії.
6. Експансія Османської імперії та Венеції.
7. Національно-визвольна боротьба.
8. Роль церкви

Практикум: Підготувати порівняльну характеристику перших Південнослов'янських держав.

Література, рекомендована для опрацювання:

1. Дринов М. Южнієславяне и Византия в X веке. Москва, 1876.
2. История Югославии: В 2 т. Москва, 1963.
3. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
4. Макушев В. Задунайские и Адриатические славяне. Санкт-Петербург, 1867.
5. Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.
6. Ровинский П. Черногория в ее прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1888.
7. Исторія Црне Горе. Титоград, 1970.

Індивідуальна робота № 3.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЧОРНОГОРІЇ ТА ХОРВАТІЇ У Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.» - 2°год.

План:

1. Соціально-економічний лад Чорногорії.
2. Стан православного населення Хорватії.
3. Соціально-економічний розвиток хорватських земель.
4. Міста континентальної Хорватії (Славонії) та венеціанської Далмації.
5. Розвиток панщини у хорватських землях Австрійської імперії.
6. Міські таселянські рухи у Хорватії, Славонії та Далмації.

Теми рефератів та індивідуальних завдань.

1. Підготувати повідомлення: «Соціальні та визвольні рухи на території середньовічних Чорногорії та Хорватії».
2. Підготувати реферат: «Хорватська культура в середні віки».

Завдання для самостійної роботи.

1. Виділити характерні риси Хорватської та Чорногорської середньовічних культур, сформовані на спільній протослов'янській основі.
2. Які нові риси внесло християнство у формування культур Чорногорії та Хорватії?
3. Визначити вплив глаголиці та кирилиці на формування середньовічної Хорватської літератури.
4. Охарактеризувати найдавніші з пам'яток Хорватської та Чорногорської писемності.
5. З'ясувати основні риси Хорватської та Чорногорської церковної архітектури, порівняти їх.

Рекомендована література:

1. Акимова О. А. Християнство в далматинських, хорватських і сербських землях в X—XI вв. // Християнство в країнах Східної, Юго-Східної і Центральної Європи на порозі другого тисячоліття. М., 2002. С. 267—339.
2. Живов В. М. Особливості рецепції візантійської культури в Давній Русі // Із історії російської культури. Т. 1. Давня Русь. М., 2000. С. 586—617.
3. Живов В. М. Slavia Christiana і історико-культурний контекст «Сказання о російській грамоті» // Із історії російської культури. Т. 1. Давня Русь. М., 2000. С. 552—585.
4. Іванова О. В. Розповсюдження Християнства у слав'ян в Візантії // Прийняття Християнства народами Центральної і Юго-Східної Європи і хрещення Русі. М., 1988. С. 9—29.
5. Каждан А. П. Візантійська культура (X—XII вв.). Вид. 2, випр. і доп. СПб., 2000.
6. Калиганов І. І. Культурасередньовікової Сербії // Історія культурславянських народів. В 3-х тт. Т. 1. Давність і Середньовіччя. М., 2003. С. 158—210.
7. Наумов Е. П. Суспільно-політичні зміщення в сербських і хорватських землях і християнська місія на Балканах // Прийняття Християнства народами Центральної і Юго-Східної Європи і хрещення Русі. М., 1988. С. 68—103.
8. Оболенський Д. Візантійське Содружство націй. Шість візантійських портретів. М., 1998.
9. Пиккіо Р. Slavia orthodoxa і Slavia romana // Пиккіо Р. Slavia Orthodoxa: Література і мова. М., 2003. С. 3—82.
10. Пиккіо Р. Відкриті питання в вивченні Slavia orthodoxa і Slavia romana як варіантів слов'янської культури // Пиккіо Р. Slavia Orthodoxa: Література і мова. М., 2003. С. 102—121.
11. Флорія Б. Н. Слав'яне і культура християнського світу в епоху Раннього Середньовіччя. Прийняття Християнства // Очерки історії культури слав'ян. Вип. 1. М., 1996. С. 273—276.
12. Флорія Б. Н. У істочків релігійногославянського світу (XIII століття). СПб., 2004.

13. Чиркович С. Сербия: Средние века. М., 1996. С. 113—134, 211—244.

3.4 Історія Боснійських земель в Середні віки (X – перша половина XVIIст.)

1. Боснійські землі в X – XIIIст.
2. Боснійська бановина.
3. Боснія за правління Твртко.
4. Занепад Боснійської держави.

1. Боснійські землі в X – XIIIст.

Територію Боснії та Герцеговини, як і більшість теренів Балканського півострова, слов'яни заселили в VI—VIIIст. Затиш часів на цих землях неіснувало спільного державного утворення, проте історичні джерела згадують окремі області: Захум'є, Травунію, Неретвянську землю, Раму та ін. Наприкінці IX ст., за правління візантійського імператора Василя I (867—886), боснійські землі, як і півострів у цілому, крім Болгарії, перебували під зверхністю Візантії, а в середині X ст. майже повністю (від Дрини на сході до Врбаса на заході) належали до першої держави сербів, яку очолював Чеслав.

Чеслав уперше в історії об'єднав у єдиній державі практично всі терени, заселені сербами. Після його смерті в 950 р. у першій сербській державі запанували дезинтеграційні тенденції, і Боснія відокремилася, розпочавши боротьбу за здобуття власної державності. Ця боротьба, що правда, не відразу принесла позитивні результати. Спочатку Боснію приєднав до рудук хорватський король Крешимир II, а згодом вона знову опинилася в складі сербської держави: на початку 80-х років XI ст. король Бодін захопив Рашку та Боснію, передавши останню в управління своєму намісникові, князю Стевану. До складу держави Бодина входили Зета, Рашка, Боснія, Хум, Травунія. Її столицею було місто Скадар.

На початку XII ст. сталися події, які мали велике значення й вагомий наслідок для жителів Балкан: угорці — войовничий і агресивний народ, якого наприкінці IX ст. візантійський імператор Лев VI Мудрий покликав на допомогу у своїй боротьбі проти болгарського царя Симеона, настільки посилювався, що став достойним суперником Візантії і розпочав експансіоністський рух на південь, намагаючись вийти до Адріатики. У 1102 р. хорвати визнали угорського короля Коломана своїм правителем. У 1136 р. мадари з'явилися у Боснії, захопивши велику жупу (область) Раму. З 1138 р. Рама є складовою угорського королівського титулу.

Водночас правитель Зети — Кочопар, змагаючись з Рашкою за першість серед сербських земель, зробив спробу утворити зетсько-босанський союз проти жупана Вукана, одружившись з дочкою боснійського бана. Цей союз виявився непродуктивним, і незабаром Рашка остаточно перебрала на себе провідну роль у сербській історії, відсунувши Зету на другий план. Захоплені боротьбою одна з одною та з Візантією, Рашка й Зета залишили поза своєю увагою Боснію. Згодом та остаточно відокремилася від інших сербських областей.

З середини XII ст. Боснією правив незалежний жупан (бан), який визнавав зверхність Візантії. Одним із банів був Борич, котрий походив з містечка Грабар'є поблизу Бродай мав маєтки на обох берегах Сави. Яким чином і за які заслуги Борич дістав місце боснійського бана, відомостей немає; в історичних документах є лише згадки, що він належав до потужної родинної спільноти (братства). Під час династичної кризи в Угорщині 1162—63 рр. Борич підтримував візантійського претендента на мадярський престол, але переміг інший кандидат — Стефан IV, син короля Гейзи (Гейза був одружений з дочкою руського великого князя). Стефан помстився банові, вирядивши проти нього німецького рицаря Готфріда з потужним військом. Окремі сербські історики висловлюють

припущення, щоразом з Готфрідом до Боснії прибув і князь Котроман, родоначальник знаної в майбутньому боснійської династії Котромановичів.

У 1180 р. в документах уперше згадується ім'я цеодногобоснійського бана — Куліна, котрий правив, очевидно, й раніше (можливо, він став баном відразу після Борича, деє усередині 60-х років). На межі XII—XIII ст. Кулін був васалом Угорщини.

Після розколу християнської церкви на католицьку й православну (1054) питання віри дедалі частіше стають важливим політичним чинником на Балканах. На початку XIII ст. бан Кулін потрапив у край складну й небезпечну ситуацію: його звинуватили перед папою Римським Інокентієм ШУ тому що він надав притулок єретикам, вигнаним із далматинських міст. Папа зажадав від угорського короля Імре покарати боснійського бана. Кулін мусив робити вигляд, що він нерозуміє, в чому полягає єресь, яка нібито охопила його країну, і просити у понтифіка роз'яснень з цього приводу. 8 квітня 1203 р. в присутності спеціального посланця папи боснійці, очолювані Куліном, урочисто відмовились від релігійних звичаїв, які були в них поширені. Боснійські представники, разом із згаданим папським легатом і сином Куліна, ім'я якого невідоме, незабаром вирушили до угорського короля, заприсягнувшись в його присутності вірності папі.

Єресь, що стурбувала понтифіка й викликала таку гостру реакцію, справді мала місце в Боснії. Це — богомільство, яке набуло тоді в окремих областях значної популярності. *Богомільство поширилося на всі південнослов'янські землі; богомили згадуються в Хорватії, Далмації, Сербії (де проти них активні борювався Стефан Неманя), але найбільшогорозмаху богомільство сягнуло саме в Боснії.* Деякі дослідники пояснюють це відсутністю сильної центральної влади, постійними змаганнями католицької православної впливів, а також причинами соціального характеру (близькістю постулатів богомилів антифеодальним й антицерковним прагненням широких народних мас). С. Станоевич, автор "Історії сербського народу", вказує і на суголосність богомільства з "анархістськими схильностями народу".

У 20—30-ті роки XIII ст. Боснія, де богомільство, незважаючи на офіційні покаєння перед папою Римським баном Куліна, дійсно перетворилося мало не на загальнодержавну релігію, потрапила в дуже скрутне становище. *У 1221-1222 рр. папа Римський уперше закликав правителів католицьких держав до хрестового походу проти богомільської Боснії.* Щоправда, цього разу перевести справу від закликів до походу не вдалося через наявність серйозних внутрішніх проблем в Угорщині, щорозглядалася як удар насила хрестоносців.

2. Боснійська ба новина

Незабаром протистояння боснійських богомилів і Римської курії ще більше загострилося. В 1232 р. в Боснії скинули з престолу Стефана, сина Куліна; баном проголосили Ніно-слава, що свідчило про посилення позицій богомилів. Після кількох спроб розв'язати проблему шляхом умовлянь і переговорів, а також погроз, папа знову оголосив про початок хрестового походу проти богомилів (1234). Католицьке військо очолював угорський король Коломан, котрий дбав не тільки про утвердження істинної віри, скільки про власні інтереси, пов'язані зі здобуттям нових земель. Війна на території Боснії тривала п'ять років. Мадярам спочатку не таланило, протезгодом вони дістали підтримку одного з боснійських можновладців (угорського князя Себислава, сина Стефана й онука Куліна). Завдяки цій

підтримці угорці здобули низку перемог, змусивши капітулювати боснійців, а незабаром і жителів області Хум, яка в той час належала до Рашки. У 1239 р. угорське військо покинуло Боснію, що дало змогу банові Нінославу цілком відновити й навіть зміцнити особисту владу та суверенітет країни. Небезпека з боку Угорщини зовсім зникла, коли в 1241 р. на угорські землі вдерлися татари-монголи. У 1242 р. один із татарських загонів, повертаючись з Далмації, пройшов і територією Боснії, завдавши їй мешканцям значної шкоди.

Суперечності між боснійськими правителями і Римською курією, спричинені поширенням у Боснії богомільства, існували й у наступні десятиліття. Чергове загострення їх сталося в другій половині 40-х років, коли папа Римський втретє закликав до хрестового походу проти Боснії. Нінослав, наслідуючи приклад Куліна, звернувся до нього з листом, у якому доводив, що він є добрим католиком, а певну допомогу від богомилів приймав виключно заради захисту країни від зовнішніх ворогів. Папу задовольнили пояснення, і хрестовий похід нерозпочався. Проте вже у 1250 р. угорський король Бела IV, скориставшись смертю Нінослава й загостренням боротьби між претендентами на боснійський престол, вторгнувся до Боснії й без особливих труднощів захопив її. Для того, щоб легше контролювати загарбані землі, Бела поділив Боснію на дві частини: з північних областей зробив провінцію Угорщини, якою мали керувати угорські намісники, а південну частину — Верхню Боснію — залишив під владою боснійського бана. Крім того, було виділено нову адміністративну одиницю — Мачванську бановину, — першим правителем якої став зять Бели IV, чернігівський князь Ростислав Михайлович (під його зверхністю, крім Мачви, опинилася північно-східна частина Боснії з місцевостями Солі та Усорою). Банський престол після поділу Боснії посів Приезда, котрого дехто вважає родичем Нінослава й котрий ще в 1233 р. згадується серед тих боснійців, які перейшли в католицтво. Заодно з версій, саме він заснував династію Котромановичів. Бан визнавав васальну залежність від Угорщини, про ²⁵⁷ що, зокрема, свідчить той факт, що в 1260 р. боснійські загоны в складі угорсько-говійська брали участь у війні проти чеського короля Пржеми-сла II Отокара.

Наприкінці XIII ст. Боснія залишалася поділеною на окремі області й становила ласий об'єкт для агресивних зазіхань сусідніх державців. Боснійський бан (у той час — Стефан I Котроман, зять сербського короля Драгутина) контролював тільки центральні райони країни. Північні (Солі та Усору) в 1284 р. угорський король Ладислав подарував Драгутинові, а окремі області на заході в 90-ті роки загарбав хорватський бан Павло Шубич. У квітні 1299 р. Шубич називав себе "володарем Боснії", проте документальних потверджень цьому немає. У грамоті, якою Карл Неаполітанський улітку 1299 р. підкріплював права Шубича на ті чи інші терени, Боснія взагалі не згадується. У 1301 р. Шубич передав свою частину Боснії молодшому братові Младену, котрий через рік зробив спробу розширити боснійські володіння, виступивши проти Стефана Котромана. У червні 1304 р. Младен загинув у одній з битв проти "невірних єретиків", але війну проти боснійського бана продовжував Павло. Він добився бажаного результату: в 1305 р. Шубич поширив свою юрисдикцію на всю Боснію, незабаром передавши управління нею синові — Младену II. Через певний час Младен II проголосив боснійським баном Стефана II Котромановича, сина Стефана I.

На перших порах новий бан цілком залежав від свого патрона, практично виконуючи роль його намісника, проте згодом, виявивши неабиякий політичний хист і скориставшись чварами, що охопили Сербію після смерті короля Мілутина, не тільки утвердився як повноправний володар, а й розширив свої володіння майже вдвоє. Північний кордон держави Стефана II сягав Сави (після захоплення Усори та Солі), а південний проходив узбережжям Адріатики (після завоювання території між Неретвою і Цетине й частини Хумської землі).

На початку 20-х років XIVст., після падіння бана МладенаШубича, Стефан II Котроманович залишився єдиним правителем Боснії. У цей часактивнорозвивалася економіка, поживавилася торгівля. Особливо міцними й плідними були в тупору зв 'язки Боснії з Дубровником.

Протягом наступних тридцяти років бан Стефан II, незважаючи на численні проблеми й перманентні загострення як внутрішньо-, так і зовнішньополітичної ситуації, знаходив компроміси з впливовими сусідами й забезпечував умови для нормального життя країни. Навіть коли восени 1350 р. сербський цар Душан з великою армією рушив на Боснію й становищеСтефанаІстало критичним (сам він мусив шукати порятункуу важкодоступних гірських районах, частина боснійських можновладців перейшла на бік Душана) — доля щераз посміхнулася банові. Душан одержав звістку про загострення ситуації на південних кордонах Сербії і негайно припинив воєнні дії в Боснії, повернувшись до Македонії.

3. Боснія за правління Твртко

У 1353 р. Стефан II Котроманович помер, не залишивши після себесина — спадкоємця престолу. Боснійський трон посів брат Стефана — Владислав, алененадовго, бо також пішов з життя. Як це часто траплялося в подібних ситуаціях у часи, коли різні знатніроди постійноконкували між собою у боротьбі за центральну владу в країні, в Боснії спалахнули усобищ, учасниками яких були правителіокремих областей. Дружина Владислава — Олена — заручилася підтримкою угорського короля ЛайошаІ Великого. Завдяки його допомозі боснійський престол обійняв син Владислава — п'ятнадцятирічний Твртко. З ім'ям Твртко пов'язані важливі події в історії Боснії і, зокрема, перетворення її на королівство. Попервах він правив заактивної участі матері, проте досить швидко перебрав ініціативу до власних рук. Але це не принеслоособливих успіхів: у другій половині 50-х років бан віддав угорцям західну частину Хумської області, атакож прийняв жорсткішіумови васальної залежності.

Ситуація змінилася на краще після 1363 р., коли Лайош, звинувативши боснійців у посиленні ересі, вирудив проти Твртко два війська, одне з яких очолив особисто. Цьогоразу боснійцям поталанило — угорці досить швидко відступили. Тврткосвяткував перемогу, яка дала йому змогу позбутися статусуугорського васала.

У другій половині 60-х років XIV ст. Боснію охопила громадянська війна. Проти бана виступив його молодший брат Вук, якого підтримала частина можновладців. Твртко мусив покинути країну й звернутися по допомогу доугорського короля. Попри серйозні конфлікти, які виникали між ними донедавна, Лайош підтримав Твртко, завдяки чому той досить швидко відновив статус-кво. Толерантність Лайоша значною мірою пояснювалася тією обставиною, що Вук і його прибічники відкидали традиційнуорієнтацію Боснії наУгорщину, шукаючи зближення із сербами. Для того, щоб остаточно придушити бунт, Твртко знадобилося майже три роки: сутички тривали до 1369 р. Противникам бана, серед яких провіднуроль відігравали небіж Твртко Дабіша, воєвода Пурча, правитель Хумської областіСанко Мілтеневич, активно допомагав НіколаАлтоманович, один із сербських можновладців.

Жупан НіколаАлтоманович, столиця якогорозташовувалася в містіУжице, після загибелі короля Вукашина в битвіна Мариці (1371) мав усі підстави претендувати насербський престол. Серед інших сербських правителів він вважався одним із найсильніших; підвладна йому територія починалася поблизу містечкаРудник у Центральній Сербії ісягалаАдрі-атичного моря. Алтоманович виступав як основний і дужебезпечний

конкурент князя Лазаря; наприкінці 1371 р. він навіть відібрав у того область Рудник. Важко сказати, чим би завершилися змагання Ніколи Алтомановича та Лазаря Хребеляновича за сербський престол, якби перший не збував проти себе більшість сусідів, а другий не скористався цією обставиною й не зібрав проти конкурента потужний союз сербських можновладців, до якого приєднався Твртко, який підтримав угорський король Лайош. У 1373 р. союзники схопили Алтомановича в Ужице, а його землі поділили між собою.

Унаслідок поділу жупи Алтомановича бан Твртко отримав землі в Західній Сербії з містами Мілешево, Прієполе, Гацкотан. У такий спосіб *Боснійська державарозширилася своєю кордоном до річки Дрина, яка протягом століть вважалася природною межею між Боснією і Сербією, сягнувши теренів навкруги річки Лім. Значна частина Рашики потрапила після цього під владу Твртко.*

Ситуація на Балканах і навколо них у другій половині 70-х років XIV ст. відкривала для боснійського бана непогані перспективи, що виходили за межі його попередніх інтересів. Перед Твртко з'явилася реальна можливість претендувати на сербський престол, який залишався вакантним після загибелі короля Вукашина Мрнявчевича й смерті останнього з Неманичів — Уроша (1371). Насербський трон також небезпідставно розраховував князь Лазар. Його надії після перемоги над Ніколою Алтомановичем зміцніли, проте й для Твртко ця перемогла стала додатковим стимулом; адже після всіх цих подій його держава виявилася майже вдвоє більшою, ніж держава Хребеляновича.

Легітимність претензій Твртко на сербський престол підкріплював і той факт, що його родина баба — Єлизавета, дружина бана Стефана II Котромановича — була дочкою короля Драгутина Неманича. Водночас Лазар своє право на спадщину Неманичів обґрунтовував родинними зв'язками з династією своєї дружини Мілиці. Отже, Твртко був онуком одного з Неманичів, представника основної династичної лінії, тоді як Лазар був тільки чоловіком представниці однієї з неосновних ліній, яка ніколи не посідала престолу.

Питання легітимності влади за тих часів мало надзвичайну вагу, у зв'язку з чим позиції боснійського бана були міцнішими, ніж у його основного конкурента. Втім до прямої сутички між Твртко і Лазарем справа не дійшла. Обидва вони виявили мудрість і політичну зрілість, надавши один одному змогу діяти за власними планами й зберігши партнерські стосунки, щосклалися в боротьбі проти Ніколи Алтомановича. Лазар намагався об'єднати під своєю рукою сербські землі, діючи здебільшого шляхом установаження родинних зв'язків з іншими правителями. *Твртко в 1377 р. проголосив себе королем Сербії та Боснії, прийнявши після цього, відповідно до традиції, щосклалися в сербських правителів ще за Неманичів, ім'я Стефан Твртко.*

Протягом 1377—1390 рр. король Твртко зміцнював як власну державу, так і особисту владу. Боснія стала наймогутнішою серед усіх балканських країн. Цьому сприяли зовнішні обставини, але не меншою мірою й такий суб'єктивний чинник, як неординарні особисті якості Твртко.

Під час війни Венеції проти Генуї 1378-1381 рр. Твртко розширив сферу впливу на півдні держави, що дало змогу впритул підійти до вирішення надзвичайно важливого питання стосовно забезпечення виходу країни до моря (Боснія користувалася портовими послугами Дубровника). Місце для будівництва нового міста-порту було вибрано на північному березі Которської затоки, а грамоту з цього приводу боснійський король підписав 2 грудня 1382 р. (сьогодні це місто має назву Херцег-Нові й стоїть на території Чорногорії).

Чвари в Угорщині, щоспалахнули після смерті Лайоша (вересень 1382 р.), по-перше, дали змогу Твртко остаточно позбутися васальної залежності від угорських правителів, а по-друге, сприяли активізації його зусиль, спрямованих на розширення своїх володінь зарахунок колишніх угорських територій (Хорватія, Далмація).

Угорський престол після Лайоша успадкувала його старша дочка Марія; проти неї виступили окремі хорватські можновладці (брати Хорвати, один з яких — Іван — був баном Мачви, інший — Павле —

загребським біскупом, та їхній дядько Іван Паліжна). В пошуках підтримки за межами країни вони досить швидко згуртувалися навколо боснійського короля. Твртко певний момент обернувся на неприхованого противника королеви Марії, своєю активною допомогою рятуючи раз пораз від остаточної поразки її опонента — принца Ладислава — та його прибічників.

У серпні 1388 р. досить великий османський загін під проводом Шаїна з'явився на території Боснії. 27 серпня, неподалік від міста Білеча, боснійське військо під командуванням воєводи Влатко Вуковича зустріло турків і розбило їх у щент. Твртко продовжив активну політику в Далмації, проте вже наступного року мусив зосередити свої зусилля на новій османській загрозі: проти союзної Сербії з великою армією вирушив султан Мурад. Зрозумівши небезпеку, яка загрожувала не тільки Сербії, а й Боснії, Твртко вирядив на допомогу князеві Лазарю великий загін під проводом Влатко Вуковича; разом із боснійцями до Лазаря прибув і хорватський союзник Твртко — Іван Паліжна.

Битву на Косовому полі (28 червня 1389 р.) в тогочасній Боснії сприйняли специфічно. Воєвода Вукович, виходячи, очевидно, з того, що Мурад загинув у битві, й турки відразу після бою покинули Сербію, повідомив Твртко про перемогу християнського війська князя Лазаря. Твртко, усвою чергу, поділився радісною новиною з деякими західними сусідами, а також із жителями далматинських міст. При цьому повідомлення до міста Трогир було відправлене з двору боснійського короля 1 серпня, отже, навіть через місяць після битви оцінка її наслідків не зазнала змін.

Ще у 1388 р. Твртко установив контроль над значною частиною Хорватії. Протягом першої половини 1390 р. зверхність боснійського короля визнали всі далматинські міста (крім Задара та Дубровника), а також острови Хвар, Брач і Корчула. У деяких документах, датованих липнем — серпнем 1390 р., з'являється новий титул Твртко: "король Рашки, Боснії, Далмації, Хорватії та Примор'я".

У цей час держава Твртко переживала добу найвищого піднесення. Боснія стала найбільшою за територією балканською країною: до її складу входили, крім традиційно боснійських земель і частини Рашки, майже все Далматинське узбережжя й так звана Вузька (Стара) Хорватія. На півночі боснійські кордони сягали річок Сави й Уни, на півдні — Адріатичного моря, на сході — річок Дрини, Ліму й Морачи. Після загибелі князя Лазаря Твртко мав можливість ще більшою розширити свої володіння на південному сході, проте не скористався нею — або з морально-етичних міркувань, або не бажаючи наблизитися впритул до земель, підкорених Османською імперією.

На межі 80—90-х років XIV ст. Боснія була найбільшою й наймогутнішою серед держав Волконського півострова, посту-паючи тільки Порту. Вона являлася собою політичну, економічну та військову силу, здатну претендувати не тільки на субрегіональне (у центральній частині Балкан), а й на регіональне (усі Балкани, Центральна Європа) лідерство. Деякі істориків порівнює Боснію часів Твртко з державою царя Душана, наголошуючи водночас, що перша мала набагато більше шансів на тривале існування, аніж друга. Вони пояснюють цю культурно-однорідністю Боснії, на відміну від суміші різномовних народів, що їх зібрав Душан, "царсербів, греків і албанців".

Між державами Твртко і Душана є ще одна спільна риса: обидві вони стали результатом діяльності їхніх правителів і обидві занепали, коли ті померли. їх об'єднує й те, що Твртко, як і Душан, помер раптово у середині березня 1391 р. на п'ятдесят другому році життя, перебуваючи в розквіті сил і в зеніті слави. Щоправда, держава царя Душана розпалася відразу після його смерті, тоді як держава Твртко

після березня 1391 р. існувала певний час, утративши роль регіонального лідера й активність у зовнішній політиці.

3. Занепад Боснійської держави

Боснійський престол після Тврткоуспадкував його дядько — Дабіша, котрий за відсутності особистого авторитету незміг приборкати сепаратистські рагнення можновладців, дуже швидко перетворившись на іграшку в їхніх руках. Проти нового короля діяли й зовнішньополітичні чинники: країни-сусіди Боснії, насамперед Угорщина, намагались повернути собі території, втрачені за правління Твртко. Усе це разом — недостатній авторитет нового короля, сепаратизм феодалів, загрози ззовні — призвело до того, що королівська влада, яка формально зберігалася в Боснії до 60-х років XV ст., фактично втратила роль центрального проводу вже через кілька років після смерті Твртка. Натомість окремі області, що й за Твртка мали певну автономію, ще більше зміцнили й взяли курс на політику, практично незалежну від новобоснійського державця. Реально Дабіша контролював тільки частину Центральної Боснії, тоді як значно більші терени перебували в руках можновладців: князя Павле Раденовича, воєводи Влатко Вуковича (наступником якого став у 1392 р. його небіж Сандаль Хранич), братів Радивоєвичів, Хрвоє Вукчича, котрий мав найбільший авторитет і здійснював навислий вплив на хід подій у країні. Не випадково саме Хрвоє Вукчич, разом з його братом Вуком, ще влітку 1391 р. проголосили хорватсько-далматинськими банами.

Серйозні проблеми для Дабіши виникли в 1393 р., коли на нього почав чинити тиск угорський король Сигізмунд, вимагаючи відновлення васальної залежності Боснії від Угорщини. Ресурсів для опору Дабіша не мав, через що мусив прийняти умови Сигізmunда, уклавши з ним Джаковацьку угоду (від назви міста, де проходили переговори). Згідно з нею Дабіша визнавав зверхність монарха Угорщини над Боснією. Також зазначалося, що Дабіша залишатиметься на боснійському престолі до кінця життя, а після його смерті коронує Сигізмунд.

Джаковацька угода, безумовно, йшла врозріз із боснійськими інтересами, проте вона мала для Боснії і позитивне значення, оскільки залишала недоторканою територію країни. Проти угоди виступила частина боснійських феодалів на чолі Іванишем Хорватом. Однак вони не змогли чинити організований опір угорському війську короля Сигізmunда. Дабіша не підтримував Хорвата, але це не врятувало його від помсти угорського монарха. Сигізмунд скористався повстанням боснійських феодалів як приводом для висунення нових претензій. Цьогоразу він зажадав, щоб Дабіша відмовився від влади над Хорватією і Далмацією. Тому не залишалося нічого іншого, як погодитися й на це. Незабаром, у вересні 1395 р., Дабіша помер, а боснійський трон, згідно з ухвалою провідних боснійських можновладців, обійняла його вдова Олена. Це суперечило Джаковацькій угоді, але Сигізмунд, що в той час готувався до вирішальних битв з турками, не став вимагати негайного забезпечення власних прав на боснійський престол, відклавши розв'язання цього питання до кращих часів.

Королева Олена справляла ще менший вплив на внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію, аніж її чоловік. Вона протрималася на престолі до 1398 р. завдяки вдалому для себе збігові обставин, хоча фактично влада в Боснії на той час належала трьом наймогутнішим феодалам: Павле Раденовичу, Сандалю Храничу, Хрвоє Вукчичу. Хрвоє висунув наступного кандидата на престол — Остою Христича, який протягом усіх років свого правління (1398-1404) слухняно виконував його волю.

Протягом 1398 р. Боснія двічі ставала жертвою агресії з боку Османської імперії та Угорщини — й двічі святкувала перемогу. Усічлі численне турецьке військо мусило відступити, втікаючи від несподівано

холодної зими й величезної кількості снігу. У липні король Сигізмунд, якого аж ніяк не влаштовував розвиток подій у Боснії, зробив спробу повернути ситуацію на свою користь. Однак мадяри зустріли впертий опір, зрозумівши, що швидкої перемоги не здобути, припинили похід. Хрвоє, переслідуючи угорців, захопив Дубицьку жупу.

Події на зламі ХГУ-ХУст. принесли Хрвоє Вукчичу нові успіхи й ще більше посилили його роль і становище в державі. У 1400 р. він одержав від Остої як винагороду за вірну службу область Лівно, після чого майже вся Західна Боснія опинилася під його владою. Щоправда, в 1402 р. хорватський бан Мірко Бубек, скориставшись відсутністю Хрвоє, повернув собі Дубицьку жупу, але Вукчич надолужив утрачене найшому напрямі — в Далмації. Восени 1403 р. один із претендентів на угорський престол — король Неаполітанський Владислав (саме його підтримували Остої та Хрвоє) — призначив Вукчича своїм головним намісником в Угорщині, Хорватії, Далмації та Боснії, подарувавши йому острови Брач, Хварі Корчулу, а також місто Спліт. Хрвоє одержав від Владислава ще один подарунок — герцогський титул, що, де-юре, давало йому право вважати свої володіння окремою, цілком самостійною державою.

Тим часом усобиці в Угорщині завершилися перемогою основного противника короля Владислава — Сигізмунда, котрий негайно взявся наводити порядок усвоїх володіннях і вже наприкінці 1403 р. з'явився з військом у Боснії. Король Остої неризикнув виступити проти нападника й визнав зверхність угорського державця, що викликало невдоволення частини боснійських феодалів, у тому числі й Хрвоє Вукчича та Сандаля Хранича. Остої намагався балансувати між сторонами, що протистояли одна одній, однак це йому не вдалося й у травні 1404 р. його усунули від влади. Новим королем Боснії став Твртко II Тврткович, залежність якого від тих, хто привів його до влади (насамперед від Хрвоє Вукчича та Сандаля Хранича), була майже абсолютною. Твртко II залишався на престолі до 1408 р. Цей рік приніс Боснії та боснійцям серйозні зміни: король Сигізмунд знову виступив проти них і здобув перемогу, внаслідок чого його владу визнали навіть ті хто до останнього підтримував Владислава. У листопаді 1408 р. королем Боснії знову проголосили Остою. Не до кінця задоволений з досягнутого й, очевидно, маючи на меті домогтися виконання умов Джаковацької угоди, Сигізмунд протягом 1410—1411 рр. здійснив кілька походів на Боснію. Його союзниками тепер були Хрвоє Вукчич, який навіть очолив один із загонів, виряджених угорським королем проти боснійців, і сербський деспот Стефан Лазаревич, основними противниками — Сандаль Хранич і Павле Раденович.

Усобиці в Боснії тривали й у наступні роки, внаслідок чого в країні запанував цілковитий хаос. У 1415 р. сталася подія, щомала дуже серйозні наслідки як для основних учасників цих конфліктів, так і для держави в цілому: Хрвоє Вукчич звернувся за допомогою до турків. Незабаром Османська імперія перетворилася на вагомий зовнішній чинник, що впливав на внутрішню політичну ситуацію в Боснії, дуже швидко відсунувши Угорщину на другий план. У такий спосіб розпочалася підготовка до вирішального наступу турків, що завершилася втратою Боснією державності в 1463 р.

На перших порах турків, як альтернативу домінуванню Угорщини, підтримала в Боснії не лише феодална верхівка, яку підштовхували до цього інтереси змагань з конкурентами, а й значна частина простого люду. Від Османської імперії чекали нових способів розв'язання проблем, у тому числі й питання віросповідання (толерантність ісламу стосовно поширених у Боснії православ'я та богомильства була набагато вищою порівняно з агресивною нетерпимістю католицтва).

Події в Боснії в 20—30-ті роки XV ст. в основному пов'язані з перманентною громадянською війною, дальшим погіршенням економічної ситуації та умов життя більшості населення, поступовим зростанням османського впливу й присутності. Головною роллю у вирішенні внутрішньополітичних питань

відігравав Сандаль Хранич, а боснійський престол по черзі обіймали Остоя (померу 1418 р.), йогосин Стеван (де-факто до 1420 р., де-юре до смерті в 1423 р.), Твртко II (померу листопаді 1443 р.). Угорщина час від часу намагалася робити кроки, спрямовані на повернення її колишніх позицій у Боснії; Боснія та Сербія воювали між собою, намагаючись розв'язати територіальні суперечки навколо міста Сребрениця. Традиційно активну роль у внутрішньобоснійських справах прагнула відігравати Венеція; значний вплив справляв Дубровник. В умовах релігійного плюралізму, наявності на території країни прихильників відразу чотирьох віросповідань (богомільства, православ'я, католицизму, ісламу), найбільшу вагу мали богомили, які виступали проти будь-якої королівської влади, будь-якої централізації і тим самим об'єктивно сприяли процесові дезінтеграції країни, гальмували утвердження боснійської державної ідеї.

Наступним, після Твртко II, боснійським королем став Стефан Томаш, син Остої (1443—1461). Проти нього виступили окремі боснійські можновладці, очолювані найвпливовішим на той часу Боснії феодалом, небожем Сандалю Хранича — Стефаном Вукчичем, якого до того ж підтримували Османська імперія, частина угорських феодалів, зокрема Герман Цельський, який претендував на боснійську корону, а також богомили. Томаш урятував ситуацію лише завдяки підтримці папської курії (заради цього він прийняв католицизм) та іншого мадярського феодала, конкурента Германа Цельського — Янко Хуняді.

Обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру не дали змоги Томашеві виробити стратегію і тактику боротьби за збереження боснійської державності перед лицем османської загрози, що дедалі зростала. Боснія в добу його правління, як і раніше, потерпала від чвар, втрачала нові й нові області. Найбільшою територіальною втратою було відокремлення в 1448 р. земель, що належали герцогові Стефану. Незабаром, зважаючи на титул їхнього володаря, ці землі дістали назву "Герцеговина". У 1454 р. султан, окрилений захопленням Константинополя (1453), зажадав від Томаша передання туркам чотирьох боснійських міст, а через три роки вирушив до Боснії великий загін робітників, які мали під захистом 8-тисячного війська збудувати переправи через річку Сава. Фактично покинутий напризволяще західними союзниками, Томаш зробив спробу бодай частково виправити становище через об'єднання Боснії та Сербії під владою свого сина Стефана Томашевича, проте це йому не вдалося.

Після падіння Сербії в 1459 р. стало зрозуміло, що наступною на черзі стане Боснія і, що загарбання її турками є лише питанням часу. В липні 1461 р. Томаш помер, престол успадкував йогосин Стефан, якому судилося бути останнім боснійським королем. Навесні 1463 р. османські загоны почали регулярно здійснювати рейди проти Герцеговини та Боснії. Стефан, розуміючи безвихідь свого становища, запропонував султанові договір, який передбачав збереження статус-кво на п'ятнадцять років, але відповіді на свою пропозицію не одержав. У травні 1463 р. султан на чолі потужної армії вступив на територію Боснії, крок за кроком просуваючись углиб країни й захоплюючи одне за одним усі найважливіші міста. Похід тривав лише шість тижнів і завершився цілковитою перемогою турків, без жодної серйозної битви й практично без опору боснійців. Короля Стефана Томашевича, як і більшість боснійських можновладців, за наказом султана стратили. У всіх основних містах країни розмістилися османські залоги. Боснія перестала існувати як самостійна держава.

Соціально-економічний розвиток Боснії в цілому відбувався так само як і в інших сербських землях. Певні відмінності зумовлювалися в основному її розташуванням, або, за твердженнями деяких істориків, тим, що вона протягом майже всієї своєї історії залишалася "периферією периферії".

Існували дві основні соціальні верстви: панство і селянство. Окрему групу становило духовенство. До панів належали всі, хто мав усвоєне розпорядження чи у власності надлишок землі й селян, які цю землю на певних умовах обробляли. Всі інші вважалися селянами. Останні, своєю чергою, поділялися на "себрів", "кметів", "отроків", "селян" — залежно від характеру майнових відносин з паном. Цікаво, що за відсутності перехідної соціальної групи існував такий соціальний прошарок, як слуги.

Основними заняттями населення були землеробство і тваринництво. З часом дедалі важливішу роль починає відігравати торгівля. Традиційно прибутковою діяльністю вважалося утримання "ханів" — місць для ночівлі вздовж численних караванних шляхів, що проходили територією Боснії.

Рівень життя більшості боснійців був відносно невисокий, що пояснювалося низьким рівнем організації праці, її традиціоналізмом і майже повною відсутністю механізації. Їжаселян була досить одноманітною, а побутові умови примітивними.

З приходом османів у Боснії мало що змінилося. На відміну від Сербії, більша частина боснійської феодальної еліти прийняла іслам і залишилася при своїх маєтностях. Отуречення не становило нагальної потреби, оскільки турки загалом у питаннях віросповідання виявляли неабияку толерантність. На цей крок боснійські пани йшли головним чином заради збереження своїх прав і майна. Вагомую роль у цьому процесі відіграла й колишня належність багатьох боснійських панських родів до богомільства, а відтак значно менша, ніж у Сербії, "прихильність" до певної віри й значно більша готовність використовувати релігію як інструмент для забезпечення власного добробуту.

Література:

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Босна и Херцеговина од средниег вугека до новцег Бремена. Београд, 1995.

Запитання та завдання.

«ІСТОРІЯ БОСНІЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРІОД РАНЬОГО ТА РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» - 2 год.

План:

5. Утворення Боснійського королівства.
6. Роль боснійської церкви.
7. Розвиток землеробства та гірничої справи.
8. Боснійсько-угорські відносини.
9. Держава Твртко I.

Практикум: Скласти Есе на тему: «Слов'янська цивілізація – міф, чи реальність?».

Рекомендована література:

1. История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
2. История южных и западных славян. Курслекций. Москва, 1979. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
3. Босна и Херцеговина од средниег вугека до новшег Бремена. Београд, 1995.

Індивідуальна робота № 4.

«ЕКОНОМІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК БОСНІЇ У Х– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.» - 2 год.

План:

1. Культура Боснії.
2. Соціокультурний зміст богомільства.
3. Боснія – культурна та конфесійна контактна зона.

Рекомендована література:

1. Живов В. М. Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси // Из истории русской культуры. Т. 1. Древняя Русь. М., 2000. С. 586—617.
2. Живов В. М. Slavia Christiana и историко-культурный контекст «Сказания о русской грамоте» // Из истории русской культуры. Т. 1. Древняя Русь. М., 2000. С. 552—585.
3. Иванова О. В. Распространение Христианства у славян в Византии // Принятие Христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988. С. 9—29.
4. Каждан А. П. Византийская культура (X—XII вв.). Изд. 2, испр. и доп. СПб., 2000.
5. Калиганов И. И. Культура средневековой Сербии // История культур славянских народов. В 3-х тт. Т. 1. Древность и Средневековье. М., 2003. С. 158—210.
6. Наумов Е. П. Общественно-политические сдвиги в сербских и хорватских землях и христианская миссия на Балканах // Принятие Христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988. С. 68—103.
7. Оболенский Д. Византийское Сродство наций. Шесть византийских портретов. М., 1998.
8. Пиккио Р. Slavia orthodoxa и Slavia romana // Пиккио Р. Slavia Orthodoxa: Литература и язык. М., 2003. С. 3—82.
9. Пиккио Р. Открытые вопросы в изучении Slavia orthodoxa и Slavia romana как вариантов славянской культуры // Пиккио Р. Slavia Orthodoxa: Литература и язык. М., 2003. С. 102—121.
10. Флоря Б. Н. Славяне и культура христианского мира в эпоху Раннего Средневековья. Принятие Христианства // Очерки истории культуры славян. Вып. 1. М., 1996. С. 273—276.
11. Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век). СПб., 2004.

Семінарське заняття № 5.

«ХОРВАТІЯ У VII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.» - 2 год.

План:

1. Хорвати між Франкською та Візантійською імперіями у VII-IX.
2. Виникнення незалежної «держави Тримировичів».
3. Хорватія у другій половині XI ст.
4. Структура хорватського суспільства наприкінці XI – на початку XII ст.
5. Хорватія в системі міжнародних відносин (XII – середина XIV ст.).

6. Соціально-політичні наслідки татаро-монгольського нашествия.
7. Хорватські землі наприкінці XII – в середині XIV ст.
8. Розвиток крупного церковного та світського землеволодіння.
9. Міське та лицарське право.
10. Виникнення станово-представницьких законодавчих органів.

Практикум: Зробити порівняльну таблицю: розвиток Південнослов'янських народів в ранньосередньовіччя.

Рекомендована література:

1. Акимова О. А. Формирование хорватской раннефеодальной государственности // Раннефеодальные государства на Балканах. VI—XII вв. М., 1985. С. 219—249.
2. Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.
3. История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
4. История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
5. Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.
6. Смирнов И. Очерк истории хорватского государства до подчинения его угорской короне. Казань, 1879.
7. Фрейдзон В. И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). СПб., 2001. С. 9—51.
8. Чрня З. История хорватской культуры. Загреб, 1965.

РОЗДІЛ 4. Методичні рекомендації та супровід

4.1. Методичні рекомендації до семінарських занять

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ (РЕКОМЕНДАЦІЇ) ДЛЯ ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

- Організація роботи на семінарських заняттях

Завдання семінарського заняття. Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, за якої викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з курсу «Історія слов'янських народів» полягає у обговоренні й засвоєнні сукупності сучасних принципів, методів, прийомів та технологій вивчення базових понять політичної, економічної, соціальної та культурної історії слов'янських етносів.

Підготовка до семінарського заняття. Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Готуючись до семінарського заняття, слід опрацювати монографічні дослідження та наукові статті (список літератури додається), скласти конспект опрацьованих джерел та тези відповідно до сформульованих проблем, докладний план виступу, а також контрольні запитання проблемного характеру на розуміння матеріалу семінарського заняття іншими студентами.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Порядок роботи на семінарському занятті. Семінарські заняття проводяться у інтерактивних формах, передбачають дискусію з вузлових питань теми. На виступ студента з доповіддю на семінарському занятті відводиться до 7 хвилин. Доповідь повинна бути логічно завершеною, обґрунтованим і систематизованим викладом наукового питання, тобто необхідно чітко зазначити методичну проблему, сформулювати 2-3 проблемні запитання до аудиторії, зазначити способи розв'язання методичної проблеми, дату оцінку ефективності способів розв'язання.

Будь-яке твердження повинно бути обов'язково доведено, спиратися на аргументи. Виступ із доповіддю підлягає обговоренню у студентській групі та рецензуванню. Для реалізації даного порядку роботи студенти повинні підготувати дискусійні запитання доповідачу, брати участь в обговоренні, рецензувати доповідь.

Отримані студентами оцінки за окремі семінарські заняття **враховуються** при виставленні **підсумкової оцінки** з даної навчальної дисципліни. Опанування матеріалом семінарських занять у повному обсязі є обов'язковим для кожного студента. У випадку неготовності або пропуску семінару (незалежно від причин) студент зобов'язаний самостійно опрацювати відповідну тему.

Форма поточного контролю – уснеопитування, тестування насемінарських заняттях, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проєктів, самостійної роботи.

Форма підсумкового контролю – залік (1-2 семестри) на основі суми балів набраних за кожний модуль.

Обов'язкові заходи рейтингового поточного контролю

№ п/п	Форма контролю	Кількість заходів	Залік				Кількість заходів	Залік			
			Мінімальна оцінка один. контролю	Макс. оцінка один. контролю	Мін. сумарна оцінка один. контролю	Макс. сумарна оцінка один. контролю		Мінімальна оцінка один. контролю	Макс. оцінка один. контролю	Мін. сумарна оцінка один. контролю	Макс. сумарна оцінка один. контролю
1.	Складання порівняльних таблиць	2	3	10	6	20	2	3	10	6	20
1.	Написання есе	1	1	5	1	5	1	1	5	1	5
1.	Модульна контрольна робота	2	10	30	20	60	2	10	30	20	60
1.	Реферати внаробота	1	5	15	5	15	1	5	15	5	15
Вихідна кількість балів:					32	100				32	100

Рейтингова шкала додаткових заходів поточного контролю:

- відповідь насемінарі - 2 - 5 балів;
- доповнення - 1, 2 бали.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю	не зараховано з можливістю

		повторного складання	повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

4.2. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ КУРСОВИХ РОБІТ

Підготовка і захист курсових робіт є на сьогодні одним із найважливіших видів самостійної науково-дослідної роботи студентів у вищих закладах освіти.

Цей процес передбачає формування у студентів-істориків вмінь аналізувати нормативну, наукову, методичну літературу, висвітлюючи результати власних науково-теоретичних і дослідницьких пошуків у курсовій роботі.

Призначення курсової роботи – виявити рівень загальнонаукової і професійної підготовки студента, формувати у нього наукове мислення, виробити культуру наукових досліджень та норм наукової етики.

Обираючи тему курсової роботи з тематики, запропонованої кафедрою, студент повинен орієнтуватися на те, щоб отримані результати дослідження можна було використати у подальшій професійній діяльності.

Назва роботи повинна бути коректною, відображати суть дослідження. Вона обов'язково погоджується з науковим керівником та затверджується на засіданні кафедри. Подальша зміна або корегування теми можливі за згодою наукового керівника. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу над нею:

1. ознайомитись з літературою, відібрати необхідний матеріал;
2. скласти структуру і план роботи;
3. оформити текст;
4. доопрацювати та перевірити готовий текст;
5. скласти список використаної літератури, оформити додатки.

Відбір та вивчення джерел. Визначення кола необхідних для курсової роботи джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек, а також в електронній інформаційній мережі Інтернет.

Для написання курсової роботи студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу курсової роботи залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та їй не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, матеріали.

Спеціальна література представлена такими видами: Державні документи. Наукова література. Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час дидактиці, методиці викладання, з того чи іншого питання, які нові погляди, методики, ідеї, технології презентуються. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту висновків щодо використаних праць.

Складений список літератури необхідно узгодити з науковим керівником. Бажано вивчати наукову літературу не лише українських, а й зарубіжних авторів. Опис кожного джерела має бути джеретельним та відповідати загальноприйнятим правилам:

Зразки бібліографічного опису для списку використаної літератури до курсової роботи:

Опис книги одного автора:

Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с. – Бібліогр.: с. 431.

Опис книги двох авторів:

Пехота О. М., Старєва А. М. Особистісно орієнтоване навчання : підготовка вчителя : [монографія] / О. М. Пехота, А. М. Старєва. – Миколаїв: Вид-во "Іліон", 2005. – 272 с.

Опис книги під заголовком:

Життєва компетентність особистості : [наук.-метод. посіб.] / заред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.

Психологические тесты / Под ред. А. А. Карелина : в 2 т. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Т. 1. – 312 с.: ил.

Опис статті із збірника:

Нікора А. О. Емоційно-ціннісний компонент змісту освіти в сучасному підручнику історії / А. О. Нікора. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – 406 с. – С. 241-244. [зб. наук. праць] ; вип. 50 : Педагогічні науки. – Ч. 1.

Опис окремого тому багатотомного видання:

Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи досина. – К., "Рад. школа", 1977. – 670.

Опис статей із журналів і газет:

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : освітня галузь "Суспільствознавство" // Історія в школах України. – 2004. – № 2. – С. 2–7.

6.

Опис дисертації:

Старева А. М. Підготовка майбутнього вчителя історії дореалізації особистісноорієнтованого навчання : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Анна Михайлівна Старева. – К., 2003. – 257 с.

Опис автореферату дисертації:

Пометун О. І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в XX столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. пед. наук : спец. 13.00.01, 13.00.02. / О. І. Пометун. – К., 1996. – 40 с.

Опис електронного ресурсу:

Навчальна програма з історії для 5 - 9 класів загальноосвітніх навчальних закладів : [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average>.

Зміст курсової роботи. Попереднє ознайомлення з літературними джерелами є основою для складання плану курсової роботи. План має включати в себе: вступ; 3-4 взаємопов'язаних і логічно побудованих питання, що дозволяють розкрити тему; висновки.

Літературне оформлення курсової роботи є важливим елементом її виконання. У науковій роботі потрібно дотримуватися прийнятої термінології, позначень, умовних скорочень. Для наукового тексту характерні змістова закінченість, цілісність та зв'язність.

Не можна вести виклад від першої особи: «Я вважаю...», «Мені здається...», «На мою думку...», та інші. Необхідно використовувати словесні формули: «На наш погляд...», «Ми вважаємо...» та ін. Під час згадування в тексті прізвищ учених ініціали, як правило, ставляться перед прізвищем – К.О.Баханов, а не Баханов К.О., як це прийнято в списках літератури.

Структура курсової роботи.

Вступ (3-4 сторінки): обґрунтування актуальності обраної теми, формулювання об'єкту, предмету, мети, завдань дослідження. Заголовок «Вступ» робиться зверху по центру аркуша. Решта підрозділів (актуальність теми, об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження) пишуться з абзацу жирним шрифтом.

Основна частина курсової роботи: теоретична і практична складові.

В теоретичній – дається аналіз наукової літератури, який може містити історико-педагогічний аспект проблеми, її філософське і психологічне обґрунтування з позицій сьогодення, провідні концепції сучасної педагогічної теорії з даної проблеми та новітні методичні розробки.

У практичній (експериментальній) частині слід описати методику розв'язання даної проблеми, використовуючи матеріали спостережень, бесід з учителями і учнями, батьками, або публікації з методики навчання. Особливо цінним є опис власного педагогічного досвіду.

На завершення робиться загальний висновок з усієї теми, визначаються шляхи вдосконалення даного аспекту в практиці роботи школи.

Бібліографія містить список дослідженої літератури.

У Додатках – фрагменти нормативних документів, методичні розробки, схеми і таблиці, глосарій понять.

Основні вимоги до оформлення курсової роботи.

Курсова робота виконується у обсязі 25-30 сторінок друкованого тексту без урахування додатків і списку використаної літератури. На написання вступу відводиться 3-4 сторінки, основної частини – 20-25 сторінок, висновків – 2-3 сторінки.

Роботу друкують на одній стороні аркушу білого паперу формату А 4 (210 на 297 мм), до 30-ти рядків на сторінці, що містять 1600-1700 друкованих знаків. Рекомендований шрифт - Times New Roman текстового редактора Word розміру 14 пунктів (1,8 мм) із полуторним міжрядковим інтервалом.

Сторінки повинні мати поля: ліве – 2,5 мм, зверху знизу – по 20 мм, праве – 1,5 мм. Шрифт друку має бути чітким, стрічка – чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту повинна бути однаковою.

Усі сторінки нумеруються від титульної до останньої без пропусків. Першою вважається титульний аркуш (на ньому цифра 1 не ставиться), другою вважається сторінка, що містить «Зміст» (план), на ній цифра 2 не ставиться, і лише на наступній сторінці проставляється цифра 3 й далі згідно з порядком. Порядковий номер сторінки позначається у правому верхньому куті без крапки в кінці й рисок з боків.

Заголовки структурних частин «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА», «ДОДАТКИ» друкують великим літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (крім першої великої) у підбір до тексту з абзацного виступу без крапки в кінці. Відстань між заголовком і текстом має становити 1 інтервал.

Кожен розділ потрібно починати з нової сторінки.

Нумерацію сторінок, розділів, пунктів, малюнків, таблиць і т.ін. подають арабськими цифрами без знака №.

«Обличчям» курсової роботи є титульна сторінка. На ній зазначають установу (Міністерство освіти і науки України), повну назву вузу (Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського), назву підрозділу (Навчально-науковий інститут історії та права), назву кафедри (кафедра археології, давньої та середньовічної історії), тему курсової роботи, дані про виконавця, дані про керівника та його науковий ступінь, місто і рік виконання роботи.

Особливості захисту та критерії оцінювання курсових робіт.

Завершена курсоваробота здається науковому керівнику на перевірку не пізніше ніж за два тижні до призначеного терміну захисту. У рецензії відзначаються як позитивні сторони роботи так і її недоліки.

У час, який залишився до захисту, студент знайомиться із зауваженнями наукового керівника та усуває помічені недоліки.

Захист проводиться на кафедрі у присутності не менш ніж трьох викладачів. На захисті можуть бути присутні представники деканату, студенти інших курсів.

Критеріями оцінки курсової роботи є:

- 1) актуальність теми, її науково-теоретичне та практичне значення.
- 2) глибина аналізу літератури.
- 3) глибина аналізу результатів експериментального дослідження.
- 4) ступінь самостійності творчого підходу студента.
- 5) ставлення студента до роботи.

4.3.МЕТОДИЧНІРЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ ДИПЛОМНИХ РОБІТ

Дипломна робота являє собою випускню кваліфікаційну роботу наукового змісту, яка має внутрішню єдність та відображає хід і результати дослідження з обраної теми. Вона є заключною частиною професійної фахової підготовки випускника, що навчається за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра або магістра. Сукупність одержаних у дипломній роботі результатів повинна свідчити про наявність у її автора первинних навичок наукової роботи у відповідній галузі професійної діяльності.

Написання дипломної роботи є однією з форм підготовки студента до державної атестації, а її захист – способом встановлення фактичної відповідності рівня освітньої підготовки вимогам освітньо-кваліфікаційної характеристики та освітньо-професійної програми підготовки фахівця з певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Метою виконання дипломної роботи є:

- встановлення фактичної відповідності підготовки випускників вимогам освітньо-кваліфікаційної характеристики і переліку змістових модулів, що виносяться на державну атестацію;
- розширення і поглиблення теоретичних знань, практичних навичок самостійної роботи і наукових досліджень;
- підготовка до творчої діяльності в певній професійній сфері.

Порядок виконання дипломної роботи та допуску до захисту

1. Вибір затвердження і закріплення теми

Орієнтована тематика дипломних робіт формується кафедрою педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін на підставі змісту державної атестації, освітньо-кваліфікаційних характеристик, освітньо-професійних програм. Загальний перелік тем дипломних робіт поновлюватися щорічно. Студентам надається право вибору теми дипломної роботи.

Тематика дипломних робіт доводиться до відомих студентів, які обирають собі тему дипломної роботи за погодженням з науковим керівником.

Теми дипломних робіт повинні бути актуальними, проблемними, відповідати сучасному стану і перспективам розвитку науки, поєднувати в собі матеріал навчальних дисциплін та змістових модулів, які виносяться на державну атестацію.

Випускник може запропонувати для дипломної роботи свою тему з необхідним обґрунтуванням доцільності її виконання, але тема дипломної роботи може бути закріплена за ним тільки після затвердження її кафедрою.

Закріплення за студентом теми дипломної роботи (згідно з його особистою заявою за наявності схваленого науковим керівником і затвердженого завідувачем кафедри плану-проспекту) оформляється наказом ректора не пізніше терміна, що визначається щорічним регламентом роботи університету.

2. Планування підготовки дипломної роботи і контроль за її виконанням

Після закріплення теми дипломної роботи студент отримує завдання на виконання дипломної роботи, разом з науковим керівником складає графік підготовки дипломної роботи.

Поточний контроль за підготовкою дипломної роботи безпосередньо здійснює науковий керівник.

Завідувачі кафедри двічі за навчальний рік (до 15 грудня і до 15 березня) забезпечують розгляд на засіданнях кафедри питання про хід виконання дипломних робіт. На таких засіданнях студент готує інформацію про фактичне виконання графіка і звітує про виконану роботу.

Зарішенням наукового керівника (але не пізніше, як за 1,5 місяця до кінця навчальних занять в останньому семестрі) дипломна робота подається на попередній захист на випусковій кафедрі.

Попередній захист дипломної роботи проводиться на засіданні кафедри з обов'язковою присутністю наукового керівника та консультантів (якщо такі передбачені).

У разі якщо кафедра приймає рішення про неможливість допустити студента до захисту, це питання вирішується на засіданні кафедри за обов'язковою участю наукового керівника. На таке засідання запрошується автор дипломної роботи. Протокол засідання кафедри подається проректору з навчальної роботи.

Якщо на попередньому захисті кафедра приймає рішення про допуск дипломної роботи до захисту, на засіданні кафедри затверджуються офіційні рецензенти. При цьому рішення про призначення рецензентів має прийматися з урахуванням таких вимог:

1) рецензентами дипломних робіт можуть бути викладачі споріднених кафедр університету або працівники інших ВНЗ, наукових установ, які мають науковий ступінь за фахом, відповідним змісту дипломної роботи;

2) якщо виникає необхідність заміни раніше призначеного рецензента, таке рішення приймається на засіданні кафедри.

Після попереднього захисту студент у 10-денний термін допрацьовує дипломну роботу і подає її науковому керівникові.

Науковий керівник у 5-денний термін складає відгук, що містить детальний аналіз роботи.

Допущена до захисту дипломна робота направляється на рецензію.

Рецензент у 5-денний термін складає рецензію і повертає роботу.
Завідувач кафедри подає дипломнуроботуразом з відгуком наукового керівникаірецензією деканатуінституту.

Структураі зміст дипломної роботи

Назва дипломної роботи повинна бути короткою, відповідати спеціальності тасуті дослідженій науковій проблемі.

Зміст ірезультати виконаного дослідження необхідно викладати стисло, логічно, послідовно й аргументовано, дотримуючись норм сучасної української мови.

Структура дипломної роботи

Структурними частинами дипломної роботи є:

- титульний аркуш;
- зміст;
- перелік умовних позначень (за необхідності);
- вступ;
- основна частина;
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки (за необхідності).

Загальні вимоги до змісту дипломної роботи

У вступірозкривається сутність істан наукової проблеми (завдання), її значущість, підстави та вихідні дані для розроблення теми.

Подається загальна характеристика дипломної роботи в такій послідовності.

Актуальність теми

Шляхом критичногоаналізу та порівняння з відомими розв'язаннями проблеми (наукового завдання) обґрунтовують актуальність і доцільність роботи для відповідної галузі.

Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним. Достатньо кількомареченнями висловити головне – сутність проблеми або наукового завдання.

Доцільно визначити зв'язок теми дипломної роботи з сучасними науковими напрямками, темами, програмами.

Формулюють **метуі завдання дипломної роботи**. Метароботи полягає в розв'язанні певної проблеми, а завдання мають бути визначені як ті конкретні кроки, що наближують до головної мети.

У вступі визначають **об'єкт і предмет дослідження**. **Об'єкт дослідження** – це процесабо явище, що породжує проблемнуситуацію й обране для вивчення.

Визначаючи **методи дослідження**, необхідноаргументувати необхідність їх застосування для розв'язання певних завдань.

Наукова новизнаодержаних результатів подається у вигляді короткої анотації певних наукових положено, запропонованих автором дипломної роботи особисто.

Необхідно показати відмінність одержаних результатів від відомих раніше, описати ступінь новизни. Кожне наукове положення чітко формулюють, виокремлюючи йогоосновнусутність і зосереджуючи особливуувагу нарівні досягнутої при цьому новизни.

Інформація про**практичне значення одержаних результатів** подається у вигляді відомостей про конкретне використання здобутих результатів у професійній практичній діяльності.

Якщоавтор дипломної роботи виступав з доповідями за матеріалами роботи на конференціях, семінарах тощо, у вступі подається інформація про**апробацію результатів дипломної роботи**.

Основна частина дипломної роботи складається з розділів, пунктів і підпунктів. Кожний розділ починають з нової сторінки.

Урозділах основної частини подається:

- огляд літератури за тим питанням (проблемою), щорозглядається у відповідному розділі;
- методи, методики, прийоми, що використовуються для розв'язання завдань цього розділу;
- відомості про проведені теоретичні та/або експериментальні дослідження;
- короткезагальнення результатів дослідження, представленого в розділі.

Виклад матеріалу підпорядковують одній провідній ідеї, визначеній автором у формуванні мети дипломної роботи.

Висновки. Викладають найважливіші наукові та практичні результати, одержані в дипломній роботі, які повинні містити формулювання розв'язаної наукової проблеми (завдання), її значення для науки та практики. Далі формулюють висновки тарекомендації щодо наукового практичного використання здобутих результатів. У першому пункті висновків короткооцінюють стан питання. Даліу висновках розкривають методи вирішення поставленої в дипломній роботі наукової проблеми (завдання), їх практичний аналіз, порівняння з відомими розв'язаннями.

У висновках необхідно наголосити на якісних і кількісних показниках здобутих результатів, обґрунтувати достовірність результатів, викласти рекомендації щодо їх використання.

Список використаних джерел. Список використаних джерел слід розміщувати одним із таких способів: у порядку появи посилань у тексті, в алфавітному порядку прізвищ авторів або заголовків, у хронологічному порядку.

Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи:

Опис книги одного автора:

Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с. – Бібліогр.: с. 431.

Опис книги двох авторів:

Пехота О. М., Старева А. М. Особистісноорієнтоване навчання : підготовка вчителя : [монографія] / О. М. Пехота, А. М. Старева. – Миколаїв: Вид-во “Іліон”, 2005. – 272 с.

Опис книги під заголовком:

Життєва компетентність особистості : [наук.-метод. посіб.] / заред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.

Психологические тесты / Под ред. А. А. Карелина : в 2 т. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Т. 1. – 312 с.: ил.

Опис статті із збірника:

Нікора А. О. Емоційно-ціннісний компонент змісту освіти в сучасному підручнику історії / А. О. Нікора. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – 406 с. – С. 241-244. [зб. наук. праць] ; вип. 50 : Педагогічні науки. – Ч. 1.

Опис окремого тому багатотомного видання:

Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи досина. – К., “Рад. школа”, 1977. – 670.

Опис статей із журналів і газет:

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : освітня галузь “Суспільствознавство” // Історія в школах України. – 2004. – № 2. – С. 2–7.

Національна доктрина розвитку освіти України ХХІ століття // Освіта України. – 2001. – № 29. – С. 4–6.

Опис дисертації:

Старева А. М. Підготовка майбутнього вчителя історії дореалізації особистісноорієнтованого навчання : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Анна Михайлівна Старева. – К., 2003. – 257 с.

Опис автореферату дисертації:

Пометун О. І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в ХХ столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. пед. наук : спец. 13.00.01, 13.00.02. / О. І. Пометун. – К., 1996. – 40 с.

Опис електронного ресурсу:

Навчальна програма з історії для 5 - 9 класів загальноосвітніх навчальних закладів : [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average>.

Правила оформлення дипломної роботи

Дипломна робота пишеться державною мовою.

Роботу друкують на одному боці аркушів формату А4. Рядки розташовують через 1,5 інтервали, використовують шрифт 14 Times New Roman.

Обсяг дипломної роботи – до 70 сторінок.

При друкуванні дипломної роботи дотримуються таких параметрів сторінки: ліве поле – 25 мм, верхнє і нижнє – 20 мм, праве – 15 мм.

Заголовки окремих структурних частин дипломної роботи друкують великими літерами, вирівнюючи по центру.

Кожну структурну частину дипломної роботи необхідно починати з повної сторінки.

Сторінки нумерують арабськими цифрами у верхньому правому кутку сторінки. Першою сторінкою є титульний аркуш. На ньому номер не ставлять, а починають нумерацію з наступної сторінки цифрою “2” і послідовно продовжують нумерацію до останньої сторінки.

Розділи нумерують арабськими цифрами. Нумерація підрозділів складається з номеру розділу підрозділу (наприклад, 2.1 або 3.2).

Посилання в тексті оформляють так: [17, с. 11]. Де 17 – порядковий номер джерела у списку літератури, 11 – номер сторінки у джерелі на інформацію якої студент посилається.

Порядок захисту дипломної роботи

Захист дипломної роботи відбувається на засіданні державної екзаменаційної комісії. Державна екзаменаційна комісія розглядає тільки допущені до захисту роботи.

Автор дипломної роботи виступає з коротким повідомленням (5-10 хв.), в якому знайомить присутніх з мотивами вибору теми, методами роботи, стислим її змістом, висновками та їх обґрунтуванням.

Далі автор відповідає на запитання присутніх.

Оголошується відгук керівника і рецензія. Авторів надається право для відповіді на зауваження рецензента виступ заключним словом.

Члени ДЕК на закритому засіданні обговорюють результати захисту і виносять рішення про оцінку.

Оформлення титульних сторінок дипломних робіт узгоджуються з секретарем деканату інституту історії, політології та права.

ЗРАЗОК

Графік підготовки дипломної роботи (назва дипломної роботи)
студента (ки) _____

№	Заходи	Термін виконання
1.	Вибір теми дипломної роботи	
2.	Отримання завдання на проведення дослідження	
3.	Підготовка календарного плану виконання дипломної роботи і затвердження його науковим керівником	
4.	Підготовка та узгодження розширеного плану-конспекту дипломної роботи	
5.	Підготовка чорнового варіанту роботи для першого читання науковим керівником	
	5.1. Вступ	
	5.2. Розділ 1 (назва)	
	5.3. Розділ 2 (назва)	
	5.4. Розділ 3 (назва)	
	5.5. Висновки	
6.	Усунення зауважень, урахування рекомендацій наукового керівника, подання чорнового варіанту на друге читання	
7.	Обговорення дипломної роботи на засіданні кафедри	
8.	Оформлення дипломної роботи в остаточному варіанті для подання до захисту	
9.	Подання дипломної роботи науковому керівникові для підготовки відгуку	
10.	Подання дипломної роботи рецензенту	
11.	Підготовка рецензії	
12.	Подання дипломної роботи до деканату для оформлення допуску до захисту	

Науковий керівник _____

Студент-виконавець дипломної роботи _____